

**Sandecko-spišské
ZOŠITY**

Zväzok 5

Stará Ľubovňa 2010

**ZESZYTY
sądecko-spiskie**

Tom 5

Stará Ľubovňa 2010

Kolegium redakcyjne/Redakčná rada:

Miroslav Števík

redaktor naczelny/šéfredaktor

Robert Ślusarek

z-ca redaktora naczelnego/zástupca šéfredaktora

Anna Wideł

sekretarz/tajomníčka

Piotr Drożdżik

Filip Fetko

Leszek Migrała

Danuta Plata

Barbara Rucka

Beata Wierzbicka

Redaktor prowadzący/Výkonný redaktor:

Leszek Migrała

Konsultant i współpracownik / Konzultant a spolupracovník:

Prof. Hanns Haas

Projekt graficzny/Grafická úprava:

Piotr Hrehorowicz

Inter Line SC

Skład i łamanie/Sadzba a zalomenie:

Piotr Hrehorowicz

Małgorzata Punzet

Inter Line SC

Korekta/Korektúra:

Prof. Hanns Haas

Leszek Migrała

Marcel Kopkáš

Tłumaczenia z języka słowackiego/Preklady zo slovenského jazyka:

Antoni Kroh

Tłumaczenia z języka polskiego/Preklady z polského jazyka:

Miroslav Števík

Tłumaczenia na język niemiecki/Preklady do nemeckého jazyka:

Filip Fetko

Druk/Tlač:

Drukarnia M8

31-512 Kraków, ul. Lubicz 31

© 2010 by Ľubovnianske múzeum

ISBN 978-80-970021-5-2

Fotografia na okładce/Foto na obálke:

Piotr Drożdżik

Portal Domu Gotyckiego od ulicy Lwowskiej w Nowym Sączu/Portál Gotického domu od Ľovvskej ulice v Novom Sandeci

Adres redakcji/Adresa redakcie:

Muzeum Okręgowe w Nowym Sączu

33-300 Nowy Sącz, ul. Lwowska 3

tel. 18 443 77 08

faks 18 443 78 65

www.muzeum.sacz.pl

Ľubovnianske múzeum

Zámocká 22, 064 01 Stará Ľubovňa

tel. 00421-52-4322422

fax 00421-52-4322302

www.muzeuml.sk

Sandeccko-spišské
Z O Š I T Y

Zväzok 5

Stará Ľubovňa 2010

ZESZYTY
sąddecko-spiskie

Tom 5

Stará Ľubovňa 2010

Obsah/Spis treści

Články/Artykuły

Miroslav Števík	K počiatkom a lokalizácii stredovekých kláštorov na Spiši	8
	O początkach i lokowaniu średniowiecznych klasztorów na Spiszu	22
	Zum Anfang und zur Lokalisierung mittelalterlicher Klöster in der Zips	23
Arkadia Podgórska	Zagadnienie fundacji i początkowych dziejów opactwa Św. Ducha w Nowym Sączu w powiązaniu z Brzeskiem-Hebdowem	24
	Otázka založenia a počiatocnej histórie opátstva sv. Ducha v Novom Sandeci v spojitosti s Brzeskom-Hebdowom	30
	Die Frage der Gründung und der anfänglichen Geschichte der Abtei des heiligen Geistes in Neu Sandec im Zusammenhang mit <i>Brzesko – Hebdow</i>	30
Sławomir Wróblewski	Uposażenie ziemskie opactwa premonstratensów i szpitala pod wezwaniem Ducha Świętego w Nowym Sączu	31
	Majetkové zabezpečenie opátstva premonštrátov a špitála zasväteného Duchu svätému v Novom Sandeci	36
	Vermögenssicherung der Prämonstratenserabtei und Spitals des Hl. Geistes in Neu Sandec	36
Monika Pavelčíková	Patrociniá drobných sakrálnych stavieb v oblasti Starej Lubovne	37
	Patroni małych obiektów sakralnych w okolicy Starej Lubowni	41
	Patrozinien kleiner sakraler Bauten in der Umgebung von Altlublau	42
Jakub M. Bulzak	Jak doszło do koronacji obrazu Matki Bożej Pocieszenia z jezuickiego kościoła p.w. Ducha Świętego w Nowym Sączu	43
	Ako došlo ku korunovácii obrazu Panny Márie Utešiteľky z jezuitského kostola sv. Ducha v Novom Sandeci	48
	Wie kam es zu der Krönung des Bildes von Jungfrau Maria Trösterin der Betrübten aus der Jesuitenkirche des hl. Geistes in Neu Sandec	48
Katarína Chmelinová	Nebeská hudba Kaplnky Panny Márie vo Fridmane	49
	Niebiańska muzyka w Kaplicy Matki Bożej we Frydmanie	53

Materiały/Materiály

Andrej Novák	Bitka pri Vojňanoch – legenda či skutočnosť	56
	Bitwa pod Vojňanami – legenda czy rzeczywistość	58
	Die Schlacht bei Krieg – Legende oder Wirklichkeit	59
Filip Fetko	K prvému starostovi z rodu Lubomirských Sebastiánovi	60
	O Sebastianie, pierwszym staroście z rodu Lubomirskich	63
	Zum ersten Starosten aus dem Adelsgeschlecht der Lubomirsky – Sebastian Lubomirsky	63
Františka Marcinová	Pohľad na odraz dejín každodennosti v Knihe testamentov	
	Starej Lubovne 1660 – 1747	64
	Spojrzzenie na odbicie życia codziennego w Księdze testamentów	
	Starej Lubowni 1660–1747	66
	Ansicht an die Reflexion der Alltagsgeschichte im Buch der Testamente von Altlublau 1660 bis 1747	66
Filip Fetko	Pramen No I. Situations – Plan von dem Bergschloss und Altstadt Lüblow	67
	Źródło No I. Situations – Plan von dem Bergschloss und Altstadt Lüblow	71
	Quelle No I. „Situations – Plan von dem Bergschloss und Altstadt Lüblow“	71
Ján Lazorík	O našim šarišskim rečovaňu	72

Správy a jubileá/Komunikaty

Peter Labanc	Spiš v 12. a 13. storočí	76
Monika Pavelčíková	K životnému jubileu Jána Lazoríka	78

Články/Artykuły

Miroslav Števík

Arkadia Podgórska

Sławomir Wróblewski

Monika Pavelčíková

Jakub Bulzak

Katarína Chmelinová

K počiatkom a lokalizácii stredovekých kláštorov na Spiši*

* Príspevok odznel 17. apríla 2010 na seminári s názvom Stredoveké kláštory na Slovensku, ktorý pod záštitou primátora Jána Volného v Spišskej Novej Vsi usporiadalo Múzeum Spiša. Organizačne seminár zabezpečila Dana Rosová.

☐ Spišský komitát sa ako územnosprávna jednotka Uhorska konštituoval v poslednej štvrtine 12. storočia za panovania kráľa Bela III. (1172 – 1196).¹ So spomínaným procesom súvisela výstavba Spišského hradu, datovaná archeológmi do poslednej štvrtiny 12. storočia.² V susedstve svetského centra novovytvoreného komitátu, Spišského hradu, založil Belo III. v závere 12. storočia spišské prepoštvstvo.³ Lokalizácia cirkevného centra na Spiši bola ovplyvnená umiestnením svetského centra. Pre výstavbu hradu sa v centrálnej časti spomínaného regiónu vhodnejšie miesto nenachádza. Ťažko prístupná travertínová kopa vynímajúca sa nad Podhradskou kotlinou vytvárala najvhodnejšie podmienky pre lokalizovanie správneho centra komitátu. V čase výstavby prvých objektov hradu i prepoštstva jestvovali v ich blízkosti dve významné sídla – Spišské Podhradie ako centrum germánskych a Spišské Vlachy valónskych osadníkov na Spiši.⁴

☐ V súvislosti s umiestnením cirkevného centra regiónu na vyvýšenine oproti Spišskému hradu rezonuje v časti slovenskej historickej i archeologickej odbornej spisby názor, že v priestore Spišskej Kapituly, v polohe Pažica, existovala pred vznikom prepoštstva staršia cirkevná ustanovižeň. Autor archeologického výskumu A. Vallašek odkrytý stavebný komplex v polohe Pažica charakterizoval ako benediktínsky kláštor z 11. storočia,⁵ M. Homza benediktínsky kláštor zo začiatku 11. storočia.⁶ M. Slivka ho rovnako charakterizuje ako monastickú stavbu z konca 11., resp. začiatku 12. storočia. Najnovšie konštatuje, že „odkrytý objekt na Pažici nemal klaustrálne usporiadanie budov, ale vykazuje istú redukovanú formu jednokrídlovej budovy napojenej na sakrálny objekt. Matthias Untermann takúto formu navrhol označovať ako *Mönchhaus*.“⁷

☐ Všetci traja spomínaní autori sa vo svojich štúdiách odvolávajú na údajnú zmienku o kláštore v listine z roku 1274, ktorou spišský župan Roland ukončil dlhodobý spor medzi Spišskou kapitulou, reprezentovanou prepoštom Mutimírom a Sasmi zo Spišského Podhradia.⁸ Listina obsahuje vymedzenie územia Spišskej kapituly, ktoré z veľkej časti susedilo práve s územím Spišského Podhradia. Hranica medzi spomínanými územiami prechádzala i v tesnej blízkosti kapituly. V predmetnej listine je jej priebeh zaznamenaný nasledovne: *...et sic in ipsa magna via, veniens iuxta monasterium beati Martini, vadit versus villam Saxonum de Suburbio (...)*. V nedávno publikovanom príspevku maďarský historik László Koszta

upozornil na skutočnosť, že pojem *monasterium* mohol označovať i kapitolu obývanú kanonikmi, resp. taký typ kostolnej budovy, ktorá má tak ako kláštor veže.⁹ Podstatná je v tejto záležitosti skutočnosť, že pojem *monasterium* mal v 13. storočí viacero významov, z čoho by mala vyplývať opatrnosť pri interpretácii spomínaného výrazu.

☐ Priblížme si rozmiestnenie jednotlivých stavebných objektov vo vtedajšej dobe v priestore kapituly. Na západ od Kostola sv. Martina, resp. prepoštovho paláca to bol stavebný komplex na Pažici, na východ, okrem iných objektov, kúria kustóda (kapituly) Jána. Hranica medzi kapitulou a Podhradím viedla okolo všetkých (!) spomínaných stavieb z juhu. Podľa zástancov názoru o existencii kláštora sa pojem *monasterium* vzťahoval na polohu Pažica. Ak by tomu tak bolo, v takom prípade by absentovala v predmetnej listine akákoľvek zmienka o Kostole sv. Martina, v blízkosti ktorého rovnako viedla hranica územia Spišskej kapituly s územím Spišského Podhradia. Skrátka, spomenul by sa iba kláštor na Pažici a potom až kúria kustóda Jána. Neuviedla by sa však kapitula so svojou dominantou – Kostolom sv. Martina?! Takýto postup je veľmi nepravdepodobný aj vzhľadom k veľkosti pažického areálu. Podľa našej mienky treba pod pojmom *monasterium* rozumieť kapitolu, resp. celý stavebný komplex vtedajšej Spišskej kapituly, vrátane objektov na Pažici.¹⁰ Inak povedané, pojem *monasterium* v listine z roku 1274 nemožno vzťahovať len na polohu Pažica. Pažický komplex bol integrálnou súčasťou územia, resp. stavebného areálu Spišskej kapituly. V tomto konštatovaní sa rozchádzame s argumentáciou L. Koszta, ktorý mylne určil priebeh veľkej cesty z Levoče do Spišského Podhradia. Tá viedla v stredoveku inak, ako je tomu v súčasnosti. Podľa L. Koszta prechádzala medzi Kostolom sv. Martina a Pažicou. Keďže spomínaná veľká cesta tvorila hranicu medzi územím Spišskej Kapituly a Spišským Podhradím, Koszta dospel k záveru, že v takom prípade by sa kláštor nachádzal na území Sasov z Podhradia.¹¹ V skutočnosti viedla veľká cesta do Levoče južne od Kostola sv. Martina i objektov na Pažici a nie medzi nimi. Netreba mať teda žiadne pochybnosti o tom, že stavebný komplex na Pažici ležal na území kapituly. V Kosztovej argumentácii sa vyskytuje ešte jedna nepresnosť. Sporiace sa strany chceli uzavrieť spor presným rozhrančením majetkov ležiacich medzi veľkou cestou vedúcou zo Spišského Podhradia do Levoče a cestou vedúcou z Bijacoviec, nie dedinou Bijacovce, ako to

uvádza spomínaný autor.¹² V tom podstatnom však s L. Kosztom súhlasíme. Zmienku v listine z roku 1274 o *monasteriu* nemožno uvádzať ako argument o existencii kláštora v polohe Pažica. V interpretácii stavebného komplexu v polohe Pažica je kľúčové datovanie najstarších nálezov. Dokumentujú jeho počiatky už na prelome 10. a 11. storočia, ako to predpokladá M. Homza, či na prelome 11. a 12. storočia, ako to najnovšie uvádza M. Slivka? Alebo ide o nálezy z prelomu 12. a 13. storočia, čo by umožnilo dať do súvisu počiatky pažického stavebného komplexu so vznikom prepoštvstva? Vzhľadom k absencii písomných dokladov, ktoré by sa jednoznačne týkali odkrytých objektov na archeologickej lokalite na Pažici, zostáva interpretácia ich počiatkov a charakteru úlohou archeológov stredoveku.

☛ Najstarší kláštor na Spiši (cisterciánske opátstvo) vznikol v treťom decéniu 13. storočia. Prichnil sa o to uhorský kráľ Ondrej II.¹³ Iniciatíva k jeho vzniku bola vyvinutá akiste pred rokom 1223. V roku 1223 totižto Štatúty generálnej kapituly cistercitov obsahujú správu, podľa ktorej bolo opátom z poľských kláštorov v Sulejówe a Koprzywnice prikázané, *aby išli na miesto a ku kráľovskému komorníkovi* (palatín Dionýz, syn Ampoda), *a ak splní, čo slúbil, majú plnú moc vyslať konvent z Wąchockého domu*.¹⁴ Uvedená strohá informácia svedčí o tom, že snaha o založenie kláštora bola vyvíjaná pred rokom 1223, pravdepodobne na začiatku dvadsiatych rokov 13. storočia. Fundátori kláštorov, v tomto prípade tým bol poverený palatín Dionýz, mali vo všeobecnosti za povinnosť vystavať prvé objekty kláštora (kamennú klauzúru, alebo provizórne drevené stavby), umožňujúce usadenie sa mníchov.¹⁵ Inak povedané, príchod mníchov nebol možný dovtedy, kým k tomu neboli fundátorom vytvorené podmienky. Postavenie spomínaných objektov si vyžadovalo určitý čas. Záznam z roku 1223 teda iba dokumentuje jeden z krokov fundačného procesu. Opáti zo Sulejówa a Koprzywnice mali navštíviť lokalitu budúceho kláštora a zistiť stav, v akom sa nachádza, resp. či je už pripravená prijať mníchov z Wąchocka.¹⁶ Poverenie spomínaných opátov navštíviť Spiš malo aj svoje geografické súvislosti. Sulejów (zal. 1177), Koprzywnica (zal. 1185) i Wąchock (zal. 1179) sa nachádzali v susednom Malopoľsku, teda oblasti susediacej so Spišom. Tieto opátstva sa vyvinuli v druhej polovici 12. storočia¹⁷ a ležali spoločne s kláštorom v Jędrzejówe (zal. 1149) najbližšie k Štiavniku. Všetky štyri uvedené malopoľské opátstva patrili pod líniu Morimonde. Spiš geograficky patril do regiónu Európy, v ktorom malo ťažisko svojej činnosti práve opátstvo v Morimonde.¹⁸ V prvej tretine 13. storočia sa južne od spomínaných štyroch opátstiev vyvinuli v morimondskej línii i opátstva na Mogilách pri Krakove (translokované z Kacic v roku 1225), v Ludźmierzi (30. roky 13. storočia)¹⁹ a v Štiavniku (20. roky 13. storočia).²⁰ V tomto časovom kontexte je azda potrebné posudzovať i jedinú zmien-

ku o pôsobení cistercitov v šarišskom Bardejove. V listine z roku 1247, o ktorej dôveryhodnosti sa vedú medzi historikmi spory,²¹ sa uvádza, že pred kráľa Bela IV. predstúpili cisterciánski mnísi z Koprzywnice, usadení pri kostole sv. Egídia v Bardejove a žiadali novourčiť ich chotárny majetok, keďže staré chotárne znaky svojvoľne zničili prešovskí *Teutonici* na úkor kláštora a postavili si nové, a to vo svoj prospech (... *fratres de Copryvincia Cisterciensis ordinis, apud ecclesiam sancti Egidii de Bardfa, ...*).²² Vzťahy medzi cisterciánmi z Koprzywnice a Bardejovom, ako aj medzi cisterciánmi z Wąchocka a Štiavnikom zapadajú do celkového procesu rozširovania pôsobnosti spomínaného rádu pod líniou Morimonde v tomto regióne Európy.²³

☛ Miesto pre výstavbu kláštora v údolí horného toku rieky Hornád, v blízkosti vtoku potoka Štiavnik (*Seunek* – 1256,²⁴ dnes Gánovský potok) do Hornádu zabezpečovalo dostatok tečúcej vody pre fungovanie budúcich hospodárskych zariadení kláštora. Cisterciáni boli majstrami vo využívaní vody.²⁵ Inak, práve pomenovanie potoka Štiavnik dalo názov dedine i opátstvu, ktoré sa vyvinuli v jeho blízkosti. Pokiaľ ide o názov dediny Štiavnik (*Schawnik, Sceunuk* – 1294),²⁶ je pozoruhodné, že rovnomenný potok ňou nepreteká! Z tohto dôvodu je otázne, či môžeme spomínanú dedinu pokladať za staršie sídlo ako samotné opátstvo,²⁷ alebo je výsledkom kolonizačných aktivít štiavnických cisterciánov,²⁸ čo sa nám zdá byť pravdepodobnejšie.

☛ Cisterciánske opátstvo získalo majetok v západnej časti centrálneho Spiša (oblasť pri hornom toku Hornádu a Popradu). Jeho presné vymedzenie je známe z listiny z roku 1260.²⁹ Belo IV. pri tomto potvrdení staršej majetkovej držby kláštora zdôraznil, že ten istý majetok mu už dávno a po dohode s bratom Kolomanom daroval. Nepriamo o rozsahu darovaného územia pred rokom 1237 vypovedá záznam z Generálnej kapituly cisterciánskeho rádu o zámere translokácie opátstva zo Štiavniku na miesto *Luchanche*, teda do priestoru dnešnej obce Lučivná.³⁰ Na Spiš pricestovali v spomínanom roku zástupcovia rádu na čele s opátom z francúzskeho Morimonde, aby si obhliadli nové miesto pre preloženie štiavnického opátstva. Rozhodli sa pre lokalitu *Luchanche* (Lučivná). Pravdepodobne pre priestor sútoku potokov Mlynica a Lopušná vzdialený 2 kilometre východne od dnešnej Lučivnej, v blízkosti veľkej cesty (*magna via*). Ide totižto o miesto, ktoré sa rovnako nachádza na území opátstva a ktorého presné vymedzenie poznáme až z roku 1260. Inak povedané, štiavnické opátstvo získalo rozsiahle územie už v čase spravovania Spiša Kolomanom Haličským, pred rokom 1241.³¹ Pôvodnú majetkovú donáciu vymeral spišský prepoš Matej, ktorého pôsobenie v spomínanej pozícii je uvádzané už k roku 1240.³² Najnovšie M. Homza konštatuje, že k formálnemu vymedzeniu majetku opátstva došlo v rozmedzí rokov 1239 – 1241.³³

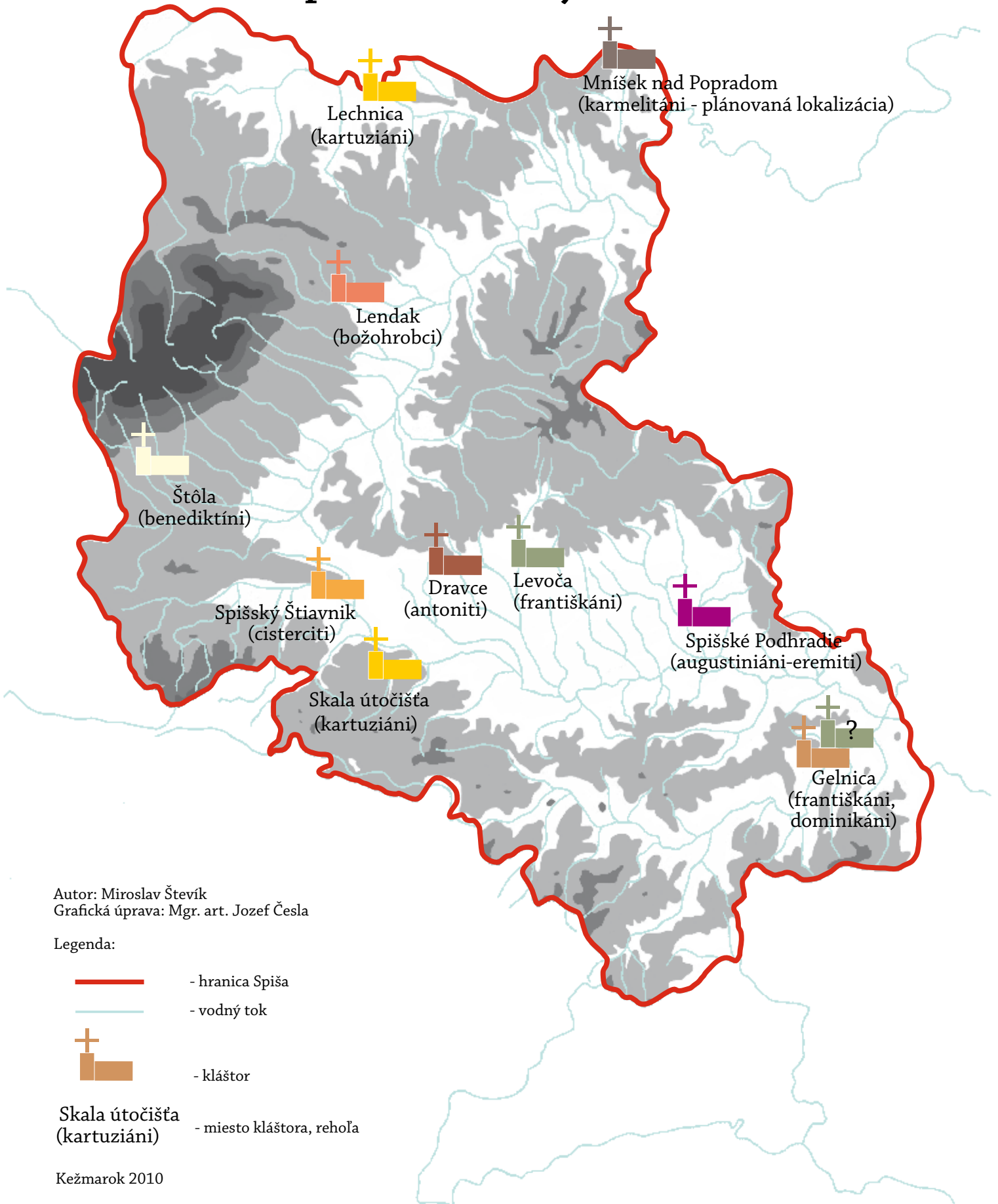
Je však pravdepodobné, že Matej zastával pozíciu prepošta už okolo roku 1237. Vymedzenie územia opátstva, na ktoré sa odvoláva listina z roku 1260, sa mohlo uskutočniť niekedy v rokoch 1235 – 1237. Akiste až po donácii rozsiahleho územného majetku opátstvu sa uvažovalo o translokácii kláštora zo Štiavnika (priestor sútoku Štiavnika a Hornádu) do priestoru dnešnej obce Lučivná (sútok Mlynice s Lopusnou?). Podľa M. Slivku mohla stáť za týmto zámerom existencia výnosnej mýtnej stanice v priestore dnešnej obce Lučivná.³⁴ Je však otázne, či už okolo roku 1237 existovala v okolí Lučivnej colnica, písomne doložená až o 120 rokov neskôr (v roku 1356).³⁵ Zastávame názor, že motívom k translokácii kláštora bola snaha o jeho presun k najvýznamnejšej ceste (*magna via*) prechádzajúcej Spišom. Vo všeobecnosti sa cistercijské opátstva budovali síce v istej vzdialenosti od sídiel, no pri dôležitých cestách, čo im umožňovalo byť v spojení s okolitým svetom.³⁶ Poloha pri potoku Štiavnik toto kritérium nespĺňala, no miesto *Luchanche* áno. Na druhej strane by sa však opátstvo dostalo do „drsnejších“ prírodných podmienok. Inak, translokácie cistercijských kláštorov neboli javom výnimočným. Svedčí o tom i osud kláštora na druhej strane Tatier, v poľskom Ludźmierzi, ktorého počiatky siahajú do tridsiatych rokov XIII. storočia. Okolo roku 1243 bol translokovaný do Szczyrzyca.³⁷ Obdobne i v oblasti francúzskych Pyrenejí došlo k translokácii cistercijského kláštora. Pôvodne sa cisterciáni v roku 1136 usadili na nevýhodnom a neprístupnom mieste v hornej časti campanského údolia, v Cabadure. V roku 1142 im bigorrský gróf ponúkol strategické a veľmi dobre položené miesto Bonnemazon: Escaladiu. Táto poloha mala dvojakú výhodu. Escaladiu ležalo na križovatke dvoch dôležitých ciest a nad ním sa vynímala pevnosť Mauzein, poskytujúca opátstvu ochranu. V jeho blízkosti sa nachádzal sútok riek Arros a Luz.³⁸ Skrátka, spomínané opátstvo bolo premiestnené z „drsnejšieho“ prírodného prostredia so zlým komunikačným prepojením do priaznivejších podmienok s dobrým prepojením na významné komunikácie regiónu. V tejto súvislosti stojí za pozornosť skutočnosť, že k iniciatívam k translokácii opátstiev (napr. Cabadur – Escaladiu, Štiavnik – Lučivná, Ludźmierz – Szczyrzyc, Kacice – Mogiła) došlo v pomerne krátkom čase po ich založení. Z uvedeného je zrejmé, že výstavba kamenných kláštorov bola záležitosťou desaťročí a ani v prípade výstavby kláštora v Štiavniku (obdobie pred rokom 1223 – 1237) sa ešte nepokročilo natoľko, aby sa nemohlo uvažovať o jeho presune na iné miesto. Na druhej strane iniciovanie translokácie v roku 1237 naznačuje skutočnosť, že štiavnické opátstvo získalo rozsiahly pozemkový majetok pri horných tokoch riek Hornád a Poprad (od Vydrníka po Mengusovce) v rozmedzí rokov 1235 – 1237. Ešte je potrebné záverom tejto časti zdôrazniť, že spomínaný územný majetok bol v čase donácie riedko osídlený a osídľovacie aktivity miest-

nych cisterciánov súviseli s celkovými kolonizačnými aktivitami na Spiši ako pohraničnej oblasti severného Uhorska, ktoré tu začali v polovici 12. storočia.³⁹

☛ V polovici 13. storočia existoval na Spiši, v jeho centrálnej časti, jeden kláštor. Vznik ďalších spadá do obdobia po tatárskom vpáde (po roku 1242),⁴⁰ keď Spiš zasiahla z iniciatívy uhorského panovníka Bela IV. veľká kolonizačná vlna najmä z nemecky hovoriacich krajov.⁴¹ Znamenala azda najvýraznejší zásah do štruktúry osídlenia spomínaného regiónu z hľadiska kvantitatívneho i kvalitatívneho, čo sa odrazilo aj v počte sídiel mestského charakteru. Na Spiši sa usadili tisíce nemeckých kolonistov, ktorí významne prispeli k jeho kultúrno-spoločenskému i hospodárskemu rozvoju. Nebývalý vzostup a stabilizácia pomerov v regióne v období po tatárskom vpáde vytvorili vhodné podmienky pre príchod väčšiny reholí, ktoré tu v stredoveku pôsobili. Zlatá éra zakladania kláštorov spadá do obdobia druhej polovice 13. a prvých dvoch decénií 14. storočia. Výrazné zastúpenie nadobudli v regióne mendikantské (žobravé) rehole. Ich príslušníci sa usádzali priamo v sídlach mestského typu. Práve obdobie po roku 1242 prinieslo vznik väčšiny miest, ktoré v ďalších storočiach výrazne ovplyvňovali spoločenský, hospodársky a kultúrny vývin Spiša. Akiste nie je vecou náhody, že sa mendikanti usadzujú v najvýznamnejších mestách regiónu, označovaných v písomných prameňoch druhej polovice 13. storočia ako *civitas* – Gelnici (1276, resp. 1287)⁴² a Levoči (1271).⁴³

☛ Zo záznamov Generálnej kapituly dominikánov z roku 1266 vyplýva, že povolila vznik jedného kláštora na Spiši (*Concedimus Provinciae Ungariae unum domum in Ciput*).⁴⁴ A. Harsányi uvádza rok 1266 ako dátum existencie kláštora v Gelnici s otáznikom.⁴⁵ Bez ohľadu na skutočnosť, či nakoniec došlo k príchodu dominikánov v tomto čase do Gelnice, samotné povolenie dokumentuje zámer ich usadenia sa v spišskom mestskom prostredí, čo časovo korešponduje s príchodom iných mendikantov – františkánov, ako sa o tom ešte zmienime, do dvoch spišských miest najneskôr v šesťdesiatych rokoch 13. storočia.⁴⁶ Jednoznačné doklady o pôsobení dominikánov v spomínanom meste sa zachovali až z 15. storočia (1467).⁴⁷ Dominikáni sa v 13. storočí usadili v takých mestách ako Banská Štiavnica, Košice, či Trnava, ktoré patrili k najvýznamnejším na území vtedajšieho horného Uhorska.⁴⁸ Z roku 1303 sa zachoval podrobný súpis dominikánskych kláštorov, ktoré boli členené do 18 provincií. V Uhorsku vtedy existovalo 33 mužských a 3 ženské kláštory.⁴⁹ Banská Štiavnica (*Banensis*), Košice (*Cassa*) i Trnava (*Trna forte Tirnuw*) sa medzi nimi uvádzajú, no Gelnica nie.⁵⁰ Dominikáni sa podľa všetkého usadili v Gelnici najskôr až v 14. storočí (každopádne po roku 1303). Rovnako G. P. Hunčaga uvádza, že v roku 1266 mohlo ísť len o povolenie rádovej kapituly na založenie nového konventu

Spišské kláštory v stredoveku

Autor: Miroslav Števík
Grafická úprava: Mgr. art. Jozef Česla

Legenda:

- - hranica Spiša
- - vodný tok
- - kláštor

Skala útočišťa
(kartuziáni) - miesto kláštora, rehoľa

Kežmarok 2010

Mariánske údolie – vpravo
(v dnešnom parku) stálo
cisterciacké opátstvo.

Foto: M. Števík

na Spiši, ktoré sa však nakoniec nezrealizovalo, podobne ako zostali nezrealizované dve povolenia na nové konventy z roku 1240.⁵¹ Pochybnosti o pôsobení dominikánov v Gelnici už v druhej polovici 13. storočia sa zdajú byť opodstatnené, keďže ťažko si predstaviť, že by v prípade existencie kláštora tento nebol zahrnutý do zoznamu vyhotovenom v roku 1303. Inak, je pozoruhodné, že v zázname z roku 1266 sa neuvádza konkrétna lokalita, ale región Spiš (*in Ciput*). Ako na to poukážeme nižšie, i v prípade najstaršieho záznamu o františkánskych kláštoroch z roku 1272, sa na Spiši tieto neuvádzajú podľa sídiel, ale podľa ich polohy v spomínanom regióne (horný Spiš – *Ceps superius* a dolný Spiš – *Ceps inferius*). Dominikánsky kláštor, po ktorom sa údajne zachovali zvyšky gotických klenieb, sa nachádzal na južnom okraji mesta, resp. pri vstupe do mesta z juhu,⁵² čo je typické pre lokalizovanie (nielen) dominikánskych kláštorov (priestory na okrajoch miest, pri hradbách, častokrát pri mestských bránach, resp. vstupoch do miest).⁵³

☛ Dominikáni však nemuseli byť prvými mendikantmi v Gelnici. Z roku 1272⁵⁴ sa zachoval súpis františkánskych kláštorov v Uhorsku, v ktorom sa v rámci Jágerskej kustódie spomínajú na Spiši dva – *Ceps superius* a *Ceps inferius*.⁵⁵ Z uvedeného vyplýva, že už pred rokom 1272 existovali na Spiši dva kláštory spomínanej rehole. Ich lo-

kalizovanie je v odbornej spisbe nejednoznačné. Maarten van der Heijden a Bert Roest ich spájajú so Spišským hradom a Spišským Podhradím,⁵⁶ čo, samozrejme, pokiaľ ide o prvú spomínanú lokalitu, nemožno nijako prijať. M. Homza ich spája s Levočou a Spišským Podhradím.⁵⁷ V tomto prípade je však jeho argumentácia o tom, že Levoča leží na hornom Spiši a Spišské Podhradie na dolnom Spiši ťažko prijateľná. Geograficky sa nachádzajú totižto obe sídla prakticky na tej istej úrovni (v smere východ – západ). Spájanie jedného z dvoch spišských kláštorov so Spišským Podhradím odmietol už J. Karácsonyi s poukazom na skutočnosť, že sa tu v závere 14. storočia usadili augustiniáni-eremiti.⁵⁸ V odbornej spisbe prevážuje názor, na základe Karácsonyho práce z roku 1923, že tieto dva kláštory ležali v Levoči a Spišskej Novej Vsi.⁵⁹ Na tomto mieste je potrebné zdôrazniť, že Karácsonyi sa síce odvoláva na *Analecta Franciscana*, v nich sa však oba spišské kláštory spomínajú nie podľa konkrétnych miest, ale ich polohy v rámci Spiša. Na základe toho Karácsonyi usudzuje, že oba kláštory museli ležať v mestách, ktorých polohu určovala severojužná línia. Keďže vedel, že františkáni bezpečne pôsobili v Levoči, druhý kláštor nemohol podľa neho stáť nikde inde, iba v Spišskej Novej Vsi. Karácsonyho náhľad teda nemožno interpretovať tak, že našiel prameň, kde je doložená existencia františkánske-

ho kláštora v Spišskej Novej Vsi. Spomínaný autor iba vyjadril svoju mienku o polohe druhého z dvoch spišských kláštorov uvádzaných v *Analecta Franciscana* a takto by mal byť jeho náhľad i citovaný. Je rozdiel, či sa odvolávame na prameň s údajom o kláštore v Spišskej Novej Vsi, resp. na autorovu interpretáciu prameňa. Záležitosť totižto nie je tak jednoznačná, ako ju predstavil Karácsonyi. Popri Levoči mohol druhý kláštor františkánov stáť i v inom meste situovanom južne od Levoče, na dolnom Spiši. Najpresvedčivejšiu argumentáciu v tomto smere, podľa našej mienky, uvádza I. Chalupecký, ktorý názov *Ceps superius* vzťahuje na Levoču a *Ceps inferius* podmienenčne na Gelnicu.⁶⁰ V tomto prípade je geografické rozlíšenie jednoznačné. A ak si tieto skutočnosti dáme do súvisu s tým, čo sme o vývoji miest Levoča (hlavné mesto Provincie spišských Sasov) a Gelnica (banícke centrum Spiša) v druhej polovici 13. storočia uviedli, prekvapením by skôr bolo, ak by sme sa v nich s mendikantmi nestretli. Navyše, podľa I. Chalupeckého sa so Spišskou Novou Vsou nespája žiadna františkánska tradícia.⁶¹ Karácsonyiho spájanie druhého kláštora františkánov na Spiši so Spišskou Novou Vsou neakceptuje ani Ferenc Hervay. Podľa Hervaya sú františkáni doložení iba v Levoči a iné ich sídlo zatiaľ nie je známe.⁶² Aj vzhľadom k ďalším zmienkam o pôsobení františkánov v Levoči (napr. z roku 1284)⁶³ je isté, že sa tu usadili pred rokom 1272. Stalo sa tak najneskôr v šesťdesiatych rokoch 13. storočia.⁶⁴ Prítomnosť františkánov v Levoči a pravdepodobne i v Gelnici pred rokom 1272 dokumentuje dynamický urbánny vývoj oboch spomínaných sídiel v prvých desaťročiach po tatárskom vpáde. Obe sídla sa radia k najstarším mestám s udeľnými výsadami pre ich komunitu hostí na území Spiša.⁶⁵ V prípade Levoče je jej vznik v priestore, kde leží dodnes, datovaný rokom 1245,⁶⁶ čo je veľmi pravdepodobné. Pokiaľ ide o Gelnicu, možno vyjadriť predpoklad, že v nej počas stredoveku pôsobili okrem dominikánov i františkáni, ktorí boli podľa všetkého prvými mendikantmi v tomto baníckom centre. Tradícia existencie dvoch stredovekých kláštorov sa tu udržala i v období novoveku (viď. Žigrayova vizitácia z konca 17. storočia), no bez určenia rádovej príslušnosti.⁶⁷ To, že to boli popri dominikánoch práve františkáni, je viac ako pravdepodobné. Inak, vo všeobecnosti nebolo ničím výnimočným, že v mestách na sklonku 13. storočia existovali filiálne domy mendikantských reholí; často dva i viac konventov rôznych reholí na rovnakom mieste.⁶⁸ Ak je problematická prítomnosť dominikánov v Gelnici už v 13. storočí, o to viac je tu pravdepodobné pôsobenie františkánov. Iba ťažko si totiž možno predstaviť, že by v tak významnom meste neboli v 13. storočí zastúpení mendikanti. Nehovoriac o tom, že františkáni sa častokrát usádzali práve v mestách následne za vlnou nemeckých osadníkov.⁶⁹ Najdôležitejším centrom kolonistov po roku 1242 na hornom Spiši bola Levoča, na dolnom Gelnica. Každopádne,

ďalší výskum bude potrebné upriamiť na potvrdenie predpokladu o pôsobení františkánov v Gelnici. Dva františkánske kláštory sú na Spiši doložené ešte aj v roku 1379.⁷⁰ Potom sa už správy o druhom spišskom kláštore spomínanej rehole strácajú. V tejto súvislosti vyvstáva otázka, či pomerne neskoré doloženie dominikánov v Gelnici (1467) nie je spôsobené ich neskorším príchodom do tohto mesta, ako sa dosiaľ predpokladalo. Pôsobili tu istý čas spoločne s františkánmi, alebo nadviazali na ich pôsobenie v tomto meste? Na tieto otázky nateraz pre nedostatok písomných prameňov nedokážeme odpovedať.

☛ Na rozdiel od dominikánskeho kláštora v Gelnici s istotou je možné charakterizovať lokalizovanie kláštora františkánov v Levoči, ktorého „vybudovanie a zväčšenie“ je v Lányiho kronike z tridsiatych rokov 19. storočia spájané s rokom 1308 a menom grófa Ladislava Danka (1308 *hat Graf Ladislaus Dank dem heiligen Ladislaus zu Ehren allhier in Leutschau...*).⁷¹ J. Špirko Ladislava stotožňuje so zvolenským županom Dončom.⁷² Vyskytuje sa však i náhľad, že výstavbu kláštora mohol v roku 1308 iniciovať spišský šľachtic Kokoš Berzeviczy.⁷³ I. Chalupecký akiste vyslovil takýto predpoklad v súvislosti so súdnym rozhodnutím z roku 1307, v ktorom sa, okrem iného, uvádza: „*Idem magister Kokos in remedium anime Thydrici interempti sex claustura tenebitur impetrare et III^{or} milia missarum comparare*“.⁷⁴ V odbornej spisbe sa uvedená pasáž zväčša prekladá tak, že Kokoš Berzeviczy mal založiť šesť kláštorov.⁷⁵ Iba ťažko si možno predstaviť, že by ktokoľvek na spoločenskej úrovni šľachticov z rodu Lomnickovcov, resp. Berzeviczyovcov mohol naplniť záväzok založiť šesť kláštorov. Vzhľadom na s tým spojené náklady by išlo už od počiatku o prakticky nespĺniteľný záväzok. Podľa M. Pirhallu mal Kokoš iba požiadať šesť kláštorov, aby sa v nich odslúžil veľký počet omší.⁷⁶ I uvedenú formuláciu možno interpretovať ako určitý záväzok Kokoša vo vzťahu ku kláštorom, keďže v nich mali byť odslúžené omše vo veľkom počte (4000). Kokoš skutočne niekoľko kláštorov podporil prostredníctvom donácií jednotlivých majetkov (napr. sídiel, majetkových podielov v nich a pod.).⁷⁷ Je pravdepodobné, že prostredníctvom finančných príspevkov prispel i na ich výstavbu, resp. prestavbu. V tomto kontexte je možné uvažovať o podpore výstavby (prestavby, resp. rozšírenia) františkánskeho kláštora v Levoči. Nešlo by v takomto prípade o jeho založenie v zmysle počiatkov pôsobenia františkánov v Levoči, keďže ich kláštor sa tu spomína už v roku 1272,⁷⁸ ale o jeho prestavbu, resp. rozšírenie, čo je rozdiel. Každopádne, časový faktor spájaný s budovaním resp. prestavbou františkánskeho kláštora v Levoči (1308)⁷⁹ korešponduje s obdobím potencionálneho naplňovania záväzku Kokoša Berzeviczyho vo vzťahu ku kláštorom na základe rozsudku z roku 1307.

☛ Do tohto kontextu by zapadlo aj iniciovanie výstavby druhého kartuziánskeho kláštora na Spiši,

Ruiny kartuziánskeho kláštora na Lapis refugii.

Foto: M. Števík

so stavbou ktorého súhlasil generálny prior kartuziánov (*frater Boso, generalis prior ordinis Cartusiensis*) práve v roku 1308.⁸⁰ Prior zo Skaly útočiska však spočiatku z ekonomických dôvodov nesúhlasil so založením ďalšieho kláštora na Spiši.⁸¹ V súvislosti so snahou Kokoša o postavenie druhej kartúzy okolo roku 1308 je potrebné upozorniť na skutočnosť, že išlo o obdobie počiatkov kolonizačných aktivít Lomnickovcov, resp. Berzeviczyovcov v priestore medzi Spišskou Magurou a riekou Dunajec.⁸² Počas nasledujúceho desaťročia sa sídlisťný obraz Zamaguria zmenil na nepoznanie.⁸³ Keď nakoniec predsa len došlo k založeniu druhej kartúzy (1319/1320),⁸⁴ boli možnosti obdarať ju blízkymi sídlami, resp. majetkovými podielmi v nich a podobne. Každopádne, v čase výberu miesta na založenie kláštora okolo roku 1308 bola oblasť medzi Spišskou Magurou a Dunajcom takmer neosídleným územím. K danej téme sa však vrátíme nižšie.

☛ Pokiaľ ide o františkánsky kláštor v Levoči, ako na to najnovšie upozornila B. Pomfyová, formulácia „vybudovať a zväčšiť“ z kronikárskeho záznamu umožňuje uvažovať o staršom predchodcovi kláštora na tom istom mieste, kde stojí dodnes.⁸⁵ Archeológovia M. Soják a P. Roth tu odkryli základy staršej sakrálnej stavby, ktorá mohla súvisieť s prvou stavebnou činnosťou minoritov na tejto lokalite.⁸⁶ Prvotnú budovu kláštora i menší sakrálny objekt na terajšom mieste kláštora uvádza i J. Špirko.⁸⁷

☛ Kláštor bol vystavaný na juhozápadnej strane mesta, na jeho okraji, v blízkosti mestských hra-

dieb. Okrajové situovanie malo viacero dôvodov. Sústredené tu bolo najchudobnejšie obyvateľstvo, najmä ktorému bola adresovaná kazateľská a charitatívna činnosť žobravých reholí. Kamenná architektúra v blízkosti mestských hradieb znamenala taktiež posilnenie fortifikácie mesta.⁸⁸ Rovnako za opodstatnený pokladáme kritický pohľad viacerých autorov⁸⁹ k úvahám o prvotnom usadení sa františkánov pri kostole sv. Mikuláša v Starej Levoči, ako to uvádza F. Javorský a najnovšie i M. Homza.⁹⁰ Je veľmi nepravdepodobné, aby levočskí františkáni pôsobili takmer polstoročie mimo novej Levoče, s budovaním ktorej sa začalo krátko po tatárskom vpáde. Zároveň by to bolo veľmi neobvyklé umiestnenie ich pôsobiska. Počiatky františkánov a lokalizovanie ich prvotného kláštora je potrebné spojiť priestorovo s novou Levočou (juhozápadnou časťou mesta) a časovo najneskôr so šesťdesiatymi rokmi 13. storočia.

☛ V závere 13. storočia, podľa Hainovej kroniky v roku 1288,⁹¹ vzniká v obci Dravce kláštor antonitov. Uvedený údaj sa zdá byť hodnoverný, keďže už z roku 1300 sa zachovala listina, v ktorej sa spomína štiavnický opát a dravecký prior.⁹² K založeniu kláštora antonitov došlo akiste po roku 1282, keď sa pôvodne služobnícka osada chovateľov dravcov dostala do majetku vplyvného šľachtického rodu Görgeyovcov.⁹³ V osemdesiatych rokoch 13. storočia tu Görgeyovci založili kláštor antonitov, o čom svedčí taktiež miestny, pôvodne ranogotický kostol z druhej polovice 13. storočia,⁹⁴ zasvätený sv. Antonovi Pustovníkovi (1402).⁹⁵ Lokalizovanie kláštora má zaujímavé geografické sú-

vislosti. Görgeyovci boli v tomto čase úzko spätí so Spoločenstvom spišských Sasov, ktorého hlavným mestom bola Levoča. Východne od Levoče mali svoje rodové sídlo (Spišský Hrhov), západne od Levoče získavajú Dravce, kde následne usadzujú antonitov.⁹⁶ Všetky tri spomínané sídla ležia na veľkej ceste (*magna via*). Antoniti sa zaoberali predovšetkým prevádzkovaním špitálov,⁹⁷ v ktorých ošetrovali chorých. Lokalizácie kláštorov antonitov sú späté, okrem iného, s najvýznamnejšími komunikáciami, čo im umožnilo starať sa o pocestných, resp. pútnikov.⁹⁸ Hlavne sídlo rehole antonitov sa nachádzalo vo francúzskom meste Vienne,⁹⁹ ležiacom južne (cca 25 km) od Lyonu pri najdôležitejšej ceste vedúcej údolím rieky *Rhône*. Obdobne kláštor antonitov v sliezskom meste *Brezeg*,¹⁰⁰ ležiacom juhovýchodne (cca 40 km) od Vratislavi, stál v blízkosti cesty vedúcej popri rieke *Odra* smerom na Krakov.¹⁰¹ Inak tomu nebolo ani na Spiši. Dravce, ležiace 7,5 km západne od Levoče stoja popri najvýznamnejšej stredovekej ceste prechádzajúcej Spišom, v písomných prameňoch nazývanej *magna via* (1263).¹⁰² Spomínaná *magna via* bola po stáročia využívaná pútnikmi smerujúcimi do rôznych pútnických miest. V obci sa dodnes zachoval vzácny kamenný gotický cestný most.¹⁰³ Inak, antoniti budovali svoje kláštory na pútnických trasách k hrobu sv. Antona Pustovníka, ktorý sa podľa tradície mal nachádzať v doline Izezy v Burgundsku.¹⁰⁴ Každopádne, na veľkej ceste prechádzajúcej Dravcami nebola núdza o pocestných, teda aj pútnikov. Vo všeobecnosti ich prijímali kláštory i hospice bezplatne.¹⁰⁵

☛ Počas prvých dvoch decénií 14. storočia vznikli na Spiši ďalšie kláštory, o počiatkoch ktorých sa zachovali presné správy. Listiny dokumentujúce založenie kartuziánskeho kláštora na Skale útočiska sa zachovali z roku 1299.¹⁰⁶ Obdobne, ako tomu bolo v prípade cisterciánskeho opátstva v Štiavniku (malopoľské opátstva patriace pod líniu Morimondy), na zakladaní kláštora na Skale útočiska sa podieľali mnísi z geograficky najbližšej kartúzy – zo štajerského Seitzu (dnes Žiče v Slovinsku), ktoré bolo súčasťou Svätej rímskej ríše.¹⁰⁷ V roku 1307 sa na Skale útočiska usádza prvá komunita mníchov na čele s priorom Konrádom zo spomínaného materského kláštora v Seitzu.¹⁰⁸ Kartuziánske erémy boli spravidla lokované v hornatých a neosídlených miestach.¹⁰⁹ V neskoršom období sa budovali i vo významných mestách a ich okolí.¹¹⁰ Lokalizovanie prvej spišskej kartúzy v horách Slovenského raja plne korešponduje s pôvodným umiestňovaním kláštorov tohto rádu v hornatom prostredí. Niet žiadnych pochyb o tom, že založenie spomínanej kartúzy súviselo s prítomnosťou tisícov nemeckých kolonistov na Spiši. Práve v období 14. a 15. storočia sa totižto kartúzy zakladali najmä v oblastiach obývaných Nemcami.¹¹¹ Výber miesta pre výstavbu kláštora na Skale útočiska akiste súvisel s vybudovaným refúgiom s kostolíkom sv. Margity v tomto priestore, ktoré tu v období po tatárskom

vpáde (okolo polovice 13. storočia) postavili spišskí Nemci.¹¹² Už v listinách z roku 1299 sa spomínané miesto uvádza ako *...locum quendam Lethon nuncupatum, ..., qui vulgariter dicitur Lapis refugii seu speculationis*.¹¹³ Kartuziánski mnísi sa tak mali usadiť v pomerne ťažko prístupnom horskom prostredí s rozsiahlym refúgiom, ktoré bolo budované po tatárskom vpáde z toho dôvodu, aby mohlo v prípade potreby poskytnúť Spišiakom ochranu. Takáto interpretácia zároveň nevylučuje možnosť, že Spišiáci našli v horách Slovenského raja útočisko už počas tatárskeho vpádu (v roku 1241), ako sa to traduje v kronikárskych záznamoch.¹¹⁴ Tu je azda potrebné ešte pripomenúť, že z kopca nad kláštorom je jedinečný výhľad na rozľahlú Hornádsku kotlinu, teda ide z obranno-strategického hľadiska o jedno z najdôležitejších miest na Spiši.

☛ Onedlho po vzniku prvej kartúzy na Spiši, ako sme sa o tom zmienili vyššie, inicioval postavenie druhého kartuziánskeho kláštora v tomto regióne Kokoš Berzeviczy, ktorý kartuziánom zo Skaly útočiska na tento účel v roku 1319 podaroval dedinu Lechnica.¹¹⁵ S výstavbou kláštora sa začalo po potvrdení donácie kráľom Karolom Róbertom v roku 1320,¹¹⁶ teda prebiehala už počas dvadsiatych rokov 14. storočia.¹¹⁷ V odbornej spisbe sa vyskytuje pomerne často názor o začiatku výstavby kláštora v roku 1330.¹¹⁸ V skutočnosti jeho prvé akiste drevené objekty stáli už v dvadsiatych rokoch 14. storočia. Nebol dôvod, aby sa s výstavbou kláštora čakalo 10 rokov od vystavenia jeho zakladajúcich dokumentov. Zvlášť, ak sa najskôr spravidla budovali provizórne, drevené objekty. A je tu ešte závažný argument. Už v roku 1329 sa spomína v istej listine prior Ján, predstavený kartúzy v Lechnici.¹¹⁹ O roku 1330 môžeme uvažovať ako o počiatku výstavby kamenného kláštora.¹²⁰ Jednoznačným dokladom o rozostavanom kamennom kláštore už pred polovicou 14. storočia je dokument z roku 1344, kde sa spomína „miesto *Monusturhel*, na ktorom tenže Ján (prior kláštora) a jeho (rehoľní) bratia z väčšej časti rozostavali, ale ešte nedokončili kamenný kláštor“.¹²¹ Na základe uvedeného možno konštatovať, že výstavba kláštora značne postúpila už po štvrtstoročí od jeho založenia.

☛ Čo sa týka lokalizácie lechnickej kartúzy, rovnako ako v prípade *Lapis refugii* korešponduje s pôvodnou tradíciou umiestňovania pustovní spomínanej rehole v horskom prostredí. Kokoš Berzeviczy mohol kartuziánom z *Lapis refugii* podarovať ktorúkoľvek lokalitu zo svojho rozsiahleho majetku na severe Spiša. Ťažko by sme tam však našli vhodnejšie, krajšie miesto na založenie kartúzy ako práve úzku časť údolia Lipníckeho potoka v zovretí okolitých hôr, neďaleko rieky Dunajec pod majestátnymi Tromi korunami.¹²² Niet žiadnych pochyb o tom, že lokalitu pre výstavbu lechnického erému vybrali samotní kartuziáni zo Skaly útočiska. Na rozdiel od *Lapis refugii* však kláštor pri Dunajci ležal na dôležitej spojnici,

Kresba pečate kartúzy v Lechnici z listiny vydaney v roku 1362. Autori: J. Česla jr. – M. Števík

spájajúcej údolie Popradu s údolím Dunajca. Išlo o jeden z dôležitých priechodov uhorsko-poľského pohraničia. Po stáročia po ceste popri obvodovej hradbe kláštora prechádzali tisíce pocestných (obchodníci, pútnici, etc.). Ak sa o tejto lokalite uvažovalo už okolo roku 1308, vtedy išlo navyše o takmer neosídlené územie, ako sme na to poukázali už vyššie.

☛ Pokiaľ ide o úvahy o tom, že lechnický kláštor mal staršieho predchodcu,¹²³ v tomto smere neposudzujeme záležitosť tak jednoznačne, ako je táto prezentovaná niektorými autormi v odbornej spisbe.¹²⁴ Kult sv. Antona pustovníka tu mohli priniesť kartuziáni. Jedinou príležitosťou zmieniť sa o predkartuziánskej pustovni, či kláštore bol rok 1260, z ktorého sa zachovalo vymedzenie územia darovaného Belom IV. Górgeyovcom: *...deinde versus septemtrionem in dorsibus moncium descendendo usque in fluvium Donays vocatum et eundem fluvium descendendo per modicum spacium, ubi quendam aqua fluens ingreditur ipsum fluvium Donays* (v tomto priestore ležala budúca kartúza) *et eandam aquam ascendendo versus meridiem usque ad predictam silvam Jawore...*¹²⁵ Inak, spojenie *vallis sancti Antonii in Lechnica* je typická slovná konštrukcia názvu kartúzy (porovnaj *vallis sancti Iohannis in Seitz*, *vallis sancti Mauritti in Geiravv*,¹²⁶ *vallis Omnium Sanctorum [Mauerbach]*, *domus vallis Auxilii [Tarkan]*, *Vallis Sancti Michaelis [Leweld]*, *Vallis Josapath*, *Vallis Iocosae et Portae Mariae in Axpach*).¹²⁷

☛ V podobnom prostredí ako kartúzy bol postavený na Spiši i benediktínsky kláštor. V roku 1314 jeho fundáciu potvrdil ostrihomský arcibiskup Tomáš, ktorý ho zároveň podriadil opátstvu sv. Benedikta na Hrone (dnes Hronský Beňadik), z ktorého do Štoly prišli aj prví mníši.¹²⁸ Hronskobeňadické opátstvo bolo od miesta, kde sa mal stavať filiálny kláštor (priorát), vzdialené 150 km. Poloha kláštora v Štôle korešpondovala s tradíciou lokalizovania benediktínskych kláštorov, čo vystihuje známy výrok *Benedictus montes, Bernardus valles colebat* (benediktíni osídľujú hory, cisterciáni údolia). Pre výstavbu priorátu na Spiši¹²⁹ bolo vybrané miesto na úpätí Tatier (územie dnešnej obce Štola) pri malom potôčiku, pravostrannom prítoku Hagánskeho potoka. Stal sa tak vôbec najvyššie položeným kláštrom na Spiši (n. v. 850 m). I keď stál na úpätí Tatier, 4 km južným smerom viedla spomínaná *magna via* cez dnešnú obec Lučivná (n. v. 767 m). Tá veľká cesta a miesto *Luchanche*, kde sa v roku 1237 plánovalo translokovať cisterciánske opátstvo.

☛ Ďalší kláštor, situovaný tentoraz vo vidieckom prostredí, pribudol na Spiši v roku 1313. Kanonici Sv. Hrobu (božohrobci) získali vtedy výmenou za svoj majetok v Šariši od bratov Kokoša a Jána, synov Rikolfa, ich majetok Lendak.¹³⁰ Významnou zložkou ich činnosti od XIV. storočia bola duchovná správa vo farnostiach, resp. špitáľníctvo.¹³¹ Premiestnenie božohrobcov zo Šariša na majetok Berzeviczyovcov na severe Spiša zrejme súviselo,

okrem iného, so záväzkom Kokoša Berzeviczyho vo vzťahu ku kláštorom na základe spomínaného rozhodnutia z roku 1307.¹³² Zo strany Kokoša nešlo iba o výmenu dvoch majetkov. Lendak v tom čase patril k vidieckym sídlam s najrozsiahlejším chotárom na Spiši,¹³³ na ktorom sa vyskytovali ložiská rúd. Svedčí o tom názov lesa, v ktorom sa po roku 1289 Lendak vyvinul (les *Ruda*).¹³⁴ Zároveň sa stal významným centrom kolonizačných aktivít Lomnickovcov, resp. Berzeviczyovcov smerom do priestoru medzi Spišskou Magurou a riekou Dunajec.¹³⁵ V roku 1319 Kokoš podaroval lendackým božohrobcom Spišské Hanušovce, ležiace za Spišskou Magurou severne od Lendaku, ktoré územne nadväzovali na ich zamagurský majetok zvaný Keheľ.¹³⁶ Obe sídla sa v roku 1344 spomínajú ako majetok božohrobcov z Lendaku (*Kehhelho et Henus*).¹³⁷ Aj z uvedeného je zrejmé, že snahou jednotlivých donátorov i samotných kláštorov bolo vytvárať kompaktné majetkové územné celky. Za pozornosť stojí ešte skutočnosť, že Kokoš podaroval božohrobcom Spišské Hanušovce (21. marec 1319)¹³⁸ krátko pred darovaním Lechnice kartuziánom z *Lapis refugii* (9. mája 1319).¹³⁹ Na rozsiahlom územnom majetku Lomnickovcov, resp. Berzeviczyovcov na severe Spiša v pomerne krátkom čase, v druhom, resp. treťom decénií 14. storočia, došlo k vzniku dvoch kláštorov, ktoré boli počas celého stredoveku najsevernejšie ležiacimi kláštorami na Spiši vôbec.

☛ S úplným záverom 14. storočia sú späť počiatky ďalšej mendikantskej rehole na Spiši – augustiniánmi-eremitmi. V meste Spišské Podhradie bol v závere 14. storočia, v roku 1396, resp. 1397, vybudovaný špitál, ktorý na vlastné náklady postavil farár Henczmanus.¹⁴⁰ Zakrátko bol však opustený, čo dalo podnet k príchodu augustiniánov-eremitov do mesta pod Spišským hradom, k čomu došlo pravdepodobne v roku 1399.¹⁴¹ Augustiniáni-eremiti sa usadili v špitáli, ku ktorému patrila z kameňa vybudovaná kaplnka sv. Alžbety a drevené budovy.¹⁴² V odbornej spisbe sa prezentujú v zásade dva pohľady na lokalizáciu kláštora augustiniánov v rámci zástavby mesta Spišské Podhradie. Podľa prvého stál špitál v priestore neskoršieho kláštora Milosrdných bratov, teda v časti mesta smerom ku Spišskej kapitule.¹⁴³ Prevládajúcim názorom je však lokalizovanie kláštora augustiniánov-eremitov na južný okraj mesta.¹⁴⁴ Podľa J. Hradského na mieste nemocnice s kláštrom sa koncom 19. storočia nachádzal dom a gazdovské stavby.¹⁴⁵ Polohu kláštora v južnej časti mesta dokumentuje skutočnosť, že až do roku 1918 bola ulica na južnej strane pomenovaná ako Kláštorová. Aj ľudové podanie tvrdí, že kláštor s kostolom stáli na spomínanej ulici, asi dvesto metrov od železničnej stanice.¹⁴⁶ Poloha kláštora je opísaná už v dokumente z roku 1400 a jej znenie je nasledovné: *quod locus ipse est immediate in fine dicti Suburbii, a parte meridionali habens unam Ecclesiam, seu Capellam lapideam, quae Hospitale B. Elisabeth communi vocabulo appellatur, et habet habitati-*

*ones aliquas ligneas, sitas penes rivulum per ipsum Suburbium versus illum locum defluentem; a parte vero occidentali habet copiosas frutices, seu virgulta salicum...*¹⁴⁷ Z uvedeného vyplýva, že špitál sa nachádzal na okraji, resp. na konci Spišského Podhradia, z juhu stála kamenná kaplnka sv. Alžbety, ďalej obytné drevené budovy pri potoku, ktorý tečie cez Podhradie smerom k spomínanému miestu (ide o potok Margecianka, alebo Vavincov potok), od západu zasa rástlo krovie, resp. vrby (akiste popri potoku), na východnej strane sa nachádzal kúsok pôdy. Ak by sme výraz *in fine* prekladali ako na konci (Podhradia), lokalizácia na južnom okraji mesta by bola jednoznačná. Totiž priestor, kde leží bývalý kláštor Milosrdných bratov, sa nachádza blízko centra mesta (farského kostola) a v tomto prípade by v opise polohy špitála nebol použitý výraz *in fine* v zmysle na konci. Každopádne, o južnej polohe kláštora v Spišskom Podhradí písali vynikajúci znalci dejín tohto mesta i Spiša (Hradszky, Špirko a i.) a nie je dôvod, aby sa ich konštatovanie v tejto záležitosti spochybňovalo. K stotožňovaniu polohy kláštora augustiniánov-eremitov s polohou bývalého kláštora Milosrdných bratov došlo zrejme na základe informácie, že títo v roku 1672 dostali od Stanislava Heraklia Lubomirského privilegijnú listinu, ktorou sa stali vlastníkami bývalého augustiniánskeho špitála s kaplnkou sv. Alžbety. V roku 1698 prior a konvent kláštora Milosrdných bratov požiadali Spišskú stolicu o príspevok na nevyhnutnú opravu kláštorného kostola.¹⁴⁸ V roku 1731 za starostovania Teodora Lubomirského však získali dom na stavbu nového kláštora a v roku 1736 sa položil základný kameň stavby nového kostola, zasväteného sv. Jánovi z Boha.¹⁴⁹ Týkalo sa to ale nového priestoru bližšie k centru mesta (farskému kostolu). Kláštor Milosrdných bratov sa budoval v dru-

hej štvrtine 18. storočia popri najvýznamnejšej ceste regiónu (*magna via*) vedúcej z Podhradia cez Spišskú Kapitulu smerom na Levoču.

☛ Po týchto úvahách môžeme viac povedať o polohe kláštora augustiniánov-eremitov v Spišskom Podhradí. Stredoveký špitál, ktorý sa v roku 1399 dostal do ich rúk, ležal pri potoku na južnom okraji mesta, smerom na Spišské Vlachy. V tomto priestore pobudli augustiniáni-eremiti poldruha storočia, do polovice 16. storočia.¹⁵⁰ Polohu kláštora augustiniánov-eremitov determinovalo lokalizovanie špitála na konci mesta ešte pred ich príchodom do Podhradia. Inak, vo všeobecnosti špitály boli budované spravidla v okrajových častiach miest ako nám to z obdobia stredoveku, okrem iných lokalít, dokladajú príklady z Levoče a Ľubice.¹⁵¹

☛ Približne v rovnakom čase ako sa usadila mendikantská rehoľa augustiniánov-eremitov v Spišskom Podhradí, bola vyvíjaná iniciatíva na usadenie ďalšej, v poradí štvrtej žobrovej rehole na Spiši. Dňa 31. V. 1426 získal spišský starosta Zawisza Czarny súhlas pápeža Martina V. na fundáciu kláštora karmelitov *in silva dicta Crumpach prope fluvium Poprad*.¹⁵² Uvedená formulácia vieďla historikov v zásade k dvom interpretáciám budúcej polohy kláštora. Podľa T. M. Trajdosa mal byť postavený v okolí krčmy, známej ako *taberna Krempek*.¹⁵³ Krčma však stála v okolí dnešnej obce Kremná (cca 7 kilometrov od Mníšku i rieky Poprad).¹⁵⁴ Podľa J. Kurtyku treba plánovanú polohu kláštora stotožniť s miestom, kde existovala v stredoveku pustovňa (*locum heremitorii*)¹⁵⁵ a kde sa v novoveku vyvinula obec Mníšek nad Popradom.¹⁵⁶ Práve takáto interpretácia, podľa našej mienky, korešponduje so záznamom *in silva dicta Crumpach prope fluvium Poprad. Les Krummbach (silva Crumpach)* sa rozprestieral v okolí potoka

Stredoveká pečať priora benediktínskeho kláštora v Štôle z listiny vydanéj v roku 1437. Foto: Š. Péchy

Hraničná a bližšie určenie polohy budúceho kláštora – pri rieke Poprad (*prope fluvium Poprad*) znamená, že mal byť postavený v priestore dnešnej obce Mníšek nad Popradom. Ide o úzke údolie potoka Hraničná, ktorým prechádzala dôležitá cesta medzi Spišom (Stará Ľubovňa) a Malopoľskom (Piwniczna, Nowy Sącz). Táto je v polovici 16. storočia označená ako *trakt wielki czyli stary*. Navyše, v blízkosti polohy budúceho kláštora prechádzala i ďalšia dôležitá spojnica Bardejov – Muszyna – Piwniczna.¹⁵⁷ Netreba opomenúť ani samotnú riekou Poprad, ktorá sa využívala na prepravu tovaru do Poľska.¹⁵⁸ „Karmel“ by bol existoval v komunikačne frekventovanom prostredí. Podľa M. Slivku k jeho založeniu nedošlo, keďže karmelitáni boli mestskou reholou.¹⁵⁹ Obdobne argumentuje i T. M. Trajdos, keď, okrem iného, píše: *S eremitskou a kajúcnickou genézou svojej existencie nechceli mať už nič spoločného*.¹⁶⁰ Je pravda, že karmelitáni pôsobili v mestskom prostredí, hoci predovšetkým na predmestiach.¹⁶¹ Z pohľadu Spiša by sa „karmel“ skutočne ocitol v neosídlenom údolí potoka Hraničná, no zo strany Sandecka vo vzdialenosti cca 2,5 km už v tom čase existovalo mesto Piwniczna (od roku 1348).¹⁶² Je veľmi nepravdepodobné, aby bola vyvíjaná iniciatíva založenia karmelitánskeho kláštora, akiste so samotnými karmelitánmi konzultovaná, následne pápežom odsúhlasená s konkrétnou lokalizáciou a nakoniec by nedošlo k jej realizácii z dôvodu nemestského prostredia. Za pozornosť stojí taktiež skutočnosť, že v prvej polovici 17. storočia prejavili o opustený lechnický kláštor (bývalá kartúza), ktorý mal analogickú polohu ako plánovaná poloha karmelu z roku 1426 (dnes územie obce Mníšek nad Popradom), práve karmelitáni z Krakova.¹⁶³ Dôvod, prečo nedošlo k založeniu „karmelu“ na území dnešnej obce Mníšek nad Popradom, spočíval zrejme v inej skutočnosti. V polovici roku 1426 získal slávny rytier Zawisza Czarny súhlas na založenie kláštora, no o dva roky neskôr už nežil. Fundátor plánovaného kláštora zahynul v roku 1428 v bitke proti Turkom pri Golubaci (sídlo ležiace pri Dunaji východne od Belehradu).¹⁶⁴ To bol podľa všetkého hlavný dôvod, prečo na Spiši nepribudol v prvej polovici 15. storočia ďalší kláštor mendikantskej rehole.

☞ Z viacerých lokalít Spiša, s ktorými sa spája existencia kláštora v období stredoveku,¹⁶⁵ stojí za pozornosť priestor medzi dvoma sídlami, patriacimi od 13. storočia Lomnickovcom, resp. Berzevicyovcom – Veľká Lomnica a Huncovce.¹⁶⁶ Anton Glatz v rukopisnej práci o huncovskej farnosti píše, že v kanonickej vizitácii Huncoviec z roku 1832, sa uvádza, že kríž, ktorý sa nachádza medzi hradskou a riekou Poprad pred mostom do Veľkej Lomnice, stojí na mieste niekdajšieho kláštora prepozitúry sv. Jána Krstiteľa.¹⁶⁷ O polstoročie skôr ako bola napísaná spomínaná kanonická vizitácia (1832) bolo vyhotovené Prvé vojenské mapovanie (1782 – 1785), ktorého jeden mapový diel obsahuje zakreslenie pomerne veľkého objektu medzi Lomnicou a Huncovcami, o ktorom je v písomnej časti mapovania uvedené, že „Pri drevenom moste cez tok Popradu stojí ešte dobre zapojené murivo jedného schátralého kostola.“¹⁶⁸ Existencia tohto pomerne veľkého sakrálného objektu, ležiaceho na území Veľkej Lomnice, s veľkou pravdepodobnosťou súvisela so spomínaným kláštorom. V kronikárskom zázname sa jeho počiatky spájajú s rokom 1222,¹⁶⁹ čo je však potrebné brať s patričnou dávkou opatrnosti. D. Fuxhoffer pripustil možnosť, že tu pôsobili križovníci Božieho hrobu, ktorí sa neskôr nazývali aj križovníkmi sv. Jána Krstiteľa.¹⁷⁰ Uvažujúc v týchto intenciách nemožno vylúčiť, že na území patriacom šľachticom Lomnickovcom, resp. Berzevicyovcom na polceste medzi Veľkou Lomnicou a Huncovcami, najvýznamnejšími sídlami na ich najstaršom rodovom majetku na Spiši (od roku 1209)¹⁷¹ sa vyvinul počas 14. storočia (až po príchode božohrobcov do Lendaku) kláštor križovníkov Božieho hrobu, resp. bol vybudovaný kostol daný do ich správy. Takýto náhľad však treba brať skôr ako námet pre hlbšie štúdium danej problematiky, keďže sa o existencii tohto kláštora nezachoval ani jeden historický dôkaz.¹⁷² V tomto prípade možno nateraz iba konštatovať, že sa v novovekých písomných záznamoch (kroniky, kanonické vizitácie a pod.) zachovala tradícia existencie kláštora v priestore medzi Veľkou Lomnicou a Huncovcami a ešte v 18. storočí tu stál schátraný kostol (...*verwüstete Kirche*). Inak, bol by to ďalší kláštor postavený na území patriacom Lom-

Názov rehole	Obdobie založenia kláštora	Miesto založenia kláštora	Typ prostredia lokalizácie kláštora	Typ rehoľnej inštitúcie
cisterciáni	pred rokom 1223	Spišský Štiavnik	mimo sídla	mníšska
minoriti	pred rokom 1272	Levoča	v meste	mendikantská
minoriti	pred rokom 1272	Gelnica (?)	v meste	mendikantská
antoniti	1288	Dravce	v dedine	kanonická
kartuziáni	1299	Skala útočišťa	mimo sídla	mníšska
križovníci Sv. Hrobu	1313	Lendak	v dedine	kanonická
benediktíni	1314	Štôla	mimo sídla	mníšska
kartuziáni	1319	Lechnica	mimo sídla	mníšska
dominikáni	14. st. (?)	Gelnica	v meste	mendikantská
augustiniáni – eremiti	1399	Spišské Podhradie	v meste	mendikantská
[karmelitáni	1426	Mníšek nad Popradom] (plánovaná lok.)	mimo sídla	mendikantská

nickovcom, resp. Berzeviczyovcom na Spiši popri lechnickej kartúze (1319) a kláštore božohrobcov v Lendaku (1313).

☑ Mníšske rehole (benediktíni, cisterciáni a kartuziáni) zakladali svoje kláštory na Spiši mimo sídiel, kanonické (antoniti, križovníci Božieho hrobu) v dedinskom prostredí a mendikantské (dominikáni, františkáni, augustiniáni-eremiti) v mestách. Karmelitáni, ktorí sa radia k mendikantom, sa však mali na Spiši usadiť mimo sídla. S výnimkou dvoch kláštorov sa všetky vyvinuli v druhej polovici 13. storočia, resp. v prvých dvoch deceniách 14. storočia, čo súviselo najmä s veľkou kolonizačnou vlnou, ktorá zasiahla Spiš v období po tatárskom vpáde.

Poznámky:

- ¹ Gy. Kristó, *A vármegyeek kialakulása Magyarországon*, Budapest 1988, s. 389-393.
- ² M. Slivka, A, Vallašek, *Hrady a hrádky na východnom Slovensku*, Košice 1991, s. 80, 234-243.
- ³ *Analecta Scepusii sacri et profani*, vol. III, ed. C. Wagner, Posonii et Cassoviae 1778, s. 4-5.
- ⁴ M. Števík, *K počiatkom multietnicity stredovekého Spiša*, „Sandecko-spišské zošity“, 4: 2009, s. 42-43.
- ⁵ A. Vallašek, *Zaniknutý kláštor svätého Martina nad Spišskou Kapitulou*, „Pamiatky a múzeá“, 2: 1999, s. 65.
- ⁶ M. Homza, *Včasnostredoveké dejiny Spiša*, [in:] *Historia Scepusii*, vol. I., ed. M. Homza, S. A. Sroka, Bratislava – Kraków 2009, s. 251.
- ⁷ M. Slivka, *Historiografia spišskej historickej antropológie stredoveku. Reflektovanie stavu a perspektívy bádania*, „Kultúrne dejiny“, 1: 2010, s. 69.
- ⁸ *Regesta regum stirpis Arpadianae critico – diplomatica*, t. II/2-3, ed. I. Borsa, Budapest 1961, s. 95-97 (96), nr. 2518.
- ⁹ L. Koszta, *Benediktínsky kláštor z 11. storočia na Spiši?* „Historický časopis“, 57: 2009, s. 344-345.
- ¹⁰ Porovnaj argumentáciu Koszta, *op. cit.*, s. 345-346.
- ¹¹ *Ibidem*, s. 345-346.
- ¹² *Ibidem*, s. 343.
- ¹³ *Analecta Scepusii III*, s. 153; *Slovensko. Dejiny*, ed. J. Tibuský, Bratislava 1978, s. 250. Autorom príslušnej časti R. Marsina.
- ¹⁴ *Statuta Capitulum Generalium ordinis Cisterciensis ab anno 1116 ad annum 1786* (ďalej len SC), vol. II, ed. J. M. Canivez, Louvain 1934, s. 28, nr. 29.
- ¹⁵ K. Krügerová, *Řády a kláštery*, Praha 2008, s. 178.
- ¹⁶ Obdobný vývoj z hľadiska výstavby prvých objektov pripúšťa taktiež P. Jakubčín, *Dejiny kláštora cistercitov v Spišskom Štiavniku*: Diplomová práca, Trnava 2007, s. 14. Podľa M. Homzu v roku 1223 kláštor ešte nestál (Homza, *op. cit.*, s. 258), čo samozrejme, nemožno s takou istotou tvrdiť. Provizórne budovy kláštora už mohli v čase návštevy opátov zo Sulejowa a Koprzywnice stáť za predpokladu, že si Dionýz svoje záväzky splnil.
- ¹⁷ J. Rajman, *Wolność Kościoła, XIII wiek*, [in:] *Dzieje Kościoła w Polsce*, ed. A. Wienczek, Kraków 2008, s. 109.
- ¹⁸ Krügerová, *op. cit.*, s. 173.
- ¹⁹ Rajman, *Wolność...*, s. 109.
- ²⁰ *Slovensko. Dejiny...*, s. 250. Autorom príslušnej časti R. Marsina.
- ²¹ Prehľadne uvádza M. Slivka, *Cisterciti na Slovensku*, „Archaeologia historica“, 16: 1991, s. 107.
- ²² *Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis*, 6/2, ed. G. Fejér, Budae 1830, s. 375; *Dejiny Bardejova*, ed. A. Kokuľa, A. Lukáč, L. Tajták, Bardejov 1975, s. 34-39. Autorom príslušnej časti Vendelín Jankovič.
- ²³ Porovnaj *Dejiny Bardejova...*, s. 36. Autorom príslušnej časti Vendelín Jankovič; Slivka, *Cisterciti...*, s. 107-109.
- ²⁴ *Codex diplomaticus et epistolaris Slovaciae* (ďalej len CDSL) t. II, ed. R. Marsina, Bratislava 1987, s. 362.

- ²⁵ Krügerová, *op. cit.*, s. 183. Podrobnejšie o lokalizácii štiavnického opátstva M. Števík, *Cisterciáni, kartuziáni a kamalduli na Spiši*, [in:] G. Cassagnet, M. Števík, *Dialogues de l'Abbaye de l'Escaladieu en Bigorre à Červený kláštor en Spis*, Tarbes 2008, s. 39.
- ²⁶ J. Vencko, *Dejiny Štiavnického opátstva na Spiši*, Ružomberok 1927, s. 318-320.
- ²⁷ M. Marek, *Podiel cirkevných inštitúcií na doosídlení územia Uhorského kráľovstva v stredoveku*, „Studia Archaeologica Slovaca Mediaevalia“, VI: 2007, s. 29-31.
- ²⁸ J. Vencko, *Dejiny...*, s. 199.
- ²⁹ CDSL, II, nr. 650.
- ³⁰ SC, II, s. 178, nr. 54.
- ³¹ K najnovšiemu datovaniu spravovania Spiša Kolomanom v rokoch 1216 (?) – 1241 pozri bližšie A. Zsoldos, *Vznik Spišského komitátu*, [in:] *K stredovekým dejinám Spiša*, ed. M. Števík, Stará Lubovňa 2003, s. 22.
- ³² CDSL, II, s. 45, nr. 64. Porovnaj s interpretáciou M. Marek, *Saxones nostri de Scepus: K niektorým otázkam príchodu saských hostí a ich života na Spiši*, [in:] *Terra Scepusiensis*, ed. R. Gładkiewicz, M. Homza, Levoča – Wrocław 2003, s. 360. Podľa M. Mareka je Matej doložený v pozícii prepošta až v roku 1245. Každopádne, ak Matej vymeral územie opátstva ešte za života Kolomana, musel zastávať túto pozíciu už pred rokom 1241.
- ³³ Homza, *op. cit.*, s. 260.
- ³⁴ Slivka, *Cisterciti...*, s. 102.
- ³⁵ F. Žifčák, *Lučivná 1321 – 1996*, Lučivná 1996, s. 6; J. Beňko, *Osídlenie severného Slovenska*, Košice 1985, s. 163.
- ³⁶ Krügerová, *op. cit.*, s. 168.
- ³⁷ Rajman, *Wolność...*, s. 109.
- ³⁸ G. Cassagnet, *Cisterciánske opátstvo Escaladieu*, [in:] G. Cassagnet, M. Števík, *Dialogues de l'Abbaye de l'Escaladieu en Bigorre à Červený kláštor en Spis*, Tarbes 2008, s. 25.
- ³⁹ Števík, *K počiatkom...*, s. 42. Konkrétne osídľovacie aktivity na území opátstva pozri bližšie Marek, *Podiel...*, s. 29-31.
- ⁴⁰ O vpáde Tatárov na Spiš pozri bližšie B. Varsik, *Bolí Tatári roku 1241 na Spiši?*, [in:] *Spišské mestá v stredoveku*, ed. R. Marsina, Košice 1974, s. 27-30; R. Marsina, M. Marek, *Tatársky vpád*, Budmerice 2008, s. 17-18.
- ⁴¹ Bližšie pozri Števík, *K počiatkom...*, s. 43.
- ⁴² *Výsady miest a mestečiek na Slovensku (1238 – 1350)*, t. I., ed. Ľ. Juck, Bratislava 1984, nr. 66.
- ⁴³ *Ibidem*, nr. 38.
- ⁴⁴ M. Fehér OP, *Dejiny dominikánskeho kláštora v Gelnici*, rkp., Košice 1944, s. 1.
- ⁴⁵ A. Harsányi, *A domonkosrend Magyarországon a reformáció előtt*, Debrecen 1938, s. 81, 84.
- ⁴⁶ V odbornej spisbe rezonuje ako rok príchodu dominikánov do Gelnice i rok 1288. Pozri bližšie: *Súpis pamiatok na Slovensku*, zv. 1, ed. A. Güntherová, Bratislava 1967, s. 371. Kriticky sa k uvedenému údaju najnovšie vyslovil G. P. Hunčaga, *Historické štúdie k dejinám dominikánov*, Bratislava 2008, s. 39-41.
- ⁴⁷ M. Pfeiffer, *A domonkosrend magyar zárdáinak vázlatos története*, Košice 1917, 39; V. Jankovič, *Zánik dominikánskych kláštorov na Slovensku v 16. storočí*, [in:] *Dejiny a kultúra rehoľných komunít na Slovensku*, ed. J. Šimončík, Trnava 1994, s. 220.
- ⁴⁸ Jankovič, *Zánik...*, s. 214.
- ⁴⁹ J. Rajman, *Encyklopédia sredniowiecza*, Kraków 2006, s. 239.
- ⁵⁰ N. Pfeiffer, *Die ungarische Dominikanerordenprovinz von ihrer Gründung 1221 bis zur Tatarenverwüstung 1241-1242*, Zürich 1913, s. 27; M. Pfeiffer, *op. cit.*, 25 – 26; Hunčaga, *op. cit.*, s. 39-41.
- ⁵¹ Hunčaga, *op. cit.*, s. 50.
- ⁵² M. Badík, E. Pavlik, *Gelnica a okolie*, Košice 1969, s. 44 a orientačný plán Gelnice. Porovnaj s lokalizáciou kláštora Homza, *op. cit.*, s. 266, 229.
- ⁵³ Porovnaj polohu dominikánskych kláštorov v Košiciach a Trnave – Jankovič, *Zánik...*, s. 214, 218, resp. dominikánskych a františkánskych kláštorov v Krakove, či Dubrovniku (P. R. Magocsi, *Historical Atlas of Central Europe*, London 2002, s. 38-39). O umiestňovaní mendikantských kláštorov porovnaj Trajdos, *Mendykanci...*, s. 79.
- ⁵⁴ I. Chalupický, *Dejiny rehole na Slovensku*, www.minoriti.sk/.../dejiny-rehole-na-slovensku.

- ⁵⁵ Uvedené údaje sú zaznamenané aj v súbornom súpise *Franciscan provinces with their custodies and convents* (c. 1350), ed. Maarten van der Heijden, Bert Roest, <http://users.bart.nl/~roestb/franciscan/province.htm>.
- ⁵⁶ *Franciscan provinces*, op. cit., Custody of Eger (Szepesvár – Ceps superius, Szepesváralja – Ceps inferius).
- ⁵⁷ Homza, op. cit., s. 264.
- ⁵⁸ J. Karácsonyi, op. cit., s. 117 (správne s. 177).
- ⁵⁹ J. Karácsonyi, op. cit., s. 117 (správne s. 177); V. J. Gajdoš, *Franciszkanie na Słowacji w średniowieczu*, [in:] *Zakony franciszkańskie w Polsce*, t. I, cz. 1, Lublin 1983, s. 256; M. Slivka, *Sídlisková a cirkevná štruktúra Spiša vo včasnó až vrcholnostredovekom období*, [in:] *Terra Scepusiensis. Stav bádania o dejinách Spiša*, ed. R. Gładkiewicz, M. Homza, Wrocław – Levoča 2003, s. 445; Trajdos, *Mendykanci...*, s. 84. Novšie tento kláštor uvádza v prehľadnej práci i B. Romhányi, *Kolostorok és társaskáptalanok a középkori Magyarországon* (katalógus), Budapest 2000, s. 31.
- ⁶⁰ Chalupický, *Dejiny...*, s. 1.
- ⁶¹ *Ibidem*.
- ⁶² F. Hervay, *Franciszkanie na Węgrzech w średniowieczu*, [in:] *Zakony franciszkańskie w Polsce*, t. I, cz. 1, Lublin 1983, s. 234.
- ⁶³ J. Hradzsky, *Initia, progressus ac praesens status Capituli ad Sanctum Martinum E.C. de Monte Scepusio ...*, Szepesváralja 1901, s. 275.
- ⁶⁴ Porovnaj s náhľadom M. Homzu, podľa ktorého to bolo najmenej od 70. rokov 13. storočia (Homza, op. cit., s. 264).
- ⁶⁵ R. Marsina, *Najstaršia fáza vývoja výsadných miest na Slovensku*, „Historické štúdie“, 46: 2010, s. 268-269.
- ⁶⁶ Hain Gáspár *Lócsei Krónikája*, ed. J. Bal, J. Förster, A. Kauffmann, Lócse 1910 – 1913, s. 10-11.
- ⁶⁷ J. Sigray, *Visitatio ecclesiarum Scepusiensium*, [in:] J. Hradzsky, *Initia, progressus ac praesens status Capituli ad Sanctum Martinum E.C. de Monte Scepusio ...*, Szepesváralja 1901, s. 174; Homza, op. cit., s. 266.
- ⁶⁸ Krügerová, op. cit., s. 300.
- ⁶⁹ Porovnaj Gajdoš, op. cit., s. 248; M. Slivka, *Mendikantské rehole v mestotvornom procese na Slovensku*, „Archaeologia historica“, 25: 2000, s. 270-271.
- ⁷⁰ Karácsonyi, op. cit., s. 47. Podľa Karácsonyho to boli kláštory v Levoči a Spišskej Novej Vsi.
- ⁷¹ J. Špirko, *Starý kláštor minoritov v Levoči*, Turčiansky sv. Martin 1940, s. 3. Lányi sa pritom odvoláva na istý rukopis.
- ⁷² Špirko, *Starý kláštor...*, s. 4.
- ⁷³ I. Chalupický, *Starý kláštor minoritov. Historický výskum*, (nepublikovaný rukopis). Citované podľa G. Lukáč, *Stredoveký kláštor minoritov v Levoči*. Predbežné výsledky archeologického výskumu v rokoch 1992 – 1996, „Východoslovenský pravek“, 5: 1998, s. 186. Pochybnosti o spájaní Kokoša Berzeviczyho s výstavbou kláštora po roku 1308 vyslovil T. M. Trajdos. Na druhej strane upozornil na totožnosť mena grófa Ladislava so zasvätením kláštorného kostola sv. Ladislava. Zasvätenie však mohlo jednoducho reflektovať tradíciu uhorskej monarchie (Trajdos, *Mendykanci...*, s. 82).
- ⁷⁴ *Analecta Scepusii III*, s. 251. *Regesta diplomatica nec non epistolaria Slovaciae* (ďalej len RDSL), t. I., ed. V. Sedlák, Bratislava 1987, s. 213-214.
- ⁷⁵ Takto dokument interpretujú napr. J. Hradzsky, *A XXIV királyi plébános testvérülete és a reformáció a Szepességen*, Miskolc 1895, s. 4; S. Zaieski, *Czerwony Klasztor w Pieninach*, Kraków 1880, s. 10; H. Ruciński, *U dramatycznych początków Czerwonego Klasztoru*, „Prace Pienińskie“, 7: 1995, s. 20; S. A. Sroka, *Kontakty kartuziánov z Červeného Kláštora s Poľskom v stredoveku*, [in:] M. Homza, S. A. Sroka, *Štúdie z dejín stredovekého Spiša*, Krakov 1998, s. 120; Slivka, *Historiografia...*, s. 83.
- ⁷⁶ M. Pirhalla, *A Szepesi prépostság vázlatos története*, Levoča 1899, s. 38.
- ⁷⁷ Doklady o jednotlivých donáciách pozri bližšie J. Kútnik, *K predkartuziánskym dejinám Červeného kláštora pri Dunajci*, „Nové obzory“, 8: 1966, s. 180-181; M. Števík, *K dejinám Červeného kláštora*, [in:] M. Števík, M. Timková, *Červený (Lechnický) kláštor*, Stará Ľubovňa 2004, s. 17-18.
- ⁷⁸ Chalupický, *Dejiny...*, s. 1.
- ⁷⁹ K datovaniu výstavby kostola sv. Ladislava porovnaj K. Kahoun, *Gotická sakrálna architektúra Slovenska*, Bratislava 2002, s. 14. Presbytérium budované v rokoch 1310 – 1320.
- ⁸⁰ RDSL, I, nr. 577 et 578.
- ⁸¹ M. Zadnikar, *Die Kartäuser : Der Orden der Schweigenden Mönche*, Köln 1983, s. 314; Slivka, *Sídlisková...*, s. 445.
- ⁸² *Výsady...*, I, s. 83.
- ⁸³ M. Števík, *Stredoveké osídlenie zamagurského Spiša*, [in:] M. Števík, M. Timková, *Červený (Lechnický) kláštor*, Stará Ľubovňa 2004, s. 9-15.
- ⁸⁴ *Regesta diplomatica nec non epistolaria Slovaciae* (ďalej len RDSL), t. II, ed. V. Sedlák, Bratislava 1987, s. 214-215, 248-249.
- ⁸⁵ B. Pomfyová, *Starý kostol a kláštor minoritov v Levoči – reprezentatívny príklad stredoeurópskej mendikantskej architektúry*, „Acta Musaei Scepusiensis 2009“, 2009, s. 47.
- ⁸⁶ M. Soják, P. Roth, *Výsledky výskumu pri kláštore minoritov v Levoči*, „Z minulosti Spiša“, IX – X: 2002, s. 76.
- ⁸⁷ Špirko, *Starý kláštor...*, s. 4.
- ⁸⁸ Pomfyová, *Starý...*, s. 34-35.
- ⁸⁹ Trajdos, *Mendykanci...*, s. 81; Pomfyová, *Starý...*, s. 45-47.
- ⁹⁰ F. Javorský, *Záchranný výskum románskeho kostola pri Levoči*, „Študijné zvesti“, 19: 1981, s. 97-112; Homza, op. cit., s. 264.
- ⁹¹ C. Hain, *Excerpta ex Chronicis Scepusiensibus, seu Leutschoviensibus*, [in:] *Analecta Scepusii sacri et profani*, vol. II, ed. C. Wagner, Viennae 1774, s. 9.
- ⁹² *Analecta Scepusii III*, s. 20.
- ⁹³ *Supplementum Analectorum terrae Scepusiensis*, vol. 1, ed. J. Bárdošy, Leutschoviae 1802, s. 225 – 227.
- ⁹⁴ *Súpis pamiatok 1*, s. 335.
- ⁹⁵ J. Hudák, *Patrocinia na Slovensku*, Bratislava 1984, s. 93.
- ⁹⁶ Podrobnejšie o šľachtických doménach na Spiši P. Labanc, *Vývoj šľachty na Spiši do konca 13. storočia*, diplomová práca, Trnava 2007; M. Števík, *Významnejšie majetkové domény na Spiši do začiatku 14. storočia*, [in:] *Spiš v 12. a 13. storoch*, ed. M. Števík, v tlači.
- ⁹⁷ H. Lawrence, *Dejiny stredovekého mništví*, Praha 2001, s. 269.
- ⁹⁸ Bližšie o dejinách rehole antonitov pozri A. Mischlewski, *Grundzüge der Geschichte des Antoniterordens bis zum Ausgang des 15. Jahrhunderts : unter besonderer Berücksichtigung von Leben und Wirken des Petrus Mitte de Caprariis*, Köln 1976.
- ⁹⁹ Rajman, *Encyklopédia...*, s. 985.
- ¹⁰⁰ *Ibidem*, s. 63.
- ¹⁰¹ W. Semkowicz, *Encyklopedia nauk pomocniczych historii*, Kraków 1999, mapa Polska za Kazimierza Wielkiego. Stan z r. 1370.
- ¹⁰² *Supplementum III*, nr. 68. Prehľadne o cestnej sieti na Spiši M. Suchý, *Dejiny Levoče*, Košice 1974, s. 65-66; M. Slivka, *Stredoveká cestná sieť na východnom Slovensku a jej determinanty*, „Slovenská numizmatika“, XI: 1990, s. 84; M. Števík, *Z dejín osídlenia a verejnej správy stredovekého Spiša (Stredoveký Spiš)*, Stará Ľubovňa 2005, s. 53.
- ¹⁰³ *Súpis pamiatok 1*, s. 335.
- ¹⁰⁴ H. Ruciński, *Neskorostredoveké dejiny Spiša*, [in:] *Historia Scepusii*, vol. I., ed. M. Homza, S. A. Sroka, Bratislava – Kraków 2009, s. 251.
- ¹⁰⁵ Rajman, *Encyklopédia...*, s. 749.
- ¹⁰⁶ Najnovšie ich publikoval V. Rábik, *Monumenta diplomatica historiam Cartusianorum in Scepus illustrantia*, „Studia Archaeologica Slovaca Mediaevalia“, VI: 2007, s. 16-19.
- ¹⁰⁷ Magocsi, op. cit., s. 22.
- ¹⁰⁸ M. Slivka, *Kláštorská skala útočiska*, Spišská Nová Ves 1995, s. 15.
- ¹⁰⁹ Rajman, *Encyklopédia...*, s. 465.
- ¹¹⁰ Krügerová, op. cit., s. 149.
- ¹¹¹ *Ibidem*.
- ¹¹² Slivka, *Kláštorská...*, s. 7-8.
- ¹¹³ Rábik, *Monumenta...*, s. 17-18.
- ¹¹⁴ Pozri bližšie R. Grzesik, *Spišskosobotská kronika o tatárskom vpáde v roku 1241*, [in:] *K stredovekým dejinám Spiša*, ed. M. Števík, Stará Ľubovňa 2003, s. 53, 60.
- ¹¹⁵ RDSL, II, s. 214-215.
- ¹¹⁶ RDSL, II, s. 248-249.
- ¹¹⁷ Slivka, *Kláštorská...*, s. 16; Števík, *K dejinám...*, s. 19.
- ¹¹⁸ Zaieski, *Czerwony...*, s. 11; Beňko, *Osídlenie...*, s. 166; Ruciński, *U dramatycznych...*, s. 20; Sroka, *Kontakty...*, s. 120.

- ¹¹⁹ J. Mlinarič, *Žiče in Jurklošter*, Maribor 1991.
- ¹²⁰ Výstavbu kamenného kláštora s rokom 1330 spája Zafeski, *Czerwony...*, s. 11. Na druhej strane J. Beňko píše, že pôvodne drevený kláštor bol v druhej polovici 14. storočia prestavaný na kláštor z kameňa a tehly (Beňko, *Osídlenie...*, s. 166). H. Ruciňski obdobne uvádza, že výstavba kláštora z kameňa a tehly sa začala v druhej polovici XIV. storočia (Ruciňski, *U dramaturgických...*, s. 21).
- ¹²¹ *Anjoukori okmánytár*, zv. II, ed. I. Nagy, Budapest 1881, s. 475.
- ¹²² Vo všeobecnosti o výbere miesta pre stavbu kláštora pozri bližšie M. Slivka, *Locus amoenus v procese zakladania a výstavby stredovekých kláštorov*, „Studia Archaeologica Slovaca Mediaevalia“, I: 1998, s. 59-65.
- ¹²³ Slivka, *Sídlisková...*, s. 444; Ruciňski, *Neskorostredoveké...*, s. 415.
- ¹²⁴ Števík, *K dejinám...*, s. 20.
- ¹²⁵ CDSL, II, s. 461. Vymedzenie metácie pozri bližšie V. Šmilauer, *Vodopis starého Slovenska*, Praha – Bratislava 1932, s. 277; M. Števík, *Kedy i od koho Kinga uzyskala Podoliniec z okolícami*, „Sandecko-spišské zošity“, 4: 2009, s. 51, 53.
- ¹²⁶ RDSL, I, s. 262.
- ¹²⁷ J. Hogg, *Daily Life in the Charterhouses of Lethenkov and Lechnitz in the Late Middle Ages as seen in the Acta of the Carthusian General Chapter*, „Archaeologia historica“, 29: 2004, s. 421, 423, 430, 442.
- ¹²⁸ RDSL, I, s. 531.
- ¹²⁹ V Štôle existoval v 14. – 16. storočí benediktínsky priorát, nie opátstvo. Nesprávna charakteristika kláštora sa nachádza i v prácach *Katalóg patrocínii na Slovensku*, ed. V. Judák, Š. Poláčik, Bratislava 2009, s. 80; J. Hudák, *Patrocínia na Slovensku*, Bratislava 1984.
- ¹³⁰ *Analecta Scepusii* I, s. 398-399.
- ¹³¹ Rajman, *Encyklopedia...*, s. 161.
- ¹³² RDSL, I, s. 213.
- ¹³³ V novoveku vznikol na pôvodne lendackom území Ždiar.
- ¹³⁴ *Codex diplomaticus Arpadianus continuatus*, zv. 9, ed. G. Wenzel, Pest 1871, s. 516.
- ¹³⁵ Podrobnejšie sa danej problematike venujeme v pripravovanej publikácii o osídlení horného Spiša (povodie Popradu a Dunajca) v období stredoveku.
- ¹³⁶ RDSL, II, s. 206.
- ¹³⁷ *Anjoukori okmánytár*, II, s. 473.
- ¹³⁸ RDSL, II, s. 206.
- ¹³⁹ RDSL, II, s. 214.
- ¹⁴⁰ I. Chalupický, *Zrod a počiatky stredovekého mesta*, [in:] *Kronika mesta Spišské Podhradie*, ed. F. Žifčák, Spišské Podhradie 1999, s. 17.
- ¹⁴¹ *Analecta Scepusii* I, s. 417-418; Chalupický, *Zrod a počiatky...*, s. 17.
- ¹⁴² *Analecta Scepusii* I, s. 418.
- ¹⁴³ *Súpis pamiatok na Slovensku*, zv. 3, ed. A. Güntherová, Bratislava 1969, s. 164. Najnovšie je tento náhľad uvedený i v dielach *Historia Scepusii*, vol. I, ed. M. Homza, S. A. Sroka, Bratislava – Krakov 2009, s. 419, obr. 84; *Katalóg patrocínii*, op. cit., s. 176.
- ¹⁴⁴ Chalupický, *Zrod a počiatky...*, s. 17; Vencko, *Z dejín...*, s. 297.
- ¹⁴⁵ J. Hradszky, *Krátky obsah dejín farského r. kath. kostola v Spišskom Podhradí*. Spišské Podhradie 1891, s. 15. Hradszky konkrétne uvádza: *Ku koncu predošlého stoletia* (koncom 18. storočia, pozn. M. Š.) *usadil sa v našom meste istý cudzinec, ktorý si na nepochopiteľný spôsob tieto role privlastniť vedel. Pozústala budovala kláštora behom času zostala vlastnosťou masta. Dneska sa na tom mieste dom a gazdovské staviská nachádzajú. Uvedený údaj korešponduje so skutočnosťou, že v objektoch bývalého kláštora augustiniánov-eremitov už koncom 18. storočia Milosrdní bratia nepôsobili.*
- ¹⁴⁶ J. Špirko, *Umelecko-historické pamiatky na Spiši I. – Architektúra*, Spišská Kapitula 1936, s. 68; E. Hleba, *Spišské Podhradie – história a osobnosti*, Spišské Podhradie 1994, s. 8 – 9; Š. Lenčíš, *Milosrdní bratia v Spišskom Podhradí*, Prešov 1999, s. 18, 46. Polohu ešte upresnil J. Cselényi, podľa ktorého chrám sv. Alžbety a špitál založil podhradský farár Henschmann na tom mieste, kde sú teraz domy s číslami 405 – 410. Spomínané domy stáli na mieste niekdajšej Kláštornej ulici (J. Cselényi, *Spišský hrad a okolie Spišského Podhradia*, Spišské Podhradie 1931, s. 33).
- ¹⁴⁷ *Analecta Scepusii* I, s. 418.
- ¹⁴⁸ Prehľadne uvádza: F. Žifčák, *V poľskom zálohu (1412 – 1772)*, [in:] ed. F. Žifčák, *Kronika mesta Spišské Podhradie*, Spišské Podhradie 1999, s. 32-34. Nepresnosť sa týka iba údajov o tom, že v roku 1670 katolícki veriaci z Podhradia požiadali Teodora Lubomirského o vrátenie Kaplnky sv. Alžbety patrieckej ku kláštoru rehoľníkov sv. Augustína. V skutočnosti bola žiadosť adresovaná Stanislavovi Herakliovi Lubomirskému, nie Teodorovi, ktorý sa stal starostom až na prahu 18. storočia. Rovnakú chybu má aj Lenčíš, op. cit., s. 15.
- ¹⁴⁹ Žifčák, *V poľskom...*, s. 35. Porovnaj *Súpis pamiatok* 3, s. 164.
- ¹⁵⁰ Žifčák, *V poľskom...*, s. 24.
- ¹⁵¹ K lokalizácii špitálov na predmestiach, blízko mestských múrov, resp. za nimi porovnaj P. Marczak, *Gawędy o miastach*, Warszawa b. r., s. 51; Slivka, *Historiografia...*, s. 89.
- ¹⁵² *Bullarium Poloniae*, t. IV, ed. S. Kuraś, I. Sułkowska-Kurasio-wa, Romae-Lublina 1992, nr. 1735.
- ¹⁵³ T. M. Trajdos, *Mendykanci na średniowiecznym Spiszu*, „Plaj“, 30: 2005, s. 86.
- ¹⁵⁴ M. Števík, *K výskytu názvu Krummbach/Krempak v povodí potoka Hraničná*, „Almanach Muszyny 2007“, 2007, s. 61-69.
- ¹⁵⁵ RDSL, II, s. 457.
- ¹⁵⁶ J. Kurtyka, *Starostwo spiskie (1412 – 1769/70)*, [in:] *Terra Scepusiensis. Stav badania o dejinách Spiša*, ed. R. Gładkiewicz, M. Homza, Wrocław – Levoča 2003, s. 504.
- ¹⁵⁷ *Ibidem*, s. 506.
- ¹⁵⁸ O využívaní splavnosti rieky Poprad pozri bližšie R. O. Halaga, *Košice – Balt*, Košice 1975, s. 110-111.
- ¹⁵⁹ Slivka, *Historiografia...*, s. 92, pozn. 288.
- ¹⁶⁰ Trajdos, op. cit., s. 86.
- ¹⁶¹ Rajman, *Encyklopedia...*, s. 454. Porovnaj Lawrence, *Dějiny...*, s. 270.
- ¹⁶² P. Stanko, *Dokument lokacji miasta Piwnicznej z 1 lipca 1348 r.* [in:] *Dziennik lokacyjny*, Piwniczna-Zdrój 2008, nr. 1.
- ¹⁶³ Števík, *Cisterciáni...*, s. 46.
- ¹⁶⁴ J. Sopko, *Kroniky stredovekého Slovenska*, Budmerice 1995, s. 153; D. Dvořáková, *Rytier a jeho král*, Budmerice 2003, s. 73.
- ¹⁶⁵ Prehľadne Slivka, *Historiografia...*, s. 92.
- ¹⁶⁶ O dejinách oboch sídiel pozri bližšie *Huncovce v zrkadle času*, ed. V. Labuda, Huncovce 2006; *Dejiny Veľkej Lomnice*, ed. V. Labuda, M. Šmálik, Veľká Lomnica 2008.
- ¹⁶⁷ A. J. Glatz, *Monografia rím. kat. farnosti v Huncovciach na Spiši*. Rukopis. Citované podľa I. Chalupický, *Huncovce v stredoveku*, „Z minulosti Spiša“, XII: 2004, s. 30.
- ¹⁶⁸ B. Klein, *Sídla na Slovensku obývané nemeckým obyvateľstvom na vojenských mapách v druhej polovici 18. storočia*, Bratislava 2008, s. 109.
- ¹⁶⁹ *Hain Gáspár Lőcsei Krónikája*, ed. J. Bal, J. Förster, A. Kauffmann, Lőcse 1910 – 1913, s. 10.
- ¹⁷⁰ D. Fuxhoffer, *Monasteriologiae regni Hungariae*, t. II, Pestini 1860, s. 190.
- ¹⁷¹ *Codex diplomaticus et epistolaris Slovaciae*, t. I, ed. R. Marsina, Bratislavae 1971, s. 122-123.
- ¹⁷² Porovnaj Chalupický, *Huncovce...*, s. 30-31; Slivka, *Historiografia...*, s. 92, pozn. 291.

O początkach i lokowaniu średniowiecznych klasztorów na Spiszu

☛ We wstępie autor odniósł się krytycznie do poglądów na temat istnienia najstarszego klasztoru spiskiego w lokalizacji Pažica, w pobliżu Kapituły Spiskiej. Poparł stanowisko historyka węgierskiego L. Koszty i na podstawie analizy dokumentu z 1274 roku uzupełnił je argumentacją. Pojęcie *monasterium* w tym dokumencie odnosiło się do Kapituły Spiskiej, nie zaś do prawdopodobnego klasztoru w lokalizacji Pažica.

☛ Proces fundacji najstarszego klasztoru na Spiszu – cysterskiego opactwa w Štiavniku rozpoczął się przed 1223 rokiem z inicjatywy Andrzeja II. Mnisi osiedli tu w 1223 roku, ew. krótko po roku 1223. W procesie fundacyjnym partycypowały opactwa cysterskie z Małopolski, wywodzące się z linii filiacyjnej Morimond, leżące najbliżej Štiavnika. Klasztor uzyskał rozległe tereny prawdopodobnie w przedziale lat 1235–1237 od Beli IV i Kolomana Galicyjskiego. W 1237 roku powstała koncepcja przeniesienia klasztoru na teren dzisiejszej wsi Lučivná, przez którą biegł najważniejszy szlak Spisza (*magna via*). Zamiar jednak nie został zrealizowany.

☛ Złoty wiek zakładania klasztorów na Spiszu przypada na okres drugiej połowy XIII wieku i pierwszych dwóch dekad XIV wieku. W dwóch miastach regionu – Lewoczy (stolica Prowincji Sasów Spiskich) i przypuszczalnie Gelnicy (główne centrum górnicze) osiadają franciszkanie najpóźniej w latach 60. XIII wieku. Prawdopodobnie od XIV wieku w Gelnicy byli dominikanie. Klasztor franciszkanów w Lewoczy znajdował się na krańcach miasta, w pobliżu murów obronnych. Podobnie klasztor dominikanów w Gelnicy, który stał na południowym krańcu miasta.

☛ U schyłku XIII wieku w miejscowości Dravce, leżącej na najważniejszym szlaku regionu (*magna via*) został założony klasztor antonitów. Położenie klasztoru umożliwiała tamtejszym antonitom troszczyć się również o podróźnych i pielgrzymów.

☛ Klasztor kartuzów na Skale Twierdzy (1299) został zbudowany w terenie górskim, gdzie ist-

niało rozległe refugium, wzniesione po najeździe tatarskim. Analogicznie drugi klasztor kartuzów powstał w górach, na granicy węgiersko-polskiej, nad Dunajcem. Kiedy zrodziła się inicjatywa jego założenia (1308) teren między Magurą Spiską a Dunajcem był prawie niezasiedlony. W pierwszych latach realizacji budowy klasztoru w Lechnicy (po 1320 roku) obraz osadniczy Zamagurza uległ wyraźnym zmianom.

☛ Po roku 1314 u podnóża Tatr został zbudowany klasztor benedyktynów, najwyżej położony klasztor na Spiszu. W środowisku wiejskim, we wsi Lendak, po roku 1313 osiedli bożogrobcy. Tradycja ich obecności jest również łączona z terenem między wsiami Huncovce i Veľká Lomnica, gdzie jeszcze w XVIII wieku stał zrujnowany kościół.

☛ W 1399 roku w opuszczonym szpitalu na południowym końcu Spiskiego Podgrodzia osiedli augustianie-eremici. Lokalizacja owa nie jest tożsama z miejscem, w którym w czasach nowożytnych wzniesiono klasztor Braci Miłosiernych, jak się to utrzymuje w niektórych specjalistycznych publikacjach.

☛ W latach 20. XV wieku miał powstać na Spiszu klasztor karmelitów w miejscu, gdzie w XIII, ew. w XIV wieku żyli pustelnicy. Jego budowę planowano po roku 1426 na terenie dzisiejszej wsi Mniszek nad Popradem, na granicy węgiersko-polskiej, którą przebiegała ważna droga między Spiszem (Stara Lubownia) a Sądecczyzną (Nowy Sącz). Zamiar jednak nie został zrealizowany, ponieważ fundator – sławny rycerz Zawisza Czarny – rychło po uzyskaniu zgody na założenie klasztoru stracił życie (1428).

☛ Zakony mnisie (benedyktyni, cystersi i kartuzi) zakładały swoje klasztory na Spiszu poza miejscowościami, kanoniczne (antonici, bożogrobcy) we wsiach, a żebracze (dominikanie, franciszkanie, augustianie-eremici) w miastach. Karmelici, zaliczani do zakonów żebraczych, mieli jednak osiedlić się na odludziu.

Zum Anfang und zur Lokalisierung mittelalterlicher Klöster in der Zips

☞ Der Autor äußert sich eingangs kritisch zu den Ansichten über die Existenz eines ältesten Klosters in der Lage „Pažica“ in Nähe des Zipser Kapitels. Er unterstützt den Standpunkt des ungarischen Historikers L. Koszta und ergänzt seine Argumentation auf der Grundlage der Analyse der Grenzbeschreibung aus der Urkunde von 1274. Der Begriff *monasterium* in diesem Dokument bezieht sich auf das Zipser Kapitel, nicht auf das angebliche Kloster in der Lage „Pažica“.

☞ Der Gründungsprozess des ältesten Klosters in der Zips – der Zisterzienserabtei in Štiavnik/*Schawnik* begann vor 1223 auf Initiative von Ondrej II. Die Mönche ließen sich hier im Jahr 1233 bzw. kurz nach 1223 nieder. Am Gründungsprozess beteiligten Zisterzienserabteien aus Klempolen, die zur Morimond – Linie gehörten. Dieses Geschlecht lag räumlich am nächsten zu Schawnik. Große Gebiete erwarb das Kloster wahrscheinlich in den Jahren 1235 bis 1237 von Bela IV. und Koloman von Galizien. Im Jahr 1237 kam es zur Initiative, nach der das Kloster ins Gebiet der heutigen Gemeinde Lučivná/*Leutschburg* zu übertragen werden sollte, die an der wichtigsten Strasse der Zips (*magna via*) lag. Die Idee wurde nicht realisiert.

☞ Die goldene Ära der Klostergründungen in der Zips fällt in die 2. Hälfte des 13. Jahrhunderts und in die ersten zwei Dekaden des 14. Jahrhunderts. In den zwei Zentren der Region – Levoča/*Leutschau* (Hauptstadt der Provinz der Zipser Sachsen) und wahrscheinlich Gelnica/*Göllnitz* (wichtigste Bergstadt) haben sich die Franziskaner spätestens in den sechziger Jahren des 13. Jahrhunderts niedergelassen. Sicherlich seit dem 14. Jahrhundert wirkten in Göllnitz die Dominikaner. Das Franziskanerkloster in Leutschau war im Randviertel in der Nähe der Stadtmauer situiert. Ähnlich stand auch das Kloster der Dominikaner in Göllnitz am südlichen Stadtrand.

☞ Am Ende des 13. Jahrhunderts wurde im Dorf Dravce/*Drautz*, das auf der *magna via* lag, das Kloster der Antoniter gegründet. Die gute Lage ermöglichte es den Antonitern sich unter anderem um die Reisenden bzw. Pilger zu kümmern.

☞ Das Kartäuserkloster auf dem Zufluchtsfelsen (1299) wurde auf einer nach dem Tatareneinfall befestigten Höhe errichtet. Ähnlich entstand

auch die zweite Kartause auf einem erhöhten Ort an der ungarisch-polnischen Grenze am Fluss *Dunajec*. In ihrer Gründungszeit (1308) war das Gebiet zwischen der *Zipser Magura* und dem *Dunajec* fast unbesiedelt. Bald nach der Errichtung der Kartause in Lechnica/*Lechnitz* (nach dem Jahr 1320) war das Siedlungsbild von *Zamagurie* schon beträchtlich verändert. Am Fuß der Hohen Tatra wurde 1314 das Benediktinerkloster in der Lokalität Štôla/*Stollen* erbaut, das am höchsten gelegene Kloster der Zips. Im ländlichen Umfeld, im Dorf Lendak/*Landeck*, ließ sich nach dem Jahr 1313 der Ritterorden vom Heiligen Grab zu Jerusalem nieder. Die Tradition ihrer Präsenz wird auch mit dem Gebiet zwischen den Dörfern *Huncovce/Hunsdorf* und *Veľká Lomnica/Groß Lomnitz* verbunden, wo noch im 18. Jahrhundert eine alte Kirche stand.

☞ 1399 ließen sich Augustiner – Eremiten in dem verlassenen Spital, das am südlichen Ende von Spišské Podhradie/*Kirchdrauf* stand, nieder. Diese Lage ist nicht mit dem Platz des in der Neuzeit gebauten Klosters der Barmherzigen Brüder identisch, wie es in der Fachliteratur teils tradiert wird.

☞ In den Zwanziger Jahren des 15. Jahrhunderts sollte in der Zips ein Karmeliterkloster dazu kommen und zwar in dem Raum, wo im 13. bzw. im 14. Jahrhundert Einsiedler wirkten. Seine Erbauung war nach dem Jahr 1426 auf dem Gebiet des heutigen Dorfes Mníšek nad Popradom/*Mnisek* (*nach anderer Version auf deutsch Rautz*) geplant, an der ungarisch-polnischen Grenze, wo eine wichtige Strasse zwischen der Zips (*Stará Ľubovňa/Altlußlau*) und dem Sandecer Land (*Nowy Sącz/Neu Sandec*) verlief. Das Vorhaben wurde aber nicht realisiert, weil der Fundator – der bekannte Ritter *Zawisza Czarny* – kurz nach der Erlaubnis für die Erbauung des Klosters ums Leben kam (1428).

☞ Mönchsorden (Benediktiner, Zisterzienser und Kartäuser) gründeten ihre Klöster in der Zips außerhalb von Siedlungen; kanonische Orden (Antoniter, Ritterorden vom Heiligen Grab zu Jerusalem) in dörflicher Umwelt und Bettelorden (Dominikaner, Franziskaner, Augustiner – Eremiten) in Städten. Karmeliter, die zu den Bettelorden gezählt werden, sollten sich in der Zips außerhalb einer Siedlung niederlassen.

Zagadnienie fundacji i początkowych dziejów opactwa Św. Ducha w Nowym Sączu w powiązaniu z Brzeskiem-Hebdowem

Konferencja 600. rocznicy sprowadzenia premonstratensów do Nowego Sącza

☪ U schyłku XI w. (prawdopodobnie w 1085 r.) w Xanten nad Renem, w Lotaryngii, w arystokratycznej rodzinie Hereberta i Jadwigi Gennep, urodził się chłopiec o imieniu Norbert¹. Jako młody chłopak został oddany do szkoły, a także był kanonikiem u św. Wiktora w Xanten, a później członkiem kancelarii cesarskiej². Norbert prowadził życie bardzo wystawne i swobodne. Legenda mówi, że któregoś dnia kiedy Norbert wybierał się na zabawę, nagle obok niego uderzył piorun. W tej samej chwili usłyszał: „Norbercie, dokąd zmierzasz?”. Od tego właśnie momentu Norbert się bardzo zmienił. Rozdał swój majątek ubogim, został pokutnikiem i wędrownym kaznodzieją. W końcu złożył ślub całkowitego poświęcenia się pracy apostołskiej. W 1115 r. opuścił dwór Henryka V. W 1118 r. na synodzie w Fritzlar został zaatakowany za głoszenie kazań bez zezwolenia przeciwko obyczajom kleru. Jednak zgodność głoszonych przez Norberta słów z ideologią reformistycznego papieżstwa umożliwiła mu uzyskać licencję predykatyjną od papieża Gelazjusza II³. Prowadząc życie pełne modlitwy i pokuty, głosił Słowo Boże m.in. w Orleanie, Fase, Monster i Lanie – by ostatecznie osiąść na stałe w pustelni górskiej w Premontre, gdzie w latach 1120–1121 wraz z kilkunastoma uczniami rozpoczął życie wspólnotowe według wzorów reguły św. Augustyna⁴. A tym samym założył nowe Zgromadzenie zakonne oparte na regule św. Augustyna – Zakon Kanoników Regularnych Ścisłej Obserwy. Według „Żywotu Norberta” (tzw. Vita A) w październiku 1119 r. na synodzie w Reims wyrażono zgodę na założenie przez Norberta zakonu. Podporządkowano go władzy biskupa Laudańskiego, Bartłomieja, krewniaka matki Norberta, a jednocześnie dalekiego kuzyna ówczesnego papieża, Kaliksta II⁵. Norbert objął więc kierownictwo nad klasztorem, który miał powstać na odludziu zwanym Premontre w lasach koło Coucy. Klauzura fundacyjna głosiła, że Norbert miał stworzyć zgromadzenie o charakterze eremickim⁶. Św. Norbert zmarł 6 czerwca 1134 roku⁷.

☪ Norbert dążył do tego, by podstawę utrzymania konwentu stanowiła jedynie praca jego członków, czego dowodem było wprowadzenie w Premontre surowego ascetyzmu. Przyjęcie przez Norberta tzw. reguły drugiej przypisywanej św. Augustynowi przekształciło laickie zgromadzenie eremickie w kanonię regularną⁸. Druga reguła augustiańska, zwana *Ordo* lub *Disciplina monasterii*, zawiera przepisy normujące przebieg codziennych czynności w klasztorze. Charakteryzuje się surowym

ascetyzmem i obowiązkiem pracy fizycznej. Za cel zakonu premonstratenskiego św. Norbert z Xanten przyjął szereg czci Przenajświętszej Eucharystii i Niepokalanego Poczęcia Najświętszej Marii Panny. W latach 1236–1245 po raz drugi zostały spisane statuty liturgiczne zakonu premonstratenskiego, tzw. *Consuetudines ecclesiae Premonstratensis*⁹. Wynika z nich, że w zakonie tym najważniejsze nabożeństwa były dedykowane Oczyszczeniu Panny Maryi, Zwiastowaniu, Wniebowzięciu, Nawiedzeniu, a także ku czci Matki Boskiej Gromnicznej¹⁰. Oprócz tego ważną rolę także sprawowała procesja i msza święta w dzień Bożego ciała, a także kult Grobu Świętego, jako symbolu Zmartwychwstania Chrystusa (zapożyczony od bożogrobców)¹¹.

☪ Nazwa zakonu – Norbertanie pochodzi od imienia jego założyciela, św. Norberta. Klasztory norbertańskie nazywane także bywają premonstratenskiemi, od pierwszego klasztoru w Premontre w Pikardii, gdzie rezyduje opat generalny zakonu. Na terenie Polski do 1370 roku powstało dużo klasztorów premonstratenskich. Najwięcej w Małopolsce, bo aż cztery żeńskie (Zwierzyńiec, Imbramowice, Krzyżanowice, Busko) i jeden męski w Brzesku. W Wielkopolsce natomiast powstał klasztor męski w Witowie i żeński w Strzelnie. W Polsce funkcjonowały trzy Opactwa norbertańskie: św. Wincentego na Ołbinie pod Wrocławiem, Najświętszej Marii Panny w Brzesku oraz św. Małgorzaty w Witowie. Podlegało im osiem prepozytur żeńskich: z Królestwa, z Żukowa pod Gdańskiem, Czarnowąsy pod Opolem i Płock. Część klasztorów stanowiła linię strahowsko-brzeską na czele z klasztorem w Brzesku, obejmując konwenty w Zwierzyńcu, Witowie, Imbramowicach i Płocku. W skład linii wrocławskiej wchodziły konwenty żeńskie w Strzelnie i Krzyżanowicach.

☪ Opieką nad biedakami i działalnością charytatywną zajmowały się zakony, w szczególności kanonicy św. Ducha de Saxia. Założycielem tego zakonu był błogosławiony Gwidon z Montpellier, który w 1175 roku wybudował w rodzinnej miejscowości szpital. Razem ze swymi współtowarzyszami gromadził w nim porzucone dzieci i biednych, a za patrona swojego dzieła obrał Świętego Ducha. Opiekunowie szpitala żyli według Reguły św. Augustyna. W 1204 r. papież Innocenty III przekazał dla Zakonu rzymski szpital p.w. Matki Bożej Skalnej (S. Maria de Saxia), któremu nadano nazwę Świętego Ducha. Od szpitala wspólnota zakonników przyjęła nazwę duchaków de Saxia. Do Polski duchaków sprowadził bp Iwo Odrowąż w 1220 r.

powierając im prowadzenie szpitala w Prądniku pod Krakowem. Duchacy, oprócz własnego uświęcenia, opiekowali się chorymi, prowadzili szpitale i troszczyli się o ubogich. Przyczynili się w znacznej mierze do rozwoju szpitalnictwa polskiego. Kanonicy św. Ducha zdominowali benedyktynów i cystersów, i to właśnie oni zajęli się organizacją opieki nad biedakami. Pomogły im w tym władze miejskie, które od połowy XIV wieku zainteresowały się działalnością charytatywną.

☪ Najstarsza instytucja szpitalna w Nowym Sączu, przytułek św. Ducha, od samego początku był fundacją mieszczańską przeprowadzoną za panowania Kazimierza Wielkiego. Podlegał on radzie miejskiej aż do momentu kiedy na początku XV wieku został przejęty przez klasztor Norbertanów. Z samym powstaniem szpitala zakon nie miał nic wspólnego, ale później sprawowanie administracji nad nim stało się problemem. Klasztor norbertański w Nowym Sączu był najmłodszym klasztorem premonstratorskim w Polsce i tylko on, jako jedyny z polskich zakonów tej reguły, poświęcił się opiece nad biednymi. Na uwagę zasługuje to, że po pierwsze był to najmłodszy klasztor tej reguły założony w Polsce, a co więcej, jako jedyny na ziemiach polskich zajął się opieką nad biedakami i chorymi. Ponadto klasztory norbertańskie zazwyczaj zachowując swój charakter eremicki, były lokalizowane z dala od większych skupisk ludzkich, a klasztor w Nowym Sączu od samego początku powstał przy szpitalu dla biednych. Akt fundacyjny szpitala nie zachował się do naszych czasów. Dzięki Janowi Sygańskiemu wiemy tylko, że wystawił go Kazimierz Wielki w dniu 29 października 1360 roku¹². Najstarszy dokument to dokument biskupa krakowskiego Zawiszy z 23 maja 1381 r. zatwierdzający Wisława na stanowisku rektora szpitalnego. Dużo informacji udziela rękopiśmienny kopiarz zakonu nowosądeckiego sporządzony w 1764 r., zawierający spis opatów i liczne dokumenty majątkowe z XVI wieku. Informacje o tymże klasztorze norbertańskim przynoszą także zapiski sądowe biskupstwa krakowskiego i protokoły powizytacyjne z przełomu XVI i XVII wieku.

Szpital św. Ducha

☪ Dnia 8 stycznia 1412 roku rajcy miejscy Nowego Sącza, jako „opiekunowie, kolatorzy i zarządcy” szpitala i kościoła św. Ducha, przekazali go Norbertanom. Dokonali tego na podstawie dokumentu króla Kazimierza, w którym było zapisane, że szpital założyli mieszczenie – Mikołaj Keslink i Zydel Lang. Potwierdza to dokument wystawiony przez biskupa krakowskiego Piotra z dnia 17 kwietnia, w którym czytamy, że fundacja Keslinka i Langa dokonała się za zgodą króla Kazimierza. Dzięki Janowi Sygańskiemu znamy regest dyplomu wystawionego przez króla Kazimierza w Nowym Sączu z 29 października 1360 r., który informuje o zgodzie króla dla mieszczanina

sądeckiego Mikołaja Keslinka na fundację szpitala św. Ducha poza miastem¹³. W latach 1366–1368 Mikołaj Keslink był ławnikiem krakowskim i należał do patrycjatu. Z dokumentów z końca XIV i początku XV wieku wynika, że sołectwo we wsi Piątkowa, trzy ogrody koło kościoła św. Wojciecha na Przedmieściu Węgierskim nadał nieznany darczyńca; zaś nadanie Zydela Langa to 5 wsi pod Nowym Sączem (Januszowa, Librantowa, Kwieciszowa, Boguszowa, Olchówka), folwark ze 100 owcami pod miastem, czynsz roczny w wysokości 3 wiardunków ze sklepu rzeźniczego, kosztowne paramenty kościelne¹⁴. Dnia 8 stycznia 1412 roku rajcy sądecy przekazali kościół i szpital św. Ducha, który niegdyś znajdował się poza murami miasta, klasztorowi norbertanów. Dokument mówi o wsi Januszowej i sąsiednich, które kupili Keslink i Lang za zgodą króla Ludwika i królowej Jadwigi, aby przekazać ją na uposażenie szpitala. Z dokumentu z 1400 roku wiadomo, że Lang przeniósł przytułek z przedmieść w obręb murów miejskich. Szpital posiadał już w 1400 roku ogrody na Przedmieściu Węgierskim oraz sołectwo w Piątkowej, nie było ono nadane przez Langa, dlatego najprawdopodobniej posiadał je już w 1360 r. Zydel Lang był właścicielem kilku wsi: Januszowej, Librantowej, Kwieciszowej, Boguszowej i Olchówki. Wieś Januszową przed wyjazdem w 1389 r. do Krakowa sprzedał mieszczaninowi lwowskiemu Kasprowi Krugilowi. Lokalizację samego szpitala, w roku 1400, określano jako miejsce „pod miastem Nowym Sączem”¹⁵. Ze źródeł wynika, że szpital św. Ducha podlegał jurysdykcji kościoła parafialnego św. Małgorzaty. Jan Sygański i inni badacze lokalizowali szpital na Przedmieściu Węgierskim, koło drogi prowadzącej do Starego Sącza. Jednak teren ten nie należał do parafii św. Małgorzaty. Dokument z 27 kwietnia 1353 roku, w którym król Kazimierz Wielki sprzedał trzem mieszczanom – Janowi Stojanowi oraz braciom Mikołajowi i Hankowi, synom Zygryda, cztery łany pod Nowym Sączem, położone nad rzeką Kamienicą, mówi za teorią, że to właśnie ten teren był miejscem lokalizacji szpitala św. Ducha. Bowiem teren ten należał do króla i mógł podlegać proboszczowi od św. Małgorzaty. Gdyby potwierdziła się ta teza, można by przypuszczać, że osoba Mikołaja, syna Zygryda – ławnika krakowskiego i Mikołaj Keslink – to jeden i ten sam Mikołaj. Szpital sądecki podlegał radzie miejskiej, która przedstawiała biskupowi do zatwierdzenia rektora kościoła szpitalnego i ustanawiała specjalnego urzędnika, zwanego prowizorem. Prowizor zarządzał szpitalnym majątkiem i zajmował się zdobywaniem środków pieniężnych na utrzymanie biedaków.

Przeniesienie do miasta

☪ W Krakowie Zydel Lang postanowił przeznaczyć swój majątek na cele religijne i kiedy powrócił do Nowego Sącza zajął się odnowieniem szpitala św. Ducha. W dokumencie królowej Jadwigi

z 1394 roku można przeczytać, że rajcy sędccy przepisują na jego utrzymanie wsie Januszową, Boguszową, Kwieciszową, Librantową i Olchówkę, które odkupili za 200 grzywien od rycerza Zawiszy Czerwonego (który pewnie kupił je od Krugila). Proces fundacyjny szpitala musiał trwać kilka lat, czego uwieńczeniem jest dokument biskupa krakowskiego, Piotra Wysza wystawiony w dniu 3 lipca 1400 roku. Wynika z niego, że Zydel Lang 26 maja 1400 roku sprzedał swój dom w Nowym Sączu, a uzyskana z tego suma 100 grzywien powinna wystarczyć na budowę murowanego kościoła i budynku szpitalnego. W dokumencie tym stwierdzono także, że szpital znajdował się na przedmieściu, ale biskup pozwolił na przeniesienie go do miasta. Zydel Lang ofiarował szpitalowi swój folwark pod Nowym Sączem, w którym trzymano 100 sztuk owiec, oraz bardzo dużą sumę 70 grzywien. Od mieszczanina Piotra Gerunka uzyskał, w zamian za ogród, czynsz w wysokości 3 wiardunków ze sklepu rzeźniczego. Dla kościoła szpitalnego ofiarował relikwię głowy i dwóch rąk jednej z towarzyszek św. Urszuli, dzięki czemu kościół nosił później podwójne wezwanie św. Ducha i Jedenastu Tysięcy Świętych Dziewic. Ponadto w kościele szpitalnym Lang umieścił relikwiarz z fragmentem Krzyża Świętego, krzyż i bogato ozdobione ornaty. Zaś na utrzymanie chorych przeznaczył wieś Januszową „z przyległościami” oraz wspomniany już folwark. Dokument z 1400 r. potwierdza, że stało się to za zgodą króla Władysława Jagiełły, zaś posiadanie tych wsi dokumentują przywileje króla Ludwika i królowej Jadwigi. Ciekawostką jest, że Jadwiga w 1394 roku zrzekła się opłaty 6 grzywien przypadającej skarbowi królewskiemu z Januszowej, przeznaczając ją tym samym na rzecz chorych i biedaków. Zydel Lang żył do 1412 roku, a data jego śmierci jest również datą przekazania szpitala św. Ducha Norbertanom.

Sprowadzenie Norbertanów

Opactwo norbertańskie w Nowym Sączu powstało na przełomie XIV i XV wieku, mimo że zakon św. Norberta przeżywał wtedy kryzys moralny i gospodarczy. Za zgodą biskupa Piotra Wysza, przy kościele i szpitalu św. Ducha i Jedenastu Tysięcy Dziewic (drugie wezwanie powstało w związku z ofiarowaną przez Langa Seidla relikwią głowy jednej z towarzyszek św. Urszuli) król Władysław Jagiełło utworzył klasztor Norbertanów¹⁶. Stał się on przykładem niezwyklej fundacji królewskiej na bazie majątku szpitalnego. Król Władysław Jagiełło w dokumencie z 10 kwietnia 1409 roku nakazał, aby ufundować klasztor norbertański „albo Dom Biedaków na cześć św. Ducha i Jedenastu Tysięcy Świętych Dziewic” wewnątrz murów miejskich¹⁷. Opatem oraz zarządcą szpitala i klasztoru król mianował Jana Eremitę, zakonnika premonstrańskiego i na jego prośbę, nadał klasztorowi czynsz z żup solnych w Bochni i w Wieliczce w wysokości 20 grzywien. Natomiast na każde tzw.

Suche Dni klasztor miał otrzymywać dodatkowo 5 grzywien i 5 cetnarów soli. Król Jagiełło ofiarował Norbertanom także sprzęty liturgiczne. Były to naczynia srebrne, puszka ozdobiona drogimi kamieniami do przechowywania Najświętszego Sakramentu oraz infułę wyszywaną perłami¹⁸. Infuła ta musiała być подарowana już w roku 1412, ponieważ w grudniu tego roku papież zgodził się na noszenie jej przez przełożonego nowosądeckiego¹⁹. W zamian za to, miał być w klasztorze odprawiany annwersarz za spokój duszy króla oraz zmarłej królowej Jadwigi, obecnej królowej Anny i córki Jadwigi. Mowa o tym jest w piśmie (anty) papieża Jana XXIII. Potwierdzają to też inne dokumenty króla Jagiełły dla tego zakonu. Król wspomina o tej fundacji, będącej rodzajem jałmużny, jako o formie odpuszczenia mu grzechów i wejścia do raju. Uposażając klasztor w 1409 roku, zalecił odmawiać *officium* i sprawować mszę solenną za siebie, swoją rodzinę oraz za poprzedników i następców na tronie²⁰. Ciekawostką jest, że w tym samym 1408 roku, w którym urodziła się córka Jagiełły – Jadwiga, historycy upatrują pojawienia się w Nowym Sączu pierwszych Norbertanów. Można więc stwierdzić, że fundacja norbertańska w Nowym Sączu jest i podziękowaniem za pierwsze potomstwo i prośbą o syna, następcę tronu królewskiego²¹. Dokument z 18 kwietnia 1410 roku potwierdza, że jedynym fundatorem sądeckiego opactwa był właśnie król Władysław Jagiełło. Jan Sygański podaje, że zakonnicy mieszkali początkowo przy kościele św. Mikołaja na Przedmieściu Węgierskim²². W zarysie dziejów klasztoru norbertańskiego z 1775 roku można znaleźć informację, że „[...] w prędkim czasie po fundacji klasztorów przeniesiono z przedmieścia od św. Mikołaja Inter muros do miasta, gdzie temi czasy stoi [...]”²³. Nie zachowało się żadne źródło, które by wprost przekazało tę informację, ale można wziąć pod uwagę tezę, że Norbertanie pojawili się już w Nowym Sączu kilka miesięcy przed 10 kwietnia 1409 roku. Dokument z tego dnia przemawiałby za tym prędkim przeniesieniem się ich z kościoła św. Mikołaja w obręb murów miejskich. Długosz zanotował, że opat Jan Eremita – Norbertanin spod Pragi, uciekając przed „husytami” z Pragi, stał się spowiednikiem króla. Kronikarz utożsamia go z kamedulą Hieronimem z Pragi, który starał się w 1433 roku doprowadzić do zawarcia pokoju między Polską a zakonem krzyżackim, a później uczestniczył w soborze bazylejskim²⁴. Przekaz ten później przyjęli Antoni Kraszewski i Norbert Backmund, badacze zakonu norbertańskiego. Ale już Władysław Knapiński zauważył, że po splądrowaniu opactwa strahowskiego w 1420 r. przez husytów, opat Jan nie mógł 10 lat wcześniej przed nimi uciekać. Podobnie Bolesław Kumor, autor życiorysu opata Jana, utrzymuje, że był on rzeczywiście spowiednikiem króla Jagiełły i przybył do Polski w 1394 roku. Istotny jest dokument z 11 października 1410 r., w którym kapituła generalna i opat Premontre zatwierdzili fundację

klasztora w Nowym Sączu. Opatem klasztoru kapituła mianowała brata Jana, syna Alberta, kanonika klasztoru reguły premonstratenskiej w Strahowie koło Pragi. W zachowanych spisach opatów sądeckich występuje on jako Jan z Pragi, lub „Joannes Heremita de Praga”²⁵. Ponadto wyżej wymieniony dokument kapituły norbertańskiej podporządkowuje klasztor sądecki opactwu w Brzesku-Hebdowie. Potwierdzenie tego można znaleźć także w interpolacji z XV wieku do katalogu z Tongerlo, w którym klasztor sądecki nazwano „Sanctus Spiritus alias Domus Pauperum”, a w 1412 r. określono go jako „cenobium monasterium fratrum canonicorum regularium S. Marie Virginis”. Wezwanie maryjne nosiły i opactwo strahowskie jak też i brzeskie. Klasztor sądecki nosił wezwanie św. Ducha i Jedenastu Tysięcy Świętych Dziewic, dlatego też nazwanie go konwentem Marii Panny może jedynie świadczyć o przybyciu pierwszego konwentu do Nowego Sącza właśnie z Brzeska. Opactwo w Brzesku przeżywało w XV wieku okres świetności, a jego ówczesny opat Stanisław (od ok. 1418 r.) był wizytatorem trzech cyrkarii: polskiej, czeskiej i węgierskiej, a jego następca Mikołaj, rozpoczął podporządkowywanie władzy opactwu brzeskiemu klasztoru norbertańskie w Polsce, Czechach i na Węgrzech. Skoro król Władysław Jagiełło był zwolennikiem reformy klasztorów premonstratenskich, to jego fundacja klasztoru w Nowym Sączu może świadczyć o rzeczywistym odradzeniu zakonu św. Norberta. Szpital św. Ducha posiadał własne uposażenie, dlatego król Jagiełło uposażył Norbertanów w 1409 r. czynszem z żup solnych oraz wsią Dąbrowa koło Nowego Sącza, na prośbę opata Jana „dla niego i braci (w liczbie 8) tegoż konwentu, a także dla chorych w szpitalu”. Rajcy sądecy, będący opiekunami i zarządcami szpitala i kościoła, przekazali 8 stycznia 1412 r. opactwu wieś Januszową razem z okolicznymi wioskami, trzy ogrody koło kościoła św. Wojciecha oraz sołectwo w Piątkowej²⁶. Kilka miesięcy później król Władysław potwierdził zrzeczenie się króla Ludwika i królowej Jadwigi, przysługującego skarbowi królewskiemu czynszu 6 grzywien z Januszowej oraz z ogrodów kościoła św. Wojciecha oraz z placów w mieście i łąki w Piątkowej. W rękopiśmiennych źródłach zakonnych można znaleźć wiadomość o nadaniu Norbertanom przez Jagiełłę dwu zagrodników koło kościoła św. Wojciecha. Mieli oni wykonywać wszelkie prace na rzecz klasztoru. W 1412 roku Norbertanie dostali od Mikołaja z Iwanowic część wsi Radoszowa Góra, położonej między Koniuszową a Boguszową²⁷. Okres fundacji i kształtowania się podstaw materialnych opactwa w Nowym Sączu ostatecznie zatwierdził papież Jan XIII dnia 19 grudnia 1412 roku.

Miasto a klasztor

❏ W dokumencie Pawła Włodkowica z 17 kwietnia 1412 r. występują brat Maciej, prepozyt Stanisław,

przeor Bartłomiej, kantor Jerzy oraz podprzeor Mikołaj. Zaś zwierzchnik sądeckiego klasztoru, opat brzeski Stanisław w 1413 roku stwierdził, że opat Jan Eremita już od trzech lat nie przebywał w klasztorze. Na jego miejsce mianował więc opata Macieja.

❏ Historycy podejrzewają, że opat Jan w ogóle wyjechał z Polski i wstąpił do surowego zakonu Kamedułów. Jego następca, opat Maciej, także długo nie piastował swojego urzędu, bowiem już w 1419 r. zrzekł się swojej laski opackiej. Wizytacja klasztoru sądeckiego z końca XVI wieku podaje, że pierwotnie grunt kościoła św. Ducha należał do biedaków, a nie do Norbertanów. Zanim oni się pojawili pieczę nad szpitalem miał prepozyt ustanawiany przez rajców. Wizytatorzy informują, że aby zająć miejsce bidaków, premonstratensi wyrzucili ich z drewnianego domku. Dopiero później przeor kupił od pana Wielopolskiego za 40 florenów plac koło klasztoru na użytek biedaków i tam wybudował dla nich nowy budynek²⁸. Z innej wizytacji wynika, że w 1410 roku Norbertanie kupili plac koło klasztoru, na którym stanął szpital. Te wydarzenia przyczyniły się do złych relacji pomiędzy rajcami miejskimi a samymi Norbertanami. Norbertanie zajmowali sąsiadujący z Nowym Sączem zwarty kompleks majątkowy z Januszową na czele, a także drobne grunty leżące na Przedmieściu Węgierskim.

❏ Klasztor starał się w XVI w. przejmować ziemie kmiecie. Zapiska z 1525 r. podaje, że Marcin Straszek sołtys, Mikołaj Mądry, Paweł Koczał, Maciej Kotarz, Jan Blosarz i Jan Nowak, ławnicy z Dąbrowy zaświadczyli o zgodzie opata na to, aby kmieć Jan Pieczka zastawił swoje pole zwane Kyczkowska, swoim dzieciom. Słabe zaludnienie wsi klasztornych było właśnie spowodowane utratą ziemi przez kmieci na rzecz folwarków. Na Przedmieściu Węgierskim Norbertanie posiadali swoje największe gospodarstwo folwarczne, zbudowane na bazie starego gospodarstwa owczarskiego Zydela Langa. Ponadto było tam jeszcze 5 ogrodów klasztornych o łącznej wielkości 1,5 łana ziemi. Jednołanowe folwarki były też w Januszowej i Dąbrowie. Wiadomość z 1507 roku informuje, że Jan Warzecha, mieszczanin sądecki, nadał wikariuszom kolegiaty św. Małgorzaty łąkę w Dąbrowie oraz sadzawkę nad rzeką „Bydbasznia”, położone pomiędzy folwarkiem klasztornym a ziemią Jarosznickiego. Opat Jan sprzedał w 1520 r. folwark w Dąbrowie mieszczaninowi Janowi Bzuszce za 100 grzywien, zachowując prawo do pobierania czynszu, wraz z czynszem z młyna. Kiedy około 20 lat później Jan Moczygardłowicz nadał opatowi Janowi Kapustce swoje pola, ziemi te powróciły do własności klasztoru. Mimo że siostra Jana, Katarzyna, zrzekła się praw do spadku po bracie w 1543 r., jakiś krewny Moczygardłowicza – Bartłomiej Jodłowski, zajął pole „Szyb” w folwarku opata, co spowodowało wniesienie skargi przez klasztor, lecz sąd przysądził je jednak Jodłowskiemu²⁹. Rajcy sądecy poświadczali w 1435 roku, że Bartłomiej – opat

norbertański, zapłacił młynarzowi Mikołajowi Zawrotowiczowi jakąś sumę za zrzeczenie się praw do nowo zbudowanego młyna w Piątkowej. Młyn ten i dawny majątek sołectwa w Piątkowej stały się podwalinami nowej miejscowości o nazwie Wola Piątkowska, wzmiankowanej w 1529 roku³⁰. W 1550 roku Jan z Ocieszyna, kanclerz Królestwa i podkomorzy ziemi krakowskiej, rozgraniczył wsie Januszowa, Piątkowa i Chruslice. Zaś w 1554 roku został wystawiony dokument rozgraniczający Boguszową i Olchówkę od wsi Koniuszowa, należącej do Jana i Stanisława Korzeńskich. W obu sytuacjach podawane są informacje o licznych lasach i zagajnikach należących do klasztoru Norbertanów. W XV wieku opactwo norbertańskie posiadało ponad 50 łanów roli ziemi kmieciowej jak i folwarcznej. Przekazy Długosza informują, że Norbertanie zmuszali swoich poddanych do darmowych prac nawet w niedziele. Dokument królowej wdowy Zofii Holszańskiej z 23 lipca 1458 r. informuje, że w tym czasie, czyli około połowy XV wieku spłonął dom szpitalny³¹. Z niego wynika także to, że klasztor posiadał folwark (dwa łany roli) zwany Kiełbaśnia na przedmieściu, a królowa chcąc pomóc zakonnikom po pożarze, zwolniła ich z opłaty rocznej wynoszącej 7 groszy. Zwolnienie z tej opłaty potwierdza dokument króla Kazimierza Jagiellończyka z 1460 roku³². W 1512 roku opat Jan stanął przed sądem biskupa krakowskiego z pozwania Jana Hanuska i Stanisława Mieczkowskiego, mieszczan sądeckich. Mieszczanie kwestionowali korzystanie przez zakonników z uposażenia szpitala. Konflikt trafił aż przed oblicze króla. W 1518 roku król Zygmunt I uznał prawa Norbertanów do majątku szpitala czyli do Januszowej, Boguszowej, Kwieciszowej, Olchówki, Librantowej i kilku ogrodów. Ponadto król nakazał zakonnikom płacić biedakom co roku 5 grzywien, 6 ćwiertni żyta, 4 owsa, ćwiertnię grochu, po pół ćwiertni mąki owsianej i prosa. Król pozwolił także na zarządzanie szpitalem i opieką nad biedakami rajcom, poprzez wyznaczonych przez nich dwu ludzi. Ustanowiono w ten sposób prowizorów szpitalnych. Pod koniec XVI wieku byli nimi Wojciech Ber, Stanisław Rajbrocki oraz Stanisław Fratrowic. Rajcy sądecki za pomocą prowizorów kontrolowali szpital i łożyli pewne sumy na jego utrzymanie. Dowodem na to jest zapiska w księdze wydatków i dochodów Nowego Sącza z 1579 roku informująca, że prowizor Ber przekazał szpitalowi św. Ducha za trzy kwartały sumę 2 florenów i 21 groszy, zaś w następnym roku 1 floren i 12 groszy³³. Pod koniec XVI wieku dochody szpitala św. Ducha wyglądały tak: opat dawał 8 florenów, rajcy 5 florenów i 6 groszy, pani Lasocka dawała 7 florenów. Dochody te można podwyższyć o około 20 florenów płynących z kwesty z żebraniny („z puszek”). Wizytatorzy z początku XVII wieku zanotowali, że biedacy św. Ducha dostają „śniadanie każdego dnia dość szczupłe i to jeszcze ze smutkiem i narzekaniem, bowiem zbyt mało rosółu i marchwi im podają”, żałuje się im piwa, które

dostają jedynie na święta³⁴. Rajcy starali się pomóc biedakom i wypłacali im na św. Małgorzatę po 3 grosze, zaś prowizorowie wręczali im tygodniowo po 8 groszy na zakup mięsa. Wizytatorzy odnotowali także brak opału do łaźni i co najgorsze, podbieranie biedakom przez Norbertanów ich pieniędzy z żebraniny. Świadczy o tym zapiska z 1600 roku, która mówi, że „bracia z klasztoru wzięli ubogim złotych pięć, gwałtem puszkę otworzywszy, które się już nie wrócą, bo ci już pomarli”³⁵. Od tego momentu wizytatorzy nakazali, by to co biedny sam użebrze, było tylko jego własnością. Opat Norbertanów sądeckich często występował w różnych sporach i procesach. W 1500 roku opat Wawrzyniec został pozwany przez Jana, kaznodzieję niemieckiego u św. Małgorzaty, o zwrot pewnej sumy. Wawrzyniec miał ją zwrócić, ale już jego następca Jan, w latach 1520–1521 procesował się mieszczaninem krakowskim Erazem Altrosem o zwrot pewnych gruntów. Tenże Jan miał też jakieś długi u szlachcianki Barbary Łojkowej. W 1529 r. przed sądem biskupim toczyła się sprawa między opatem Janem a norbertaninem Marcinem, który samowolnie przedłużył swój pobyt w Brzesku³⁶. Wizytatorzy wyraźnie stwierdzają, że Norbertanie sądecki to najgorzej prowadzący się klasztor tej reguły w Małopolsce. Doszło tam do takiej sytuacji, że aż biskup musiał im zakazać nocnych eskapad po mieście i sprowadzania kobiet za klauzurę, klasztor miał być zamykany o północy a dla niesfornych przewidziano, podobnie jak w Brzesku, karcer. Norbertanie sądecki nic sobie z zakazów nie robili, pili, bawili się po mieście, nie stosowali się do rygoru wspólnego posiłku w refektarzu, a nawet chowali habit zakonny pod świeckim ubraniem. Ciekawe jest to, że to wszystko wyrabiało pięciu zakonników: opat Jan, przeor Tomasz i troje braci, bo tylko tylu było ich pod koniec XVI w. w klasztorze³⁷. O samym konwencie wiemy niewiele. Prawnie opata miał wybierać sam konwent. Czasami wyboru tego dokonywano przy ingerencji królewskiej. Przykładem tego jest sytuacja, kiedy papież Bonifacy IX w 1391 roku mianując opata w Brzesku, polecał go królowi Władysławowi Jagielle. Norbertanie nowosądecki sami wybierali swojego opata, a ich wybór zatwierdzał opat brzeski³⁸. Pierwszy opat pochodził z Czech, a jego następcy musieli być już Polakami, którzy swoje życie zakonne zaczęli w klasztorze macierzystym w Brzesku. Opat Jan urzędujący w latach 1442–1465 pochodził z Żychlina, podobnie jak jego krewny Stanisław, odnotowany na Zwierzyńcu³⁹. Z Nowego Sącza pochodził opat Jan urzędujący w latach 1502–1528. Dwaj opaci z II połowy XVI wieku pochodzili ze stanu szlacheckiego. Zmarli w 1590 r. Paweł pochodził z Gołczy koło Miechowa. Opat Jan Jordan z Zakliczyna pochodził w wybitnego w Sądeckiźnie rodu i był właścicielem m. in. Limanowej. W 1457 roku król Kazimierz Jagiellończyk zaproponował biskupowi na opata klasztoru w Brzesku norbertanina z klasztoru w Nowym Sączu. Chciał w ten sposób przyczynić się do

rozciągnięcia władzy biskupiej nad opactwem brzeskim⁴⁰. Po roku 1448 w Nowym Sączu kościół kolegiacki św. Małgorzaty wybił się ponad kościół św. Wojciecha, św. Mikołaja, św. Ducha i Panny Marii. W II połowie XV wieku powstały nowe budowle sakralne, takie jak kościół i szpital św. Walentego na Przedmieściu Węgierskim oraz kościół św. Krzyża. Później powstał jeszcze kościół św. Heleny. W XVI wieku powstał dodatkowo nowy szpital przy klasztorze franciszkanów. Istnieje wiele zapisów świadczących o datkach na rzecz szpitala św. Ducha. Jednym z pierwszych był legat Pawła muratora, który nadał miastu Nowy Sącz wieś Żeleźnikowa, zastrzegając sobie przy tym, aby 10 grzywien rocznie płynęło na utrzymanie kaznodziei niemieckiego w farze, zaś 2 grosze tygodniowo na szpital sądecki⁴¹. Kachna Wieprzkowa, mieszcza sądecka, zapisała w 1492 roku dwie grzywny na budowę kościoła, który spłonął wraz ze szpitalem przed 1458 r. W 1516 roku na ten cel przekazała też pewien czynsz niejaka Katarzyna Koszczyńska. Zofia Czipusna zapisała w 1529 roku czynsz „pro aedificio stule hospitalis S. Spiritus”⁴². W 1533 roku na budowę szpitala Anna Rybałtowi przekazała 10 grzywien, a w 1537 roku mieszcza Stanisław i Jacek zapisali na budowę kościoła również kwotę w wysokości 10 grzywien. Zapiska z 1563 roku informuje o zakupie 200 sztuk cegieł i 6 miar wapna z cegielni miejskiej przez opata norbertańskiego. Pod koniec XVI wieku przeor Tomasz zaciągnął również dług u miasta na budowę nowego szpitala. Mieszczaństwo sądeckie wykazali się także wielokrotnie datkami na rzecz biedaków szpitala św. Ducha. Szewc Jan Kopyto w 1510 roku dał dwie grzywny, rymarz Stanisław Romer, cztery, Paweł Brzański zapisał w 1523 roku czynsz, córka rajcy, Anna Gniewieńska, dała biedakom w 1543 roku, 10 florenów, kupiec Matysek ofiarował w 1539 roku 4 grzywny, a Hanuszowa, żona murarza, zapisała 4 floreny. W 1538 roku Jan Marek dał na rzecz biedaków piwo oraz pół grzywny na renowację łaźni, zaś Stanisław Jaczek w latach 1538-40 na potrzeby chorych dał 9 miar żyta⁴³. Kolejnym przykładem jest zapiska z testamentu mieszczańskiego z 1537 roku, z której wynika, że kościół św. Małgorzaty otrzymał 20 grzywien, franciszkański i św. Ducha po 10, po 3 grzywny kościoły św. św. Heleny, Wojciecha, Mikołaja, Walentego i św. Krzyża, zaś kaznodzieje polscy otrzymali 1 grzywnę⁴⁴. Pod koniec XVI wieku dom szpitalny św. Ducha był budowlą drewnianą z dwiema izbami i trzema oknami, jedną łaźnią oraz komórką na jarzyny. Opiekował się 17 biedakami. Nie zachował się opis ani kościoła ani klasztoru. Z badań architektonicznych wynika, że kościół Norbertanów sądeckich był jednonawową budowlą z trójbocznie zamkniętym prezbiterium.

☞ Niewiele wiemy o życiu samego konwentu sądeckiego, bowiem liczne pożary pochłonęły zdecydowaną większość archiwaliów dokumentujących życie kościelne Nowego Sącza. Powstanie klasztoru norbertańskiego w Nowym Sączu stanowiło próbę

odrodzenia się zakonu premonstratereńskiego. Jako jedyny powstał przy istniejącym już szpitalu i tak naprawdę w celach charytatywnych. Także jego lokalizacja była wyjątkowa. Jednak poprzez przyjęcie wezwania Maryjnego stał się nieodłączną częścią i kontynuacją życia zakonnego według św. Norberta.

Przypisy:

- ¹ Ks. Władysław Kwapiński, *Św. Norbert i jego zakon*, Warszawa 1884, s. 10.
- ² Stanisław Trawkowski, *Między herezją a ortodoksją. Rola społeczna premonstratensów w XII wieku*, Warszawa 1964 r., s. 16.
- ³ Ibidem, s. 25.
- ⁴ Ks. W. Kwapiński, *Św. Norbert...*, s. 15.
- ⁵ S. Trawkowski, *Między herezją...*, s. 28.
- ⁶ Ibidem, s. 30.
- ⁷ Janusz Zbudniewek, *Norbert von Xanten*, „Nasza Przyszłość”, t. 74, 1992, s. 303.
- ⁸ S. Trawkowski, *Między herezją...*, s. 36.
- ⁹ Jerzy Rajman, *Przyczynki do zagadnienia duchowości zakonu św. Norberta w Polsce*, „Nasza Przyszłość”, t. 97, 2002, s. 6.
- ¹⁰ Ibidem, s. 6.
- ¹¹ Ibidem, s. 7.
- ¹² J. Sygański, *Historia Nowego Sącza*, t. 3, Lwów 1902, s. 160-161.
- ¹³ Ibidem, s. 160.
- ¹⁴ J. Rajman, *Szpital i klasztor św. Ducha w Nowym Sączu w późnym średniowieczu*, „Rocznik Sądecki”, t. XX, 1992, s. 46, [w:] Zbiór dokumentów katedry i diecezji krakowskiej, t. 1, nr 145; Zbiór dokumentów małopolskich, t. 6, nr 1762; Zbiór dokumentów małopolskich, t. 5, nr 1242.
- ¹⁵ J. Rajman, *Szpital i klasztor...*, s. 47.
- ¹⁶ *Dzieje miasta Nowego Sącza*, t. I, pod red. F. Kiryka, Warszawa-Kraków 1992, s. 180.
- ¹⁷ J. Rajman, *Szpital i klasztor...*, s. 53.
- ¹⁸ Zb. Zyglewski, *Monarcha a klasztor w Polsce późnego średniowiecza*, Bydgoszcz 2009, s. 85, [w:] J. Sygański, *Nowy Sącz. Jego dzieje i pamiątki dziejowe*, Nowy Sącz 1892, s. 72.
- ¹⁹ Ibidem, s. 85.
- ²⁰ Ibidem, s. 93.
- ²¹ Ibidem, s. 102.
- ²² J. Sygański, *Historia Nowego Sącza*, t. 3, s. 161.
- ²³ J. Rajman, *Szpital i klasztor...*, s. 54.
- ²⁴ J. Długosz, *Liber beneficiorum dioecesis Cracoviensis*, t. 3, wyd. A. Przeździecki, Kraków 1879-82, s. 81-82.
- ²⁵ J. Rajman, *Szpital i klasztor...*, s. 55.
- ²⁶ Ibidem, s. 56.
- ²⁷ Ibidem.
- ²⁸ Ibidem, s. 57.
- ²⁹ Ibidem, s. 59.
- ³⁰ J. Długosz, *Liber Beneficiorum...*, t. 1, s. 561.
- ³¹ J. Rajman, *Szpital i klasztor...*, s. 61.
- ³² Ibidem.
- ³³ Ibidem, s. 62.
- ³⁴ Ibidem.
- ³⁵ Ibidem.
- ³⁶ Ibidem, s. 63 [w:] *Acta Episcopalia Cracoviensia*, 6, s. 96 i następane.
- ³⁷ J. Rajman, *Szpital i klasztor...*, s. 63, [w:] *Acta Visitationis Capituli*, 25, k. 207-12; *AVCap.* 9, k. 154-58; por. F. Machaj, *Działalność duszpasterska kardynała Radziwiłła biskupa krakowskiego*, Kraków 1936, s. 29-34.
- ³⁸ Zb. Zyglewski, *Monarcha a klasztor...*, s. 249.
- ³⁹ J. Rajman, *Średniowieczne zapiski w nekrologu klasztoru norbertanek na Zwierzyncu*, „Nasza Przyszłość”, t. 77, 1992, s. 52.
- ⁴⁰ Zb. Zyglewski, *Monarchia a klasztor...*, s. 244.
- ⁴¹ Jan Długosz, *Liber Beneficiorum...*, t. 1, s. 564.
- ⁴² J. Rajman, *Szpital i klasztor...*, s. 65.
- ⁴³ Ibidem.
- ⁴⁴ Ibidem.

Otázka založenia a počiatocnej histórie opátstva sv. Ducha v Novom Sandeci v spojitosti s Brzeskom-Hebdowom

☞ Norbertínsky kláštor v Novom Sandeci bol najmladším premonštrátskym kláštorom v Poľsku a iba on, ako jediný z poľských reholí tejto reguly sa venoval starostlivosti o chudobných.

☞ Dňa 8. januára 1412 členovia mestskej rady Nového Sandeca ako „opatrovatelia, patróni a správcovia“ špitála a kostola sv. Ducha, ho odovzdali norbertínom. Urobili tak na základe dokumentu kráľa Kazimíra, v ktorom bolo zaznamenané, že špitál založili „pod mestom Nový Sandec“ mešťania – Mikołaj Keslink a Zydel Lang.

☞ Korunováciou zakladacieho procesu je dokument krakovského biskupa Petra Wysza vystavený dňa 3. júla 1400. Vyplýva z neho, že za súhlasu biskupa Petra Wysza pri kostole a špitáli sv. Ducha a Jedenástisíc Panien (druhé zasvätenie vzniklo v súvislosti s darovanou relikviou hlavy jednej zo spoločníčok sv. Uršuly) kráľ Vladislav Jagieľto utvoril kláštor norbertínov. Stal sa príkladom neobvyklej kráľovskej fundácie na báze špitálneho majetku.

☞ Kráľ Vladislav Jagieľto v dokumente z 10. apríla 1409 nariadil, aby bol založený kláštor norbertínov „alebo Dom chudobných na počesť sv. Ducha a Jedenástisíc svätých Panien“ uprostred mestských múrov.

☞ Dokumentom z 11. októbra 1410 generálna kapitula a opát Premontre potvrdili založenie kláštora v Novom Sandeci. Opátom kláštora menovala brata Jána, syna Alberta, kanonika kláštora premonštrátskej rehole na Strahove pri Prahe. Okrem toho vyššie uvedený dokument norbertínskej kapituly podriaďuje sandecký kláštor opátstvu v Brzesku-Hebdowe. Mariánske zasvätenie malo i opátstvo strahovské, ako aj brzeské.

☞ Sandecký kláštor prostredníctvom prijatia mariánskeho zasvätenia sa stáva neoddeliteľnou časťou a pokračovaním rehoľného života podľa sv. Norberta.

Die Frage der Gründung und der anfänglichen Geschichte der Abtei des heiligen Geistes in Neu Sandec im Zusammenhang mit Brzesko – Hebdow

☞ Das Norbertinerkloster in Neu Sandec war das jüngste Prämonstratenser Kloster in Polen und nur dieser, als einziger unter den polnischen Orden dieser Ordensregel, widmete er sich der Armenfürsorge.

☞ Am 8. Januar 1412 hatten die Mitglieder des Stadtrates, als „Betreuer, Patronen und Verwalter“ des Spitals und Kirche des hl. Geistes, diese den Norbertinern übergeben. Sie machten so auf der Grundlage der Urkunde des Königs Kazimír, in dem festgehalten war, dass das Spital „unter der Stadt Neu Sandec“ die Bürger *Mikołaj Keslink* und *Zydel Lang* gegründet hatten. Die Krönung des Gründungsprozesses ist die Urkunde des Bischofs von Krakau *Piotr Wysz*, die am 13. Juli 1400 ausgestellt wurde. Aus dieser ist ersichtlich, dass mit dem Einverständnis des Bischofs bei der Kirche und dem Spital des hl. Geistes und Elftausend Jungfrauen (die zweite Weihung entstand im Zusammenhang mit der geschenkten Reliquie des Kopfes einer der Gesellinnen der hl. Ursula) der König *Vladislav Jagieľto* das Norbertinerkloster

errichtete. Es wurde zum Beispiel einer außergewöhnlichen königlichen Gründung an der Basis des Spitaleigentums.

☞ König *Vladislav Jagieľto* ordnete im der Urkunde von 10. April 1409 an, dass ein Norbertinerkloster „oder ein Armenhaus auf das Gedächtnis des hl. Geistes und Elftausend heiligen Jungfrauen“ hinter den Stadtmauern gegründet werden soll.

☞ Mit der Urkunde von 11. Oktober 1410 hatten das Generalkapitel und der Abt *Premontre* die Gründung des Klosters in Neu Sandec bestätigt. Zum Abt des Klosters ernannte er Bruder Jan, den Sohn von Albert, einen Kanoniker des Prämonstratenserordenklosters in *Strahov bei Prag*. Außerdem ordnet die Urkunde des Norbertinerkapitels das Kloster in Sandec der Abtei in *Brzesko – Hebdow* unter. Die Mariaweihung hatte die Abtei in *Strahov* wie auch in *Brzesko*.

☞ Das Kloster in Sandec wurde durch die Mariaweihung zum untrennbarer Teil und Kontinuität des Ordenlebens nach dem hl. Norbert.

Uposażenie ziemskie opactwa premonstratensów i szpitala pod wezwaniem Ducha Świętego w Nowym Sączu

10 kwietnia 1409 r. król Władysław Jagiełło wydał dokument, w którym zdecydował o ufundowaniu w Nowym Sączu klasztoru premonstratensów¹. Było to drugie zgromadzenie zakonne, jakiego dom pojawić miał się na terenie Nowego Sącza. Od 1297 r., dzięki fundacji Waclawa II, byli tu już franciszkanie². Król Jagiełło w akcie swym stwierdzał, że klasztor premonstratenński powstać ma w obrębie murów miejskich; prawdopodobnie już wcześniej, przez kilka miesięcy norbertanie posiadali siedzibę przy kościele św. Mikołaja, na przedmieściu Nowego Sącza, natomiast teraz osiedlić mieli się w mieście, przy szpitalu ubogich pod wezwaniem Ducha Św., który powierzony został ich opiece³. Od Jagiełły sądeccy norbertanie uzyskali pierwsze, stosunkowo skromne uposażenie, jednak już w ciągu pierwszych lat swojego istnienia otrzymali oni nadto liczne dobra ziemskie, przy czym donatorami klasztoru byli w największym stopniu sądeccy mieszczenie, natomiast objęty majątek w znacznej części stanowił wcześniej uposażenie szpitala Św. Ducha. Poniżej przedstawiony zostanie stan majątkowy sądeckiego opactwa norbertanów, a następnie prześladowane dzieje kolejnych jego dóbr przed objęciem ich przez premonstratensów.

Na majątek nowosądeckiego klasztoru norbertanów składały się dość bogate dobra ziemskie rozłożone w okolicach Nowego Sącza. Były wśród tych nieruchomości folwarki, ogrody i inne realności, natomiast najznacznější element norbertańskiego uposażenia stanowiło sześć podsądeckich wsi. W chwili powstania, na mocy nadań Władysława Jagiełły z 1409 i 1410 r., klasztor otrzymał wieś Dąbrowę oraz zapis na żupach solnych, w 1412 r. natomiast sądeccy rajcy przekazali opactwu pięć osad: Januszową, Librantową, Kwieciszową, Boguszową i Wolfową, a ponadto jeszcze sołectwo w Piątkowej oraz trzy ogrody w pobliżu miasta Nowego Sącza. Klasztor otrzymał te dobra od mieszczan z tytułu objęcia pieczy nad sądeckim szpitalem ubogich; stanowiły one dotąd majątek tegoż właśnie szpitala⁴. Ponadto w 1412 r. do listy posiadłości norbertańskich doszła jeszcze część Radoszowej Góry koło Koniuszowej, którą nadał klasztorowi Mikołaj Pieniążek z Iwanowic, rycerz z rodu Odrowążów, członek rodziny Pieniążków posiadającej dobra z centrum w Kruźlowej, nieopodal kompleksu wsi norbertanów⁵. Z czasem klasztor wzbogacał się o kolejne, drobniejsze nieruchomości.

Wszystkie majątki ziemskie sądeckich premonstratensów znajdowały się w najbliższej oko-

licy miasta Nowego Sącza, a zlokalizowane były w dwóch rejonach. Pochodząca z nadania królewskiego Dąbrowa oraz przekazane przez rajców trzy ogrody położone były w bezpośredniej podmiejskiej strefie, na południe od lokacyjnego miasta; wymienione ogrody znajdowały się na terenie przedmieścia zwanego Węgierskim (leżącego przy drodze na Węgry), natomiast wieś Dąbrowa to nic innego jak dzisiejsza Dąbrówka Polska, jedna z południowych dzielnic naszego miasta. Z kolei uzyskane przez norbertanów od sądeckich rajców pięć wsi oraz Piątkowa, gdzie klasztor otrzymał sołectwo to osady znajdujące się na północny wschód od Nowego Sącza; Piątkowa, Januszowa, Librantowa i Boguszowa funkcjonują dziś jako odrębne wsie, natomiast Kwieciszowa, jako część Naściszowej, włączona została w obręb granic administracyjnych Nowego Sącza, a z kolei Wolfowa stanowi przysiółek noszący dziś nazwę Olchówka.

W średniowieczu wszystkie wymienione wsie znajdowały się w obrębie jednej parafii; w drugiej połowie XV w., jak podaje Jan Długosz w swojej Księdze Uposażań, wszystkie podlegały kościołowi parafialnemu w Nowym Sączu⁶. Długosz informuje nas ponadto o rozmiarach i zagospodarowaniu gospodarczym osad. Idąc za jego przekazem, w drugiej połowie XV stulecia: Dąbrowa obejmowała 16 łanów kmiecych, we wsi znajdował się folwark klasztorny oraz karczma z rolami, a ponadto pewne grunty posiadał tu prepozyt kolegiaty sądeckiej, w Januszowej znajdowało się 12 łanów i folwark, w Boguszowej 4 łany kmiecy, w Kwieciszowej 3 łany kmiecy, wreszcie jeśli chodzi o Librantową Długosz mówi o dwóch wsiach o tej nazwie – Librantowej Większej liczącej 6 łanów i Mniejszej, o 5 łanach kmiecych⁷. W ogóle u Długosza nie czytamy natomiast o Wolfowej, chyba że ewentualnie jedna z wymienionych wsi o nazwie Librantowa (pewnie byłaby to owa Librantowa Mniejsza) to w istocie Wolfowa.

Pierwsze uposażenie ziemskie sądeckiego klasztoru norbertanów stanowiła, jak już wspomniiano, wieś Dąbrowa. W 1409 r. Władysław Jagiełło erylując premonstratenński klasztor przekazał na jego rzecz roczny czynsz w wysokości 20 grzywien z żup solnych w Bochni i Wielicze⁸, natomiast rok później nadał mu właśnie podsądecką Dąbrowę⁹. Wieś ta stanowiła dotąd dobro królewskie; po raz pierwszy w źródłach wymieniana jest w 1375 r., właśnie jako własność monarsza¹⁰. Jak informuje nas dokument królewski z 1410 r., przed nadaniem norbertanom Dąbrowa trzymana była w dzierżawie przez rycerza Paszka Treskę, przed-

stawiciela pieczętującej się herbem Gryf rodziny Trestków, osiadłej na pograniczu powiatu sądeckiego i bieckiego, zamieszkującej w końcu XIV i w XV w. w zamku Trestczyn, na terenie dzisiejszego Berdechowa koło Bobowej¹¹. Paszko Trestka, syn Paszka znany jest nam ze źródeł od 1386 r., a zmarł pomiędzy 1434 a 1436 r.; był właścicielem dóbr ziemskich w ziemi sandomierskiej, powiecie proszowskim oraz właśnie na pograniczu sądecko-bieckim, gdzie dziedziczył wsie: Brzanę, Falkową, Sędziszową i Biesną¹². Po nadaniu Dąbrowy sądeckim norbertanom król zachował we wsi jakąś część dla siebie; źródła z XV i XVI w. wskazują bowiem na istnienie w miejscowości także własności królewskiej, przy czym prawdopodobnie był to jedynie folwark. Poza tym znajdowały się tu wspomniane już za Długoszem role prepozyta kolegiaty sądeckiej, którymi uposażył go w 1448 r. biskup krakowski Zbigniew Oleśnicki erygując w Nowym Sączu kolegiatę¹³.

Uzyskane w 1412 r. przez sądeckich premonstratensów pięć wsi oraz sołectwo w Piątkowej i wreszcie ogrody podmiejskie stanowiły znaczący nabytek klasztoru. Mieszczanie sądecy przekazali jednak wymienione dobra norbertanom nie bezwarunkowo, ale tak jak już powyżej była mowa, w zamian za objęcie opieką sądeckiego szpitala ubogich; wymienione dobra stanowiły dotąd jego uposażenie. Na najstarsze szpitalne uposażenie składało się sołectwo w Piątkowej oraz trzy ogrody pod Nowym Sączem. Prawdopodobnie dobra te nadał nowosądeckiemu szpitalowi jego założyciel Mikołaj Kesling; pierwszy nowosądecki szpital ubogich powstał w 1360 r., z jego właśnie fundacji. Kesling znany jest nam jako znamienity mieszczanin sądecki i krakowski, w latach 1366–1368 ławnik w Krakowie, właściciel domu przy krakowskim rynku. Nie mamy pewności, że to już Keslingowi właśnie sądecki szpital zawdzięczał piątkowskie sołectwo i trzy ogrody, jednakże jest to najstarsze znane nam uposażenie szpitala i można sądzić, że pierwotne. Piątkowa początkowo stanowiła własność miasta Nowego Sącza, powstała na terenie 100 łanów, przyznanych mu w 1292 r.; nowe miasto otrzymało bowiem 72 łany w celu objęcia zabudową miejską i zorganizowania najbliższego zaplecza, przede wszystkim rolniczego oraz ponadto jeszcze 100 pod kolonizację okolicy. Na tychże właśnie 100 łanach powstały dwie miejskie osady – Paszyn i Piątkowa (na obszarze z kolei 72 łanów obejmujących same miasto i jego najbliższą okolicę powstały w średniowieczu trzy miejskie osady o charakterze w istocie przedmieść: Gorzków, Roszkowice i Gołąbkowice). Piątkowa musiała zostać założona bardzo wcześnie, tuż po lokacji Nowego Sącza, bowiem już ok. 1320–1330 r. widzimy ją w źródle jako wieś dobrze zagospodarowaną. Dokument, w którym jest wymieniona, dotyczy natomiast przekazania przez mieszczan sądeckich sołectwa w Piątkowej w ręce dwóch spośród swego grona ludzi – Jana Bogacza i jakiegoś drugiego jeszcze mieszczanina, którego nazwisko

z powodu uszkodzenia dokumentu pozostaje dla nas niestety nieczytelne. Mikołaj Kesling, jeśli to faktycznie on uposażył założony przez siebie szpital sołectwem w Piątkowej, mógł przejąć je w jakiś sposób np. od Jana Bogacza bądź też noszącego to samo imię jego syna¹⁴.

Jeśli chodzi o otrzymane przez szpital ubogich, a potem objęte przez norbertanów trzy podsądeckie ogrody, to nie mamy niestety żadnych informacji źródłowych o ich wcześniejszych właścicielach, możemy jedynie domyślać się, że szpitalowi przekazał je Kesling. Znajdowały się wszystkie one w bezpośredniej strefie podmiejskiej Nowego Sącza, na południowym przedmieściu, zwanym Węgierskim, którą to nazwą objęto po założeniu nowego lokacyjnego miasta teren wsi Kamienica i jej okolic. Przedmieście to z całej podmiejskiej strefy Nowego Sącza było najlepiej zagospodarowane. Już sama wieś Kamienica, w chwili gdy lokowano nowe miasto, była dość znaczącą osadą i przez jakiś czas po założeniu Nowego Sącza zachowała swój odrębny byt, a znajdujący się w Kamienicy, nieistniejący dziś kościół św. Wojciecha pełnił przez długie lata funkcję świątyni parafialnej dla miasta Nowego Sącza. Na przedmieściu Węgierskim zlokalizowano m.in. miejskie młyny, kuźnie i browar. Tu wreszcie swoją pierwszą siedzibę miał sądecki szpital oraz zakon norbertanów¹⁵. Na przedmieściu Węgierskim, przy kościele św. Wojciecha, położonym jak wykazują najnowsze badania w narożniku dzisiejszych ulic Grodzkiej i Nawojowskiej¹⁶, znajdowały się dwa ze szpitalnych ogrodów, trzeci natomiast leżał blisko murów miejskich, nad potokiem Żeglarką. Struktura własnościowa na przedmieściu Węgierskim była bardzo zróżnicowana; posiadali tu dobra: pleban kościoła św. Wojciecha, kolegiata św. Małgorzaty, poszczególni mieszczanie, były tu także pola i pastwiska miejskie. Ogrody, które weszły w skład uposażenia szpitala sądeckiego mogły stanowić wcześniej własność jednego z mieszczan – Mikołaja Keslinga¹⁷.

Januszowa, Librantowa, Kwieciszowa, Boguszowa i Wolfowa znalazły się na uposażeniu nowosądeckiego szpitala ubogich w 1394 r. Przekazali wsie na rzecz szpitala sądecy rajcy, którzy sami zakupili je od rycerza Zawiszy Czerwonego¹⁸. Ciekawie przedstawia się wcześniejsza sytuacja własnościowa wymienionych osad, które w źródłach sprzed 1394 r. obserwujemy z niezwykłą częstotliwością w coraz to innych rękach.

Wymienione miejscowości powstały na obszarze, który w XIII stuleciu wchodził w skład latyfundiów klarysek starsądeckich¹⁹, a który w 1299 r. został przez księżną Gryfinę nadany Janowi Bogaczowi, zamożnemu mieszczaninowi Starego, potem Nowego Sącza; Jan Bogacz był włodarzem księżnej Kingi, później najwyraźniej przeniósł się do nowego miasta, natomiast w 1329 r. poświęcony jest jako nowosądecki rajca²⁰. W 1299 r. Gryfina, za zgodą klasztoru klarysek, nadała Bogaczowi w dziedziczne użytkowanie las o powierzchni

100 łanów, położony pomiędzy terenami miasta Nowego Sącza (określanego jeszcze w odnośnym dokumencie jako Kamienica), Zabełczem, Siedlcem i Mogilnem, wraz z przepływającym przez tenże las potokiem Łubinką. Na obszarze tym Jan Bogacz mógł osadzić ludzi na prawie magdeburskim, a księżna objęła nadane dobra sporym immunitetem, zwalniając je od wszelkich ciężarów prawa książęcego. Sam Bogacz otrzymał natomiast dziedziczne prawo do pobierania opłat, czynszów, danin i kar sądowych, odbywania polowań, połowu ryb, zakładania barci, budowy młynów i karczem. Mógł on sam, bądź z pomocą swoich sołtysów, na podstawie prawa magdeburskiego, sądzić osadników, a jedynie sprawy poważne pozostawiono księżnej. Wreszcie nadanie objęte zostało wolnizną 16-letnią; po upływie tego okresu, na rzecz księżnej opłacany miał być roczny czynsz w wysokości 6 grzywien srebra²¹. Jan Bogacz otrzymał od Gryfiny omawiane nadanie w zamian za obietnicę wystawienia własnym kosztem, na swojej działce w Nowym Sączu nowej siedziby dla konwentu klarysek, bowiem Gryfina chciała przenieść klasztor do nowego miasta²², ostatecznie zamiar ten nie został jednak przez nią zrealizowany²³.

¶ W roku 1314, kiedy akurat mijał 16-letni okres wolnizny, Jan Bogacz przekazał swoje prawa do otrzymanego od Gryfiny obszaru miastu Nowemu Sączowi. Sądzić można, że nie podołał on akcji osadniczej, a przynajmniej nie udało mu się przeprowadzić na tyle intensywnej kolonizacji, by opłacało mu się uiszczać obowiązujący go odtąd, stosunkowo wysoki roczny czynsz 6 grzywien. Z tego co wiemy do 1384 r. założona została na 100 łanach Bogacza tylko jedna wieś – Januszowa²⁴. W źródłach z 1347 i 1350 r. pojawia się co prawda jeszcze miejscowość określana jako Poręba Elbrandowa, którą wydawałoby się identyfikować można z Librantową, jednakże w istocie chodzi tu raczej o inną wieś, być może o dzisiejszą Porębę Małą; możliwe natomiast, że lokacja Poręby Elbrandowej i Librantowej dokonana została przez tego samego zasadźcę lub, że zasadźcy obu wsi byli spokrewnieni²⁵.

¶ Nie wiemy jak długo uzyskane od Jana Bogacza 100 łanów znajdowało się dyspozycji miasta Nowego Sącza; w 1381 r. widzimy je już w rękach jednego z mieszczan, Zydela Langa. Król Ludwik potwierdził mu wówczas posiadanie wsi Januszowej, wraz z przyległym obszarem 100 łanów frankońskich, które to dobra określa się w akcie jako położone pomiędzy łanami miejskimi, Zabełczem a Siedlcem i należące niegdyś do klasztoru klarysek sądeckich. Król przeniósł omawianym dokumentem Januszową na prawo niemieckie²⁶.

¶ Januszowa, jak wspomniano powyżej, to najstarsza wieś powstała na 100 łanach Jana Bogacza i w tym właśnie akcie z 1381 r. pojawia się ona po raz pierwszy w źródle, Lang przeprowadził jednak akcję kolonizacyjną i jemu zawdzięczają powstanie cztery pozostałe osady, zlokalizowane

na tym obszarze, tj. Librantowa, Kwieciszowa, Boguszowa i Wolfowa. Zydel Lang, postać szczególnie zasłużona tak dla sądeckiego szpitala ubogich, jak i tutejszego opactwa norbertanów, to obywatel sądecki i krakowski, stojący w rzędzie najzamożniejszego mieszczaństwa, członek znamienitej mieszczańskiej sądeckiej rodziny Langów, od której wywodzili się słynni noszący to nazwisko mieszczaństwo krakowscy; był synem rajcy sądeckiego Janusza. W 1377 r. objął wójtostwo w Sądowej Wiszni, a od 1394 r. występuje w źródłach jako mieszczanin krakowski. Zydel posiadał znaczące dobra, na które składały się m. in. nieruchomości w Nowym Sączu i Krakowie oraz majątek ziemski pod Sączem, tj. właśnie 100 łanów po Janie Bogaczu²⁷. Januszowa prawdopodobnie już istniała, gdy Zydel objął podsądzieckie dobra. Niewykluczone, że objął je po ojcu, który mógł być założycielem tejże wsi; jej nazwa pochodzić może właśnie od jego imienia – Janusz. O tym, iż pozostałe cztery z wymienionych osad powstały w czasach, gdy podsądzieckie 100 łanów znajdowało się w rękach Zydela, wnioskujemy na podstawie treści dokumentu z 1389 r., kiedy to dokonywał on transakcji handlowej (ostatecznie zresztą nie sfinalizowanej) z mieszczaninem lwowskim Kasprem Krugalem i zgodnie z treścią odnośnego aktu na obiekt sprzedaży składało się już wszystkie pięć osad²⁸. Powstanie wszystkich z nich, z wyjątkiem jedynie najstarszej Januszowej przypada zatem prawdopodobnie na lata 1384–1389.

¶ Rok 1394 przynosi kolejną znaną nam transakcję obejmującą obszar 100 łanów Jana Bogacza. Wymienione powyżej pięć wsi sprzedał wówczas za 200 grzywien rajcom Nowego Sącza rycerz Zawisza Czerwony, a mieszczaństwo następnie przeznaczyli je na utrzymanie miejskiego szpitala ubogich. Nadto odnośny dokument mówi nam, że ów Zawisza sprzedawane właśnie przez siebie wsie otrzymał za zasługi od królowej Jadwigi i przekazuje je teraz mieszczanom wraz z pełnymi prawami, takimi, na jakich sam otrzymał je od królowej. Poza tym przy okazji królowa Jadwiga zrzekła się na rzecz sądeckiego szpitala czynszu w wysokości 6 grzywien²⁹. Zawisza zwany Czerwonym, rycerz herbu Dębno, pisał się z Oleśnicy i Ruszkowa, znany z lat 1386–1433 syn Zbigniewa z Oleśnicy, łowczego krakowskiego, wojski lubelski, potem podsądek sandomierski otrzymał podsądzieckie wsie od królowej Jadwigi za zasługi i w istocie odegrał w jej życiu pewną ciekawą rolę. Znajdował się on w najbliższym otoczeniu królowej od chwili jej przybycia do Polski, najpewniej z intencji Panów małopolskich, chcących przez takich jak on młodych rycerzy wpływać na nową władczynię, natomiast najwyraźniej połączyły go z Jadwigą dobre stosunki, bowiem w 1386 r., gdy w kierunku Krakowa zmierzał Jagiełło, mający poślubić polską królową, ta wysłała naprzeciw niemu właśnie Zawiszę, by ocenił dla niej wygląd i obyczaje księcia litewskiego, co też Zawisza

zgodnie z wolą królowej uczynił. W późniejszych latach nadal obserwujemy go w bliskim otoczeniu dworu krakowskiego³⁰.

☞ Z kolei w 1400 r. biskup krakowski Wysz wydał dokument, w którym zaświadczał, że mieszczanin krakowski Zydel Lang ufundował szpital w Nowym Sączu i nadał mu wspomniane wcześniej pięć wsi. Spotykamy się więc znowuż ze zmianą w osobie posiadacza 100 łanów Bogacza. Ponadto Zydel Lang przekazał w 1400 r. sądeckiemu szpitalowi swój dom w Nowym Sączu (bowiem w istocie fundacja jego polegała na przeniesieniu szpitala do nowej siedziby w obrębie miasta) oraz folwark podmiejski, wraz z setką sztuk owiec i bydła, a także czynsz z sądeckich jatek rzeźniczych³¹.

☞ Na pierwszy rzut oka ukazuje się nam niezwykła zmienność w osobach dysponujących obszarem 100 łanów Bogacza, szczególnie pod koniec XIV w. W istocie jednak mamy tu do czynienia nie tyle z tak częstymi zmianami właścicieli, co z dwójakiemu rodzaju uprawnieniami do wymienionych osad – prawami własnościowymi (*dominium directum*) i użytkowymi (*dominium utile*); na taki stan rzeczy jako pierwszy uwagę zwrócił badacz średniowiecznych dziejów Sądecczyzny Kazimierz Dziwik. Uprawnienia, jakie otrzymał Jan Bogacz były wyjątkowo szerokie, ale zachowywały charakter własności kolonizacyjnej, zależnej od władzy zwierzchniej. W średniowiecznym prawie rzeczowym istniało rozróżnienie między własnością gruntu i jego tzw. posiadaniem rzeczywistym. Własność miała charakter wieczysty i wyłączny, a posiadanie rzeczywiste to prawa użytkowe o charakterze czasowym, które nawet, gdy były dziedziczne, mogły być cofnięte przez zwierzchniego właściciela dóbr. Jan Bogacz otrzymał prawa czasowo-użytkowe, a właścicielem dóbr pozostawała księżna Gryfina. Z tytułu owej zwierzchności przysługiwały Gryfinie konkretne pożytki, takie jak czynsz roczny w wysokości 6 grzywien, czy też zwierzchność sądowa, według zasad prawa magdeburskiego, nad Janem Bogaczem i jego sołtysami (bowiem prawo sądenia największych spraw przysługiwało jej z tytułu sprawowania nad Sądecczyzną władzy o charakterze książęcym). Uprawnienia użytkowe po Janie Bogaczu przejęło miasto Nowy Sącz, a później Zydel Lang i wreszcie sądecki szpital Św. Ducha. Prawo własnościowe z kolei posiadała początkowo księżna Gryfina, a po niej kolejni polscy monarchowie, natomiast w 1394 r. jako właściciel Januszowej, Librantowej, Kwieciszowej, Boguszowej i Wolfowej występuje rycerz Zawisza Czerwony, który jak już była mowa otrzymał od Jadwigi pod-sądeckie osady z takimi samymi uprawnieniami, jakie posiadała wcześniej ona sama. Tego rodzaju nadania – dziedziczne i na własność były typowymi nadaniami dla rycerstwa zgodnie z zasadami feudalnego prawa³².

☞ Kiedy w 1412 r. norbertanie sądecy otrzymali wraz ze szpitalem miejskim pięć wsi, znajdujących się na łanach Jana Bogacza, objęli je z peł-

nyimi prawami – tak użytkowymi, jak i własnościowymi. Szpital Św. Ducha otrzymał bowiem w 1394 r., w konsekwencji transakcji sądeckich mieszczan z Zawiszą Oleśnickim, prawa własnościowe do nich, natomiast w 1400 r. Zydel Lang przekazał wsie szpitalowi na zasadzie posiadania rzeczywistego. W roku 1412 wszystkie klasztorne osady: Januszowa i cztery sąsiednie wsie, a także Dąbrowa otrzymały od króla Władysława Jagiełły prawo średzkie³³.

☞ W kolejnych latach sądecki klasztor norbertanów nie otrzymywał już tak znaczących nadań, jednakże rozwijał z rozmachem swoje podmiejskie dobra. Na mocy nadania jeszcze Władysława Jagiełły na potrzeby klasztoru pracować mieli dwaj zagrodnicy, zamieszkujący przy kościele św. Wojciecha, natomiast dokument z połowy XVII w. mówi już o siedmiu zagrodnikach, siedzących przy Bramie Węgierskiej, służących sądeckim premonstratensom. W 1435 r. z kolei norbertanie zakupili młyn w Piątkowej. Ponadto pod Nowym Sączem posiadali oni jeszcze kilka folwarków. Gospodarstwo owczarskie podarowane im niegdyś przez Zydela Langa znacząco rozwinęły, tak iż w początkach XVI w. folwark ten prezentował się podobno szczególnie okazale. W 1458 r. wymieniany jest natomiast w źródle inny folwark klasztorny leżący na obrzeżu miasta, nazywany Kiełbaśne. Poza tym w początkach XVI w. mieli norbertanie jeszcze dwa folwarki w Dąbrowie i Januszowej, a na przedmieściu Węgierskim w sumie pięć ogrodów³⁴.

☞ Bywało, że na tle własnościowym dochodziło do konfliktów pomiędzy norbertanami a nowosądecką radą miejską. Jedno z dóbr będących obiektem sporu stanowił wspomniany folwark Kiełbaśne. Użytkowany był on przez klasztor, natomiast jak wykazała lustracja królewska z 1564 r., leżał na gruntach miejskich. Z kolei wizytacja z końca XVI w. mówi o znajdującym się za Bramą Węgierską folwarku, należącym od niepamiętnych czasów do szpitala ubogich, jednak teraz nazywanym „folwarkiem opata” oraz o znajdującym się w jego pobliżu ogrodzie, który przeor przeznaczył na własne potrzeby, twierdząc, że usprawiedliwia taki jego krok sprawowana służba Boża; opaci norbertańscy przywłaszczyli sobie zatem dobra, które stanowić miały źródło utrzymania szpitala. Źródła XV i XVI-wieczne ukazują także w nienajlepszym świetle poczynania norbertanów względem mieszkańców klasztornych wsi; takie działania jak nadzwyczajne zwiększenie obciążeń, czy też zmniejszanie areału chłopskich pól prowadziły natomiast do stopniowego wyludniania się klasztornych osad. Z drugiej strony faktem jest także, że przy dobrach klasztornych kształtowały się niekiedy punkty osadnicze. Młyn i majątek sołectwa w Piątkowej stały się załącznikiem klasztornej osady, wymienianej w źródle w 1529 r. – Woli Piątkowskiej, natomiast folwark Kiełbaśne dał początek miejscowości o tej samej nazwie³⁵.

Przypisy:

- ¹ *Zbiór Dokumentów Małopolskich*, wyd. I. Sułkowska-Kuraś, S. Kuraś, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk 1962–1975 [dalej cyt.: ZDM], cz. 6, nr 1724.
- ² J. Kracik, *Środowisko kościelne*, [w:] *Dzieje miasta Nowego Sącza*, t. I, red. F. Kiryk, Kraków–Warszawa 1992, s. 180; L. Mięrała, *Nowy Sącz w średniowieczu*, „Zeszyty Sądecko-spiskie”, t. 4, 2009, s. 32.
- ³ J. Rajman, *Szpital i klasztor Św. Ducha w Nowym Sączu w późnym średniowieczu*, „Rocznik Sądecki”, t. XX, 1992, s. 53-54.
- ⁴ *Ibidem*, s. 46-56.
- ⁵ ZDM, cz. 5, nr 1242 i 1245.
- ⁶ *Joannis Długosza Liber Beneficiorum dioecesis Cracoviensis*, wyd. A. Przezdziecki, Kraków 1863 – 1864 [dalej cyt.: DLB], t. 1, s. 555, 558, 560-562; t. 3, s. 83-84. Jedyń w wśród wsi wymienionych w odnośnych fragmentach dzieła Długosza brak informacji na temat Olchówki, która jednak w *Liber Beneficiorum* nie jest wymieniana w ogóle; na ten temat patrz jeszcze poniżej. Z kolei w Dąbrowie Długosza odnotowuje istnienie kościoła parafialnego, jednakże odnośnie parafii tej, poza przynależnością własnościową do opactwa pod wezwaniem Św. Ducha, nie podaje on żadnych bliższych szczegółów, patrz DLB, t. 2, s. 237. Jak zauważa Franciszek Sikora, parafia w Dąbrowie nie jest wymieniana poza tym w żadnym znanym nam źródle, natomiast w wizytacji z 1608 r. odnotowano wprawdzie, iż we wsi znajduje się kaplica, ale wybudowana dopiero „nie-dawno”, przez przeora norbertańskiego Tomasza, patrz *Słownik historyczno-geograficzny województwa krakowskiego w średniowieczu*, red. F. Sikora i inni, Kraków 1980–2006 [dalej cyt.: SHG], cz. 1, s. 511.
- ⁷ DLB, t. 1, s. 555, 558, 560-562; t. 3, s. 83-84; z tym że odnośnie Januszowej mowa jest w t. 1, s. 561 o folwarku 1-lanowym, natomiast w t. 3, s. 84, iż folwarku brak.
- ⁸ ZDM, cz. 6, nr 1724. Zgodnie z królewskim aktem norbertanie otrzymywać mieli na każde Suche dni w roku sumę 5 grzywien, a ponadto jeszcze 5 cetnarów soli.
- ⁹ ZDM, cz. 6, nr 1737.
- ¹⁰ SHG, cz. 1, s. 511.
- ¹¹ S. Kołodziejki, *Średniowieczne rezydencje obronne możnowładztwa na terenie województwa krakowskiego*, Kraków 1994, s. 188-189.
- ¹² K. Mosingiewicz, *Trestkowie z rodu Gryfów. Linia Paszka Trestki z Trestczyna*, [w:] *Personae, colligationes, facta*, red. J. Bierniak, R. Kabaciński, J. Pakulski, S. Trawkowski, Toruń 1991, s. 154-156.
- ¹³ SHG, cz. 1, s. 511.
- ¹⁴ Rajman, *Szpital...*, s. 46-47 oraz *idem*, *Osadnictwo okolic Nowego Sącza i kształtowanie się strefy podmiejskiej (XIII–XV w.)*, [w:] *Dzieje miasta...*, t. I, s. 65-71.
- ¹⁵ Rajman, *Osadnictwo...*, s. 57, 60-61, 69, 81; Kracik, *op. cit.*, s. 179-180. Z czasem rozwój i rozrost tego południowego przedmieścia spowodował jego podział, przynajmniej w sferze nazewnictwa. Pod koniec XVIII w. mówi się o przedmieściu Węgierskim, wzdłuż dzisiejszej ulicy Jagiellońskiej i jej przedłużeniu oraz przedmieściu Grodzkim, wzdłuż dzisiejszej ulicy Grodzkiej, leżącym w istocie na miejscu dawnej wsi Kamiénica.
- ¹⁶ Z. Beiersdorf, B. Krasnowolski, *Rozwój przestrzenny*, [w:] *Dzieje miasta...*, t. I, s. 97-99, 109.
- ¹⁷ Rajman, *Szpital...*, s. 47.
- ¹⁸ *Kodeks dyplomatyczny Małopolski*, wyd. F. Piekosiński, Kraków 1876–1905 [dalej cyt.: KDM], t. 4, nr 1030.
- ¹⁹ K. Dziwik, *Z badań nad stosunkami własnościowymi w Sądecyźnie. Januszowa, Librantowa, Boguszowa, Kwieciszowa i Wolfowa*, „Rocznik Biblioteki PAN w Krakowie”, Rok 4, 1958, wyd. 1960, s. 125
- ²⁰ *Ibidem*, s. 118; F. Kiryk, *Początki miasta*, [w:] *Dzieje miasta...*, t. I, s. 92; M. Barański, *Dominium sądeckie. Od księżęcego okręgu grodowego do majątku klasztoru klarysek sądeckich*, Warszawa 1992, s. 173-174.
- ²¹ KDM, t. 1, nr 132.
- ²² W 1297 r. Waclaw II ufundował w Nowym Sączu klasztor franciszkanów, co związane było z zamiarem przeniesienia do tego miasta starosądeckich konwentów franciszkanów i klarysek, tak jak i przesiedlona miała być cała ludność ze Starego do Nowego Sącza, patrz Kracik, *op. cit.*, s. 180.
- ²³ Pomysł powrócił po kilkuset latach – w XVII w., kiedy to nawet zaczęto budowę nowego budynku klasztorowego w Nowym Sączu, na terenie zwanym Biskupie, nieopodal dworu biskupów krakowskich i Dunajca, ale budowy nie dokończono, natomiast na postawionych fundamentach pijarzy wybudowali w XVIII w. kolegium, patrz Rajman, *Osadnictwo...*, s. 62.
- ²⁴ Dziwik, *op. cit.*, s. 118.
- ²⁵ Rajman, *Szpital...*, s. 50-51; SHG, cz. 3, s. 611-612. Wśród kilku argumentów przemawiających za nie utożsamianiem Poręby Elbrandowej z Librantową jest przynależność własnościowa obu wsi. Znani nam z 1347 i 1350 r. właściciele tej pierwszej to kolejno kasztelan krakowski Spycymir i niejaki Charz, z którym w 1347 r. Spycymir zamienił dobra, dając mu właśnie rzeczoną Porębę. Ziemię, na których powstała m.in. wieś Librantowa znajdowały się w tym czasie w rękach zupełnie innego właściciela, o czym szerzej mowa będzie poniżej.
- ²⁶ Rajman, *Szpital...*, s. 50. Lokując wieś król orzekł, że kmiecie tej wsi będą odpowiadać wyłącznie przed sołtysiem, a ten z kolei przed Zydelem Langiem, natomiast Zydeła i jego dziedziców zobowiązał do płacenia corocznie do skarbu królewskiego sumy 6 grzywien. W 1384 r. zapisy tegoż dokumentu potwierdziła królowa Jadwiga.
- ²⁷ Dziwik, *op. cit.*, s. 122; Rajman, *Szpital...*, s. 49; S. Kuraś, *Lang Seidel*, [w:] *Polski Słownik Biograficzny*, t. 16, red. E. Rostworowski, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk 1971, s. 482.
- ²⁸ Rajman, *Szpital...*, s. 51. Kasper Krugel znany jest nam z 1389 r. jako mieszczanin lwowski, a w 1391 r. występując jako mieszczanin krakowski, później tamtejszy rajca, wreszcie wójt, patrz Dziwik, *op. cit.*, s. 121.
- ²⁹ KDM, t. 4, nr 1030.
- ³⁰ M. Michalewiczowa, *Oleśnicki Zawisza*, [w:] *Polski Słownik Biograficzny*, t. 28, red. E. Rostworowski, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk 1978, s. 774-776.
- ³¹ SHG, cz. 1, s. 176; cz. 2, s. 235; cz. 3, s. 610; Rajman, *Szpital...*, s. 51.
- ³² Dziwik, *op. cit.*, s. 116-117, 125-127. Na taki dwojaki charakter uprawnień do 100 łanów podsądeckich zwrócił uwagę Kazimierz Dziwik, natomiast na inne jeszcze przykłady nadań o charakterze *dominium utile* w Sądecyźnie wskazuje Marek Barański, patrz Barański, *op. cit.*, s. 111-116. Wymienia on tu m.in.: nadanie przez księżną Kingę lasu nad Popradem sołtysowi Podolińca Henrykowi i także przez nią wsi Żeleźnikowej braciom Ulrykowi i Bruningowi oraz nadanie przez Gryfinę Jakubowi i Janowi części w Podłężu; we wszystkich tych przypadkach obdarowani otrzymywali od sądeckich księżnych dobra z dość szerokimi uprawnieniami, ale zarazem z obowiązkiem opłacania określonego czynszu. Barański mówi jeszcze o kilku nadaniach, które miały według niego charakter niepełnych: wzgórza i lasu koło Podegrodzia dla medyka Kingi Raclawa, wsi Opalanej dla kapelana tejże księżnej Bogułała oraz lasu nad rzeką Olszaną dla kapelana Kingi i Gryfyny Macieja. Traktuje te nadania Marek Barański jako odrębną grupę, gdyż nie były one obciążone obowiązkiem płacenia czynszu, jednak widzi w nich nadania niepełne ze względu na zachowane przez Kingę i Gryfinę prawo sądenia najcięższych przestępstw. Możliwe jednak, że ta zwierzchność sądowa związana być powinna, jak zauważył to Dziwik, z charakterem władzy jaką księżne sprawowały w Sądecyźnie i w istocie w tych trzech przypadkach nie powinniśmy mówić o *dominium utile*, ale o typowych nadaniach na prawie rycerskim.
- ³³ SHG, cz. 1, s. 176, 511; Rajman, *Szpital...*, s. 56.
- ³⁴ Rajman, *Szpital...*, s. 56-61.
- ³⁵ *Ibidem*, s. 56-61.

Majtkové zabezpečenie opátstva premonštrátov a špitála zasväteného Duchu svätému v Novom Sandeci

Novosandecký kláštor premonštrátov, založený na začiatku 15. storočia, sa počas niekoľkých rokov stal vlastníkom mnohých majetkov v oblasti predmestského pásma Nového Sandeca. Svoj významný majetok získali norbertíni v súvislosti s prevzatím starostlivosti o novosandecký špitál chudobných, zasvätený sv. Duchu. Značná časť nimi prevzatých majetkov tvorila predtým majtkové zabezpečenie tohto špitála. Majetok kláštora tvorilo o. i. niekoľko dedín. Bola to Dąbrowa, pochádzajúca z darovania kráľa Jagieľa z roku 1410, ako aj osady získané od sandeckých mešťanov: Januszowa, Librantowa, Kwieciszowa, Boguszowa i Wolfowa. Okrem toho sandeckí norbertíni disponovali ešte početnými drobnejšími majetkami, ako napr. šoltýstvo v Piątkowej, rovnako získané

od mešťanov, predmestské záhrady, majere a iné nehnuteľnosti.

Rôznorodo sa vyvíjali osudy jednotlivých častí majetku premonštrátov predtým, než ich získala rehoľa. Zvlášť zaujímavá sa predstavuje história piatich obcí, pochádzajúcich z meštianskych donácií, v prípade ktorých sa stretávame s vymedzením dvojakých, v stredoveku fungujúcich majtkových právnych rámcov – vlastníckeho práva a práva užívacieho, nakoniec sústredených v rukách norbertínov.

Kláštor norbertínov sa významnejšou mierou nepričinil o urbanizáciu okolia Nového Sandeca, i keď možno pozorovať jeho určitý podiel na tomto procese.

Vermögenssicherung der Prämonstratenserabtei und Spitals des Hl. Geistes in Neu Sandec

Das Prämonstratenserklöster in Neu Sandec, das am Beginn des 15. Jahrhunderts gegründet wurde, entwickelte sich in wenigen Jahren zum Eigentümer mehrerer Besitztümer in der Vorstadt von Neu Sandec. Ihren bedeutendsten Besitz erlangten die Norbertiner im Zusammenhang mit der Übernahme der Verpflegung des Armenspitals in Neu Sandec, das dem heiligen Geist geweiht wurde. Ein beträchtlicher Teil der von ihnen übernommenen Besitztümer bildete bis dahin die Vermögenssicherung des Spitals. Zum Eigentum des Spitals gehörten unter anderem einige Dörfer; und zwar Dąbrowa, das aus der Schenkung des Königs Jagieło von 1440 stammt, und fünf Siedlungen, die vom Bürgertum von Sandec herrührten, Januszowa, Librantowa, Kwieciszowa, Boguszowa und auch Wolfowa. Außerdem verfügten die Sandecer Norbertiner über

zahlreiches kleineres Vermögen, wie das Schultheißamt in Piątkowa, das dem Kloster auch von dem Sandecer Bürgertum geschenkt worden war. Weiter zählten dazu Gärten in der Vorstadt, Meierhöfe sowie unbewegliches Vermögen.

Das Schicksal der jeweiligen Teile des Vermögens hatte sich vor der Übernahme durch den Orden unterschiedlich entwickelt. Besonders interessant ist die Geschichte der fünf von Schenkungen des Bürgertums stammenden Dörfer. Bei diesen finden wir zwei im Mittelalter gängige Rechtsormen, das Eigentumsrecht und das Nutzungsrecht. Schließlich sind die Dörfer in das Eigentum der Norbertiner übergegangen.

Das Norbertinerkloster beschleunigte zwar nicht nachhaltig die Urbanisierung von Neu Sandec, doch man kann einen gewissen Anteil an diesem Prozess beobachten.

Božia muka s Pietou, Veľká Lesná. Foto: V. Štefančík

Kaplnka poľná sv. Floriána, Forbasy. Foto: V. Štefančík

Pod pojmom patrocínium (svätec, patrón chrámu) sa chápe zasvätenie sakrálnych budov konkrétnemu svätcovi, ktorý podľa kresťanského chápania je sprostredkovateľom medzi veriacim človekom a samotným Bohom.¹ Najstaršie písomne doložené patrocínium z oblasti Ľubovnianska sa zachovalo z Podolínce, v ktorom sa spomína Kostol Panny Márie (*ecclesia sancte Marie*) už v roku 1235.² Z obdobia stredoveku je doložené aj patrocínium Starej Ľubovne (sv. Mikuláš), Hniezdneho (sv. Bartolomej)³ a Vyšných Ružbách (Pan-

na Mária).⁴ Zo 16. storočia je známe pečatidlo s vyobrazením sv. Jána Evanjelistu, ktoré dokladá patrocínium kostola v Novej Ľubovni.⁵ Väčšina patrocínií sídiel z oblasti Ľubovnianska je písomne doložených až z obdobia novoveku, no viaceré z nich majú nesporne stredoveký pôvod.⁶

Krajina okolo Starej Ľubovne je pozdĺž ciest, na rázcestiach, v poliach a na kopcoch ozdobená množstvom krížov a kaplniek, ktoré dodávajú tejto krajine osobitný ráz. Existujú tu vedľa seba dedinky Slovákov, spišských Nemcov, Rusínov a goralov s vierovyznaním rímsko a gréckokatolíckym, pravoslávny a evanjelický. Po stáročia priateľské spolunažívanie uvedených národností prinieslo hmotné a duchovné hodnoty, ktoré boli prínosom pre kultúru Spiša.

Schematizmus Spišskej diecézy a gréckokatolíckeho Prešovského biskupstva, zápisy v kronikách, vročenia na sakrálnych objektoch i údaje v ústnom podaní obyvateľstva dokladajú fakt, že prudký rozmach výstavby drobných sakrálnych objektov nastáva v 17. storočí počas rekatolizácie, keď na zvýšenie zbožnosti ľudu sa začali pri kaplnkách konať púte, počas ktorých sa spovedalo a podávala eucharistia.

Miesta pri kaplnkách a krížoch sú dodnes zastreté tajomnými povestami. Uzdravenie, dobrá správa, založenie gazdovstva, ale i ničivý požiar, neúroda, epidémia, povodne, všetky tieto udalosti boli dôvodom na vybudovanie kaplnky alebo kríža. Fundátormi krížov a kaplniek boli veriaci, miestna šľachta, remeselníci, vďační občania za pomoc v nešťastí, núdzi, pri vyliečení a pod. Začiatkom 20. storočia boli fundátormi nielen krížov, stavieb, ale aj zvonov a liturgických predmetov vysťahovalci do USA, ktorí si takto vyprosovali pre život v novom domove pomoc a požehnanie. Výber miesta pre kaplnku alebo kríž je rôzny – pri cestách, rázcestiach, na hranici chotára, na pahorkoch a v hustých lesoch, nad priepasťami, riekami, nad žriedlami s uzdravujúcou vodou (Vyšné Ružbachy a Ľubovnianske kúpele), na starých hradiskách, na dávných cintorínoch, na miestach ľudských tragédií, na miestach rôznych súkromných zjavení a pod. Zvlášť významné postavenie mali kaplnky a kríže na rázcestí, keď sa musel pútnik rozhodnúť, či pôjde napravo alebo naľavo, rozhodnúť medzi dobrom a zlom. Preto sa tu zastavil a žiadal si pomoc Božiu.

Z tohto typu sakrálnych stavieb je v tejto oblasti najrozšírenejší drevený kríž, ktorý sa vypína do výšky 4 metrov s umučeným telom Ježiša

Kaplnka Sedembolestnej
P. Márie, Mníšek nad
Popradom – Pilhov.
Foto: V. Štefančík

Kaplnka prícestná, Nižné
Ružbachy. Foto: V. Štefančík

Interiér – obraz sv. Izidora,
Vyšné Ružbachy. Foto:
V. Štefančík

Krista, maľovaným na plechu. Zdobené plechové oválne striešky na krížoch sú pozostatkom práce spišských drotárov. Ramená dreveného kríža sú prevažne otesané na hladké hranoly, iba v gréckokatolíckych obciach Litmanová a Jarabina, kde boli nájdené vyrezávané kríže zo začiatku 20. storočia, zobrazujúce nástroje a predmety umučenia Ježiša Krista. Na stavbu kríža sa do súčasnosti vyberá prevažne drevo zo smreka opadavého (červeného smreka). V obciach Nižné a Vyšné Ružbachy používali na stavbu krížov miestny travertín. Výskyt krížov je naozaj početný, v jednej obci nájde-me až 5 – 6 krížov.

Architektúra kaplniek bola odvodená z architektonických stavieb sakrálnych, prevažne barokových a klasicistických. Základným stavebným materiálom bol lomový pieskovec alebo už spomínaný travertín. V obciach nachádzajúcich sa západne od Starej Ľubovne bol pôdorys kaplniek prevažne štvorcový, s dverami v prednej stene a prednou atikou v polkruhovitom alebo trojuholníkovom tvare. Vo vnútri malej stavby sa nachádza oltárik so sochou alebo obrazom svätca a kvetinovou výzdobou. Striešky na kaplnkách sú dvojspádové a štvorspádové, niektoré imitujú vežu kostola. Nad strechou stojí ešte vežička a kopolka ukončená hálkou s ručne kovaným krížom. V minulosti pokrývali striešku dreveným šindľom, neskôr plechom alebo eternitom. V tejto oblasti sa sporadicky vyskytujú i kaplnky, ktoré majú tvar altánku. Zo všetkých štyroch strán sú otvorené a polkruhovito zaklenuté. Najviac sú to kaplnky sv. Jána Nepomuckého a Krista padajúceho pod krížom (Nižné Ružbachy).

V obciach nachádzajúcich sa východne a severovýchodne od Starej Ľubovne sa vyskytujú kaplnky prevažne s obdĺžnikovým pôdorysom s polkruhovým uzáverom, dvere majú v prednej stene, štvorspádovú alebo dvojspádovú striešku s murovaným štítom. Architektonicky najzaujímavejšie a najpočetnejšie sú kaplnky v starších lokalitách v Starej Ľubovni, Hniezdnom, Forbasoch, Nižných a Vyšných Ružbachoch. Typologicky ojedinelou je vo Veľkej Lesnej Božia muka malých rozmerov s nikou na umiestnenie kompozície ľudových plastiek zobrazujúcich Sedembolestnú P. Máriu. Je postavená na usadlosti mlynárov Kriššákovcov. Základ pre túto stavbu tvorí mlynský kameň. Postavili ju v období, keď zmenili mlecie zariadenie (kamenné na valcovú stolicu). Vmurovanie fragmentov mlynských kameňov do múrov kostolov bolo známe už v období gotiky napr. na poľskom Pomoransku (v oblasti Kołobrzegu – Unieradz). Použitý alebo prasknutý mlynský kameň vložili do múru novej sakrálnnej stavby s náležitou úctou ako symbol najvyššieho dobra, ktorým bol chlieb.

Veľa kaplniek možno zaniklo, mnoho bolo zničených, množstvo obnovených v súčasnosti. Okrem toho, že sú svedkami silnej viery našich predkov, majú i svoju historickú hodnotu. I tá najmenšia je pamätníkom na nejakú udalosť. Niektoré sú zvyškami zaniknutých väčších sakrálnych

Socha Krista, kaplnka na rázcestí, Kežmarok. Foto: V. Štefančík

Kaplnka sv. Jána Nepomuckého v Plavči. Foto: V. Štefančík

Križ v poli, Kyjov. Foto: V. Štefančík

stavieb alebo zaniknutých cintorínov. Drobné sakrálne objekty sa na liturgické účely používajú prevažne raz v roku, na sviatok patróna. V súčasnosti sa v našich dedinách – v mesiaci máji – obnovila tradícia organizovania procesií ku kaplnkám do polí za účelom posvätenia novej úrody.

☞ Poznanie a dokumentácia patrocínií týchto stavieb je príspevkom k ikonografii jednotlivých období a k jej hierarchizácii, ale je významné aj pre sledovanie ľudovej zbožnosti. Výber patrocínií nebol náhodný. Bol výsledkom pôsobenia viacerých činiteľov – náboženských, kultúrnych, teritoriálnych, ekonomických či sociálnych. Pri zasvätení týchto sakrálnych objektov sa prejavili dobové zvyky, prípadne dobová obľúbenosť určitého svätca.

☞ Kaplnky v rímskokatolíckom prostredí, predovšetkým v Starej Ľubovni, Hniezdnom a Podolínci patria k najstarším a majú patrocíniá barokového obdobia. Barokové obdobie bolo v znamení protireformačnej aktivity vyvíjanej rehoľami, v tomto prostredí predovšetkým piaristami z Podolíncu, ktorí inklinovali k patrocíniám vlasteneckým a najmä P. Márie. Patrí tu kaplnka sv. Antona Paduánskeho (Stará Ľubovňa, 1666 a Hniezdne, 1730), kaplnka sv. Anny (Stará Ľubovňa, 1646), sv. Jozefa (Hniezdne, 1730), sv. Kríža a sv. Trojice (Stará Ľubovňa, 1670) a Nanebovzatia P. Márie (Hniezdne, 1730). Patrocíniom sv. Trojice a sv. Anny sa v stredoveku zasväcovali kostoly, v 17. a 18. storočí sa ujímali pri kaplnkách. V 18. storočí sa začal zavádzať kult sv. Jána Nepomuckého. Tento kult je jedným z najrozšírenejších v strednej Európe a pravdepodobne najsilnejším v protireformačnom období. Je v poradí siedme najčastejšie sa vyskytujúce na území Slovenska. Zobrazenie svätca je nám známe viac z priestranstiev miest a obcí, na mostoch, pri vodných tokoch a pri cestách. Kaplnky s patrocíniom tohto svätca nachádzame v Hniezdnom, Forbasoch, Chmeľnici, Kolačkove, vo Vyšných a Nižných Ružbachoch, Novej Ľubovni, Podolínci, Plavči a Plavnici. Pochádzajú prevažne zo začiatku 19. storočia. Ide o obce v povodí rieky Poprad, kde bol sv. Ján Nepomucký patrónom topiacich sa v čase povodní. Je zobrazený ako socha alebo na obraze s hviezdami okolo hlavy a v ruke s krížom. Pozoruhodné kaplnky s týmto patrocíniom sú v Podolínci (klasicistická, okolo roku 1800) a v Plavči (altánková architektúra, zľudovený barok, 2. pol. 18. – zač. 19. st.). Kaplnky sv. Kríža sa nachádzajú v Chmeľnici, Novej Ľubovni, Starej Ľubovni, Plavči, Lesnici a Vyšných Ružbachoch postavené v rozmedzí 17. – 19. storočia. Pozoruhodné sú otvorené kaplnky so sochou Krista padajúceho pod krížom – Kežmarok, Nižné Ružbachy. Aj v tomto prípade predpokladáme, že sprevádzali pútnikov na Zebzydowskú kalváriu do Poľska.

☞ Kaplnky sv. Floriána boli postavené začiatkom 19. storočia v Hniezdnom, Chmeľnici, Nižných Ružbachoch a súvisia s veľkými požiarimi. Tieto kaplnky postavili občania patrónovi z povďačnosti za záchranu domov pred spálením, a to na mies-

Kaplnka sv. Barbory, Chmeľnica, stará obchodná cesta.
Foto: V. Štefančík

Kaplnka sv. Barbory s obrazom, Chmeľnica. Foto: V. Štefančík

Strecha s kovaným krížom.
Kaplnka Kyjov. Foto: V. Štefančík

te, kde skončil požiar. O údržbu týchto kaplniek sa do súčasnosti starajú miestne hasičské zbory. Hasiči sv. Floriána uctievať ako svojho patróna. Veľmi rozšírené je tiež patrocínium Sedembolestnej P. Márie. Kaplnky Sedembolestnej sú postavené vo Forbasoch (1790), Chmeľnici (19. st.), v Kolačkove (zač. 19. st.), Nižných Ružbachoch, v Novej Ľubovni (1840), v Starej Ľubovni (18. st.), Haličovciach a Mníšku nad Popradom – Pilhov, kde si donátori – manželia postavili kaplnku na svojom pozemku a sú pri nej aj pochovaní.

☞ K menej rozšíreným patrí patrocínium sv. Jána Krstiteľa (Hniezdne, 1830) a sv. Barbory (Chmeľnica, 1830). Táto kaplnka je postavená v blízkosti starej obchodnej cesty. Vo vnútri kaplnky je obraz s maľbou svätice na doske, ktorá zobrazuje sv. Barbaru, ako prináša umierajúcemu eucharistiu – posledný pokrm do večnosti. Je uctievaná ako patrónka dobrej smrti. Aj na tejto starej obchodnej ceste boli často cestujúci prepadávaní zbojníkmi, ktorí ich pripravovali o život. K ojedinelým patrí kaplnka nachádzajúca sa v poli medzi Plavečským hradom a obcou Ďurková, zasvätená sv. Kristíne. Bola postavená ako prejav vďaky grófa z hradu Plaveč za záchranu celej rodiny, ktorá sa zázračne zachránila v rútiacom sa koči ťahanom splašenými koňmi. Alebo tiež kaplnka sv. Izidora vo Vyšných Ružbachoch, ktorý bol patrónom roľníkov. K patrocíniám novej doby – konca 19. a začiatku 20. storočia patrí P. Mária Lurdská, Neпоškvrnené Počatie P. Márie, Božského Srdca Ježišova. Kaplnky s týmto patrocíniom sa nachádzajú na kostolných dvoroch.

☞ Na južnom svahu Pienin a v Ľubovnianskej vrchovine ležia obce, ktoré boli dosídlené alebo založené v období valašskej kolonizácie. Obyvatelia sú gréckokatolíci a pravoslávni. Veriaci východného obradu sú známi svojou konzervatívnosťou, za viac ako 100 rokov reformácie v tomto prostredí si zachovali svoju liturgiu, obrady, bohoslužobný jazyk a cirkevný spev. Po rekatolizácii bola väčšina týchto obcí gréckokatolícka. Bolo by zaujímavé skúmať, kedy a ako pretransformovali svoje predreformačné pravoslávne náboženstvo podľa zásad užhorodskej únie z roku 1646, resp. 1649. V týchto horských obciach sa prvé sakrálné objekty stavali ako provizória z dreva a postupne sa nahradzovali kamennými, takže okrem dvoch drevených kostolíkov – z Matysovej a Hranického – sa nám nezachovala staršia drevená sakrálna architektúra. Patrocíniá východnej cirkvi nielen v tomto okolí, ale aj v rámci Slovenska, tvoria samostatnú skupinu, zachovali si konzervatívny ráz. Tak sa na Slovensku v svojej druhej a tretej vlne (17. – 18. st.) objavilo patrocínium sv. Demeter (Údol), sv. Michal Archanjel (Veľký Lipník, Litmanová, Matysová, Sulín), patrocínium svätých Kozmu a Damiána (Jakubany a Malý Lipník), sv. Paraskev, Ochrany presvätej Bohorodičky – Pokrov (Čirč, Kremná, Šambron, Stráňany). K novším patrocíniám sakrálnych stavieb patrí Nanebovstúpenie Pána (Kyjov, 1905), Premenenie Pána (Šambron, 1908), Sv. rodina (Šarišské Jastrabie, 1925). Východná cirkev už v tomto období preberala retardované patrocíniá západné a nahradzovala nimi staršie – sv. Michala a sv. Mikuláša.

☞ Z drobnej architektúry mali v týchto lokalitách prevahu drevené kríže s korpusom maľovaným na plechu. Na tejto maľbe Ukrižovaný nemá na tvári dramatický výraz, jeho pokojné telo vyžaruje svetlo vzkriesenia. Murované kaplnky sa tu nevyskytujú v takom rozsahu ako v rímskokatolíckom prostredí a boli postavené v neskoršom obdo-

Kaplnka Zvestovania, Šarišské Jastrabie pri starom cintoríne.
Foto: V. Štefančík

Kaplnka sv. Anny, Stará Lubovňa. Foto: V. Štefančík

bí. Za zmienku stoja kaplnky v Jarabine, Kamienke, Kremnej, zasvätené P. Márii a vo východnej časti v Kyjove (sv. Kríža a Nanebovstúpenie Pána), v Šarišskom Jastrabí (Pokrov a sv. Trojice) a Čirči (sv. Ján Krstiteľ a Nanebovzatie P. Márie). Zvláštnym patrocíniom, spoločným obidvom kultúram, je sv. Michal Archanjel, udržiavajúci sa dlhšie vo východnej cirkvi. Tento víťaz nad satanom bol obľúbeným patrónom v celej oblasti Karpát. V našej oblasti je spojený so zvykmi bačov a pastierov.

Monika Pavelčíková

Stara Lubownia

Patroni małych obiektów sakralnych w okolicy Starej Lubowni

W historycznych miejscowościach na górnym Spiszu – w Podolińcu, Starej Lubowni, Gniazdach i Nowej Lubowni wzmianki o patronach znajdujemy już w średniowiecznych dokumentach. W XVII wieku, podczas nawrotu katolicyzmu doszło w tym regionie do masowego wznoszenia małych obiektów sakralnych – krzyży i kapliczek,

które donatorzy lokowali przy drogach, na pagórkach, rozdrożach i polach. Lud manifestował tam swą pobożność, bowiem w tym okresie przy tych obiektach odprawiano nabożeństwa. Impulsem do postawienia kapliczki bądź krzyża stawały się różne nieszczęścia, pożary, powódzie, tragedie rodzinne, cudowne uzdrowienia itp. Szczególne

Použitá literatúra:

- J. Hudák, *Patrocíniá na Slovensku*, Bratislava 1984
I. Chalupický, *K rekatolizácii na Spiši*, „Verbum“, 1/1994, s. 21-26.
U. Janicka-Krzywda, *Patron – atrybut – symbol*, Poznań 1993, s. 237.
E. Kováčová, *Malá sakrálna architektúra – rozšírenie kultu sv. Jána Nepomuckého v krajinách záujmovej sféry Habsburgovcov*, „Monumenta tutela – Ochrana pamiatok“, 13: 1997, s. 36-42.
Schematismus Spišskej diecézy 1992
Schematismus gréckokatolíckeho Prešovského biskupstva 1994
Schematismus slovenských katolíckych diecéz, Trnava 1978.
J. Śmigielski, *Powiat Kołobrzegi – Portret Historyczny*, Kołobrzeg b. r., s. 9.
F. Taroni, *Kapliczki i krzyże przydrożne na Spiżu*, „Lud“, 11: 1905, s. 164-170.
I. Vondruška, *Životopisy svatých*, Praha 1930.

Spracovala: Mgr. Monika Pavelčíková
1995, 2010

Poznámky:

- 1 M. Slivka, *Uctievanie svätých na Slovensku. K problematike výskumu patrocínií*, „Studia archaeologica Slovaca mediaevalia“, V: 2006, s. 91.
- 2 *Codex diplomaticus et epistolaris Slovaciae*, tom. 1, ed. R. Marsina, Bratislava 1971, nr. 446.
- 3 I. Chalupický, *Pečate 16 spišských miest*, „Historické štúdie“, XI: 1966, s. 233, 246.
- 4 J. Novák, *Pečate miest a obcí na Slovensku*, I. zväzok, Bratislava 2008, s. 58.
- 5 J. Novák, *Obecný erb – expertíza*. Bratislava: Univerzita Komenského, Filozofická fakulta, 14. 4. 1992.
- 6 Podrobne o patrocíniách J. Hudák, *Patrocíniá na Slovensku*, Bratislava 1984.

znaczenie miały kapliczki na skrzyżowaniach dróg oraz przy szlakach handlowych i pątnicznych. Wierni wznosząc je wyrażali w ten sposób wdzięczność i szacunek świętemu patronowi. Wiele informacji zachowało się do dziś w starych klechdach i legendach oraz przekazach ustnych.

☛ We wsiach i poza nimi najliczniej reprezentowane są przede wszystkim drewniane krzyże, które w przeszłości sięgały czterech metrów. Kapliczki spiskie są murowane, a ich architektura inspirowana wielkimi budowlami sakralnymi. Wybór patrona dla nich nie był przypadkowy. Miały na to wpływ zwyczaje epoki, tradycja bądź popularność świętego. W czasach dawniejszych wybierano przede wszystkim Matkę Boską, św. Annę, św. Józefa, św. Antoniego albo świętą Trójcę. W XVIII wieku również w tym regionie rozpowszechnił się kult św. Jana Nepomucena. Lud czcił w nim obrońcę od powodzi, dlatego kapliczki – otwarte altanki z jego figurą stoją w każdej miejscowości nadpropradzkiej oraz przy innych większych rzekach w okolicy. Św. Florianowi stawiano dziękczynne

kapliczki za uratowanie domów od ognia w miejscach, gdzie pożar nie dotarł. Wiele kapliczek poświęconych jest Matce Boskiej od Siedmiu Bolesci, patronce Słowacji. Do rzadkości należą otwarte kapliczki Chrystusa upadającego pod krzyżem w Niżnych Rużbachach i Kieżmarku, wskazujące pielgrzymom drogę do Kalwarii Zebrzydowskiej w Polsce. Na szlaku handlowym wiodącym przez Chmielnicę stoi kapliczka św. Barbary, patronki dobrej śmierci. Uciekali się do niej wędrowcy, na których w podróży czyhali zbójnicy.

☛ Obok miejscowości rzymskokatolickich w regionie leżą młodsze wsie, zasiedlone w okresie kolonizacji wołoskiej. Ich mieszkańcy są wyznania greckokatolickiego i prawosławnego. Pojawiają się tu tacy patroni, jak św. Demetriusz, Kosma i Damian, Paraskewa, Pokrow i inni. Wspólnym patronem dla kilku wyznań jest św. Michał Archanioł. Ten pogromca szatana był częstym patronem w całych Karpatach, jego wezwania były nie tylko kapliczki, ale przede wszystkim świątynie.

Monika Pavelčíková

Altlublau

Patrozinien kleiner sakraler Bauten in der Umgebung von Altlublau

☛ In den historischen Siedlungen der oberen Zips – in Pudlein, Altlublau, Kniesen und Neulublau sind Patrozinien schriftlich schon seit dem Mittelalter dargelegt. Im 17. Jahrhundert während der Gegenreformation kam es zu einer weitverbreiteten Errichtung kleiner Sakralobjekten – Kreuze und Kapellen, die die Donatoren bei Strassen, an Hügeln, Kreuzungen und Felder gestellt hatten. Ihre Bedeutung zeigte sich vor allem in der religiösen Ausübung des Volkes, weil in dieser Zeit gerade bei diesen Objekt Pilger Routen und Feierlichkeiten stattgefunden hatten. Gründe für die Errichtung eines Sakralobjektes waren verschiedene Katastrophen, Brände, Fluten, familiäre Tragödien oder aber auch wundersame Heilungen etc. Einen besonderen Platz hatten Kapellen an Straßenkreuzungen und bei Handels- oder Pilger Routen gehabt. Die Gläubigen hatten so ihren Dank und Ehre dem Heiligen – dem Patron geäußert.

☛ In Dörfern und ihren nahen Umgebung hatten ihre größte Vertretung vor allem hölzerne Kreuze, die in der Vergangenheit bis zu 4 Metern erreicht hatten, gehabt. Die Zipser Kapellen sind gemauert und ihre Architektur war von großen Sakralbauten abgeleitet. Die Auswahl der Patrozinien für diese Objekte war nicht zufällig. Bei der Auswahl spielten die Traditionen oder die Beliebtheit des Heiligen eine Rolle. In älteren Zeiten wurden vor allem Patrozinien wie der Jungfrau Maria, der hl. Anna, des hl. Josephs, des hl.

Antons oder der heiligen Dreifaltigkeit sehr verbreitet. Im 18. Jahrhundert hatte sich in diesem Gebiet auch der Kult des hl. Jan Nepomuk ausgebreitet. Das Volk verehrte ihn als den Beschützer vor Fluten, weshalb sich ihm geweihte Kapellen in den Dörfern neben den Flüssen dieser Region befinden. Dem hl. Florian wurden aus Dank für Schutz der Häuser Kapellen dort errichtet, wo ein Brand geendet hatte. Zu seltenen Kapellen gehören auch Kapellen des Gefallen Christus unter dem Kreuz in *Nieder Rauschenbach* und *Käsmark*, die die Pilger zu der *Kalwaria Zebrzydowska* in Polen führten. Auf der Handelsroute, die durch den Kataster von *Hopgarten* führte befindet sich die Kapelle der hl. Barbara, die die Patronin des guten Todes war. Ihren Schutz suchten die von den Räubern bedrängten Händler.

☛ Neben Dörfern wo die römisch-katholische Religion dominant war, befinden sich in der Region jüngere Dörfern die während der Walachen - Kolonisierung besiedelt wurden und ihre Bewohner zu Griechisch-Katholiken oder Orthodoxen gezählt werden. Es befinden sich hier Patrozinien des hl. Demeters, Kosmos und Damians, *Paraskewa*, *Pokrov* und weitere. Gemeinsamer Patron beider Kulturen ist der hl. Erzengel Michael. Der Bezwinger des Bösen war ein beliebter Patron im Karpatengebiet und ihm wurden nicht nur Kapellen geweiht, sondern vor allem Tempel.

Jak doszło do koronacji obrazu Matki Bożej Pocieszenia z jezuickiego kościoła p.w. Ducha Świętego w Nowym Sączu

Artykuł jest rozszerzonym fragmentem referatu wygłoszonego w czasie konferencji naukowej zatytułowanej: „Norbertanie w Nowym Sączu. 600 lat fundacji jagiellońskiej” zorganizowanej w Muzeum Okręgowym w Nowym Sączu 19 czerwca 2010 r.

Ołtarz główny w kościele Ducha Św. – stan przed 1966r., (ATJKr.1461).

Wydawałoby się, że koronacja obrazu Matki Bożej Pocieszenia jest tylko epizodem w dziejach kościoła Ducha Świętego. Jest to jednak jeden z najważniejszych epizodów, wszak uroczystości koronacyjne obrazu Matki Bożej Pocieszenia z głównego ołtarza kościoła Ducha Świętego w dniu 11 sierpnia 1963 r. odbywające się na polach obok kościoła w podsadeckiej Zawadzie były najliczniejszym zgromadzeniem religijnym na Sądecczyźnie – wzięło w nich udział 300 000 wiernych¹. Kolejnym tak dużym zgromadzeniem była dopiero wizyta papieża Jana Pawła II w Starym Sączu 16 czerwca 1999 r., gdzie zebrało się ok. 600.000 osób. Zatem jasna już staje się ranga i znaczenie tego wydarzenia, o którym można by pisać wiele, co przy dość dobrze zachowanym materiale archiwalnym skutkowało powstaniem

dość obszernego opracowania. Dlatego też poniżej przedstawię w zarysie tylko jedno z zagadnień – drogę prowadzącą do koronacji.

Materiałów dotyczących starań o koronację, przygotowań do uroczystości koronacyjnych i ich przebiegu jest sporo – są to zarówno opracowania syntetyczne (drukowane i maszynopisy), jak i ok. 700 stron archiwaliów w postaci korespondencji, dokumentów urzędowych i innych. Wymienię tu przede wszystkim szkic głównego organizatora uroczystości koronacyjnych o. Tadeusza Michalika SJ zatytułowany: „Historia Koronacji Obrazu Matki Boskiej Pocieszenia w Nowym Sączu” (137-stronicowy maszynopis zawierający, oprócz szczegółowego opisu starań o ukoronowanie obrazu papieskimi koronami, bezpośrednich przygotowań do uroczystości, samego dnia koronacji i uroczystości pokoronacyjnych, odpisy dokumentów Stolicy Apostolskiej zezwalających na koronację i obszerny Dodatek, obejmujący teksty przemówień i kazań wygłoszonych w trakcie kilkudniowych uroczystości koronacyjnych²). Opracowania drukowane, w których znajdują się informacje o koronacji to: dwutomowe dzieło o. Jana Preisnera SJ „Jezuici w Nowym Sączu przy kościele Świętego Ducha” wydane w 2003 r. przez Wydawnictwo WAM³, oraz pozycja o. Mieczysława Bednarza SJ „Obraz Matki Boskiej Pocieszenia w jezuickim kościele Świętego Ducha w Nowym Sączu” i sporządzony na jej podstawie krótki szkic („Kult i koronacja obrazu Matki Bożej Pocieszenia w kościele Ducha Świętego w Nowym Sączu”) opublikowane w trzech różnych pracach zbiorowych wydanych z okazji 150-lecia przybycia jezuitów do Nowego Sącza⁴. Zebrane przeze mnie materiały archiwalne zgromadzone w Archiwum Domowym OO. Jezuitów w Nowym Sączu (ANS), Archiwum Prowincji Polski Południowej Towarzystwa Jezusowego w Krakowie (ATJKr) i Archiwum Diecezjalnym w Tarnowie (ADT) obejmują: korespondencję z Kurią Biskupią w Tarnowie dotyczącą starań o koronację, zbiór materiałów dostarczonych do watykańskiej Kongregacji Obrzędów w sprawie uzyskania pozwolenia na koronację, dokumentację wytworzoną przez Komitet Wykonawczy Uroczystości Koronacyjnych (m.in. zaproszenia, program i porządek uroczystości, wykaz gości, pozyskiwanie środków finansowych, urządzenie miejsca koronacji), korespondencję z władzami dotyczącą wyznaczenia lokalizacji i uzyskania pozwolenia na odbycie zgromadzenia, materiały duszpasterskie i listy pasterskie przygotowujące wiernych do tego wydarzenia,

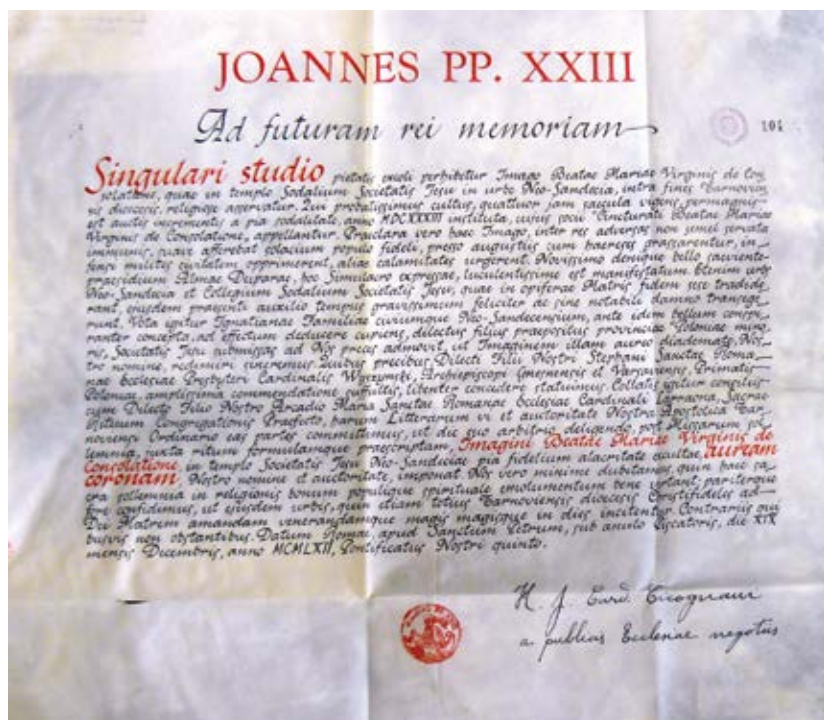
Teczka z dokumentami i prośbą do Stolicy Apostolskiej o zezwolenie na koronację obrazu Matki Bożej Pocieszenia, (ANS 29/3).

teksty przemówień i kazań wygłoszonych w czasie całych uroczystości, korespondencja z władzami finansowymi dotycząca wymiaru podatku dochodowego za sprzedaż obrazków Matki Bożej Pocieszenia, sprawozdania i relacje z koronacji (także wycinki prasowe), projekt koron dla obrazu, dokumentację fotograficzną; najcenniejszym z archiwaliów jest oryginał bulli koronacyjnej papieża Jana XXIII.

☛ Zanim przejdę do właściwego tematu, słów kilka o historii obrazu i kultu Matki Bożej Pocieszenia. Pierwsza wzmianka o obrazie w norbertańskim kościele Ducha św. pochodzi z 1489 r. i mówi o zapisie przez umierającą Katarzynę Kusminę grzywny na nowy obraz Najświętszej Panny Maryi Pocieszenia⁵. Stąd możemy wysnuć wniosek,

Breve apostolskie papieża Jana XXIII zezwalające na koronację obrazu Matki Bożej Pocieszenia, (ATJKr. 1461).

że najpóźniej w II poł. XV w. istniał w Sączu kult związany z obrazem. Obraz obecny powstał prawdopodobnie ok. 1569 r. w środowisku mistrzów krakowskich lub sądeckich i został ufundowany przez Zofię Jordanównę z Zakliczyna. W 1633 r. erygowane zostało Arcybractwo paskowe Matki Bożej Pocieszenia (przez augustianów krakowskich)⁶. W 1832 r. nowymi krzewicielami istniejącego od kilku wieków kultu Matki Bożej Pocieszenia zostali jezuiti. Z czasem wśród nowych opiekunów oraz wśród wiernych Nowego Sącza zrodziło się pragnienie ukoronowania wizerunku Maryi papieskimi koronami, jako dowodu cudowności obrazu i potwierdzenia istniejącego kultu. Muszę nadmienić, że sądecki obraz posiadał już wcześniej korony (są one wspomniane w inwentarzu kościoła z roku 1781), były one jednak tylko elementem wystroju ołtarza - wraz z metalową sukienką stanowiły ozdobę wizerunku Matki Bożej⁷, natomiast jedynym aktem potwierdzającym kult cudownego obrazu było przyznanie mu przez biskupa tarnowskiego Ignacego Łobosa, w związku z konsekracją nowego ołtarza głównego w 1891 r., tytułu „łaskami słynący”⁸. Jak podaje o. Mieczysław Bednarz SJ (opierając się na relacjach o. Józefa Balcarka SJ), pierwsze starania i przygotowania do koronacji obrazu Matki Bożej Pocieszenia były prowadzone przez Sodaliję Mariańskie w okresie międzywojennym. Gromadzono na ten cel nawet środki finansowe (zebrano 12.000 zł), jednak pieniądze te zostały pożyczone na budowę Domu Sodalicyjnego, jak się okazało bezzwrotnie⁹. Wyraźną cezurą w dążeniach do ukoronowania obrazu jest bez wątpienia II wojna światowa. Moim zdaniem to właśnie czas wojny, a przede wszystkim jej zakończenie, miały decydujący wpływ na podjęcie skutecznych starań w tym względzie. Ma to związek z sytuacją kolegium sądeckiego, które decyzją prowincjała o. Władysława Lohna SJ z października 1939 r. stało się tymczasową siedzibą dla jezuickich kleryków – studentów filozofii, ewakuowanych z zagrożonego niebezpieczeństwem kolegium w Krakowie¹⁰. W tych bardzo trudnych warunkach, kiedy trzeba było utrzymać i wyżywić około stu zakonników¹¹, kiedy dosłownie za bramą kolegium szalał hitlerowski terror, kiedy docierały informacje o aresztowaniach jezuitów z domów w Krakowie i Lublinie¹², o. Józef Balcarek – rektor kolegium, 9 września 1940 r. złożył uroczyste ślubowanie Matce Bożej: (...) *chęć dołożyć wszystkich starań, aby (...) uroczyście ukoronowano ten cudowny obraz Twój Matki Boskiej Pocieszenia, jeżeli przez Twoją przemożną przyczynę u Syna Twojego i niezmiernie dobre Twe Serce macierzyńskie, zachowasz nam ten kościół i dom, i mnie biednego, i nas wszystkich tu mieszkających i to wszystko co posiadamy do utrzymania*¹³.

☛ To głębokie przekonanie o nadprzyrodzonej opiece nad sądeckim domem zakonnym tarzyszyło o. Balcarkowi (a także prowincjałowi, o. Lohnowi, również gorąco pragnącemu koronacji) przez wszystkie lata okupacji, a zwłaszcza w mo-

Koronacja obrazu Matki Bożej Pocieszenia w Zawadzie 11 sierpnia 1963 r. – pierwszy z lewej kard. Stefan Wyszyński, (ANS b. sygn., Album *Koronacja obrazu Matki Boskiej Pocieszenia 11 sierpnia 1963 r.*).

Biskupi błogosławiący obrazem Matki Bożej Pocieszenia na zakończenie uroczystości koronacyjnych – od lewej: bp Karol Wojtyła, nierozpoznany, kard. Stefan Wyszyński, bp Antoni Baraniak, (ANS b. sygn., Album *Koronacja obrazu Matki Boskiej Pocieszenia 11 sierpnia 1963 r.*).

mencie jej zakończenia. Bilans wojny był dla zakonników szczęśliwy – jak pisze Marek Wcześny:

❗ *W ciągu całej okupacji hitlerowskiej żaden jezuita sądeckiego Kolegium ani nie zginął ani nie odniósł poważniejszych ran, nie był aresztowany ani wywieziony do Niemiec, chociaż w mieście szalało gestapo pod komendą groźnego Heinricha Hamanna. Wprawdzie w klasztorze często kwaterowali żołnierze Wehrmachtu, ale zajęcia z klerykami starano się prowadzić nieprzerwanie. Msze święte, inne nabożeństwa oraz codzienne wysłuchiwanie spowiedzi wiernych odbywało się według normalnie przyjętego kalendarza liturgicznego. Zabudowania klasztorne i kościół specjalnie nie ucierpiały, nawet podczas wysadzenia zamku 18 stycznia 1945 roku, oddalonego zaledwie o 300 metrów od Kolegium¹⁴.*

❗ Mając na uwadze okrucieństwo tej wojny, a także jej dramatyczny przebieg w Nowym Sączu: eksterminacja ludności żydowskiej (getto sąsiadowało przez ulicę z domem jezuickim), kilkukrotne masowe rozstrzelania ludności cywilnej, w tym dwóch wikariuszy parafii farnej: ks. Władysława

Deszcza i ks. Tadeusza Kaczmarczyka, zakrojona na szeroką skalę, a zagrożona karą śmierci, działalność konspiracyjna prowadzona również przez duchowieństwo¹⁵, mogą zaryzykować twierdzenie, że takie przebrnięcie przez wojenną zawieruchę sądeckiej wspólnoty jezuitów jest zdarzeniem wyjątkowym. Stąd nie budzi zdziwienia, że ojcowie jezuiti, a zwłaszcza doświadczający na co dzień największego niebezpieczeństwa przełożony domu o. Balcarek, przyczyny tego upatrywali w czynnikach sfery nadprzyrodzonej. A konsekwencją tego założenia musiało być wypełnienie ślubowania i podjęcie starań o koronację obrazu, jako wyraz wdzięczności dla Matki Bożej za ocalenie z wojennej zawieruchy.

❗ Zaraz po wojnie realizacją przyrzeczenia zajął się następca o. Balcarka na stanowisku superiora, o. Antoni Kuśmierz SJ¹⁶. Pierwszym, i jak się okazało jedynym, ale niezmiernie ważnym, powziętym przez niego krokiem, była renowacja cudownego obrazu Matki Bożej Pocieszenia – dokonał jej w 1946 r. prof. Wiesław Zarzycki z Krakowa¹⁷. Dalsze działania przypadły w udziale kolejnemu superiorowi sądeckiemu, o. Walentemu Majcherowi SJ. Już w pierwszym roku swojego urzędowania, 14 listopada 1949 r. odbył w kurii tarnowskiej rozmowę z biskupem ordynariuszem Janem Stepą: przedstawił mu plany zakonu związane z koronacją i uzyskał jego zgodę oraz zapewnienie o poparciu starań¹⁸. Efektem tej rozmowy były następne przedsięwzięcia. Przede wszystkim na podstawie materiałów archiwalnych opracował w latach 1950-1951 dwutomowe dzieło dotyczące pochodzenia, dziejów i kultu obrazu (tom I zatytułowany: „Łaskami słynący obraz Matki Boskiej Pocieszenia w kościele oo. Jezuitów w Nowym Sączu. Starożytność, kult, cudowność”), zawierające opisy łask otrzymanych przez wiernych, wpisanych do tzw. „Liber donorum” (tom II: „Historia otrzymanych łask i wysłuchanych modlitw przy cudownym obrazie Matki Boskiej Pocieszenia w Nowym Sączu”)¹⁹. Praca ta, z dołączonym listem zawierającym prośbę do biskupa tarnowskiego o „łaskawe przyjęcie troski i odpowiedzialności za koronację obrazu”, podpisanym przez prowincjała o. Wojciecha Krupę SJ i superiora o. Walentego Majchera SJ, a także trzech poprzednich prowincjałów: o Władysława Lohna SJ, o Stanisława Ciska SJ, o Włodzimierza Konopkę SJ i trzech poprzednich przełożonych sądeckiego domu: o Antoniego Kuśmierza SJ, o Józefa Balcarka SJ, o Józefa Biedę SJ, została w czerwcu 1951 r. przesłana do kurii biskupiej w Tarnowie. I mimo, iż o. Majcher zamówił już nawet u Marii Ritter kopię obrazu Matki Bożej Pocieszenia, jako dar dla przyszłego koronatora, prośba pozostała bez odpowiedzi i utknęła na ponad 10 lat²⁰. Przyczyn tej dziesięcioletniej przerwy doszukiwać się możemy po pierwsze w ogólnej sytuacji Kościoła katolickiego w Polsce oraz, w wynikających z niej, wydarzeniach w sądeckim klasztorze. W tym miejscu przypomnę tylko, że pierwsza połowa lat 50.

Procesja z obrazem Matki Bożej Pocieszenia po placu koronacyjnym w Zawadzie – za obrazem idzie kard Stefan Wyszyński, (ANS b. sygn., Album *Koronacja obrazu Matki Boskiej Pocieszenia* 11 sierpnia 1963r.).

to silne zaostrenie wyznaniowej polityki władz państwowych: rozwiązanie stowarzyszeń religijnych i instytucji, przejęcie majątków kościelnych, aresztowania duchowieństwa i procesy pokazowe, internowanie Prymasa. Wobec takich realiów najważniejszym zadaniem władz kościelnych była ochrona podstaw funkcjonowania Kościoła, obrona najważniejszych praw umożliwiających prowadzenie działalności religijnej, stąd wszelkie inne kwestie musiały zejść na dalszy plan. Ta ogólna sytuacja miała swoje lokalne akcenty również w sądeckim klasztorze: odebranie majątku w Zabelczu, młyna, części domu zakonnego i ogrodu, konieczność zorganizowania pracy parafialnej, jako próby zapobieżenia ewentualnemu odebraniu kościoła i domu wobec realnej groźby likwidacji zakonów.

☛ Dopiero mianowanie superiorem domu sądeckiego w sierpniu 1961 r. o. Tadeusza Michalika SJ otworzyło ostatni rozdział starań o koronację, który pod nowym kierownictwem nabrały ekspresowego tempa. Jako decydujący impuls do podjęcia intensywnych działań o. Michalik w *Historii koronacji* wskazuje swoją rozmowę w Kurii z biskupem pomocniczym tarnowskim Michałem Bleharczykiem w początkach maja 1962 r.²¹, w trakcie której przypominał o jezuickich planach, zaznaczając że muszą one poczekać na lepsze czasy, z czym bp Bleharczyk się nie zgodził, życząc sobie wręcz ponaglenia starań²². Sprzyjającą okolicznością był fakt objęcia wówczas (w maju 1962 r.) rządów diecezją przez nowego ordynariusza – bp Jerzego Ablewicza²³. Od początku był on życzliwy tej sprawie. Zaryzykuję twierdzenie, że mógł on traktować ją prestiżowo, jako pomyslną inaugurację pasterskiej posługi.

☛ O. Michalik udał się 25 maja do Krynicy²⁴, do posługującego tam o. Józefa Balcarka SJ, pierw-

szego promotora koronacji. Doszło również wówczas do spotkania (przypadkowego, czy wcześniej umówionego?) z o. Joachimem Barem OFMConv, który jako prawnik doskonale znał procedury wymagane przy staraniach o koronację²⁵. Jego wskazówki wyznaczyły plan działań. Przede wszystkim ustalona została droga urzędowa – z prośbą do Stolicy Apostolskiej miały wystąpić zarówno władze zakonne, jak i biskup diecezjalny. O. Bar poradził również, by o poparcie poprosić Prymasa Wyszyńskiego, którego autorytet w Watykanie mógł wiele sprawie pomóc. Jak się później okazało, była to rada bezcenna. Najważniejszym zadaniem było zgromadzenie i opracowanie wymaganej dokumentacji. Składać się na nią miało: opracowanie historii obrazu i dziejów kultu wraz z wykazem łask otrzymanych przez wiernych, praca historyka sztuki oceniająca walory artystyczne obrazu oraz obszerna dokumentacja fotograficzna samego obrazu, jak i wystroju i zewnętrznego wyglądu kościoła²⁶. Do realizacji tego zadania przystąpił o. Michalik niezwłocznie i w równie szybkim tempie udało się je sfinalizować. O napisanie pracy historycznej został poproszony o. Mieczysław Bednarz SJ – tak powstało opracowanie: „Obraz Matki Bożej Pocieszenia w Nowym Sączu”²⁷. Na język łaciński (czego wymagały watykańskie procedury) przetłumaczyli je o. Ignacy Opióła SJ i o. Stanisław Nawrocki SJ²⁸. Jako ocenę artystyczną wykorzystano artykuł prof. Adama Bochnaka opublikowany w 1950 r. w „Przeglądzie Powszechnym”²⁹.

☛ Całą tą pracę wykonano w niespełna 5 miesięcy, albowiem już na początku trzeciej dekady września 1962 r. o. Michalik przekazał gotowe teczki z materiałami kard. Wyszyńskiemu oraz bp Ablewiczowi³⁰. Sprawy od tego momentu potoczyły się błyskawicznie. Wprowadzić dokumenty w Kongre-

gacji Obrzędów miał złożyć ordynariusz tarnowski, ale ubiegł go Prymas (w początkach października przybyły do Rzymu na kolejną sesję Soboru Watykańskiego II), który przekazał je bezpośrednio prefektowi Kongregacji – kard. Larraonnie³¹. Właśnie ten fakt miałem na myśli zwracając wyżej uwagę, jak cenną była rada o. Bara OFMConv, by prosić Prymasa o poparcie.

☩ Nie znamy dalszego przebiegu postępowania w Kurii Rzymskiej, lecz na jego efekty nie trzeba było długo czekać. Dekret Świętej Kongregacji Obrzędów zezwalający na koronację obrazu Matki Boskiej Pocieszenia³² i papieska bulla *Singulari Studio*³³ zostały wystawione 19 grudnia 1962 r. Zgodnie z informacją o. Michalika, „kiedy J.E. ks. Biskup Jerzy Ablewicz w drugiej połowie listopada przybył na Sobór do Rzymu – sprawa pozwolenia na koronację (...) dobiegała końca”³⁴.

☩ Wiadomość o decyzji Stolicy Apostolskiej dotarła do Nowego Sącza 6 stycznia 1963 r.³⁵. Wyznaczony do ukoronowania obrazu bp Ablewicz zrezygnował z tego przywileju na rzecz ks. Prymasa³⁶. Kard. Wyszyński 30 stycznia wyraził na to zgodę i zaproponował termin 11 sierpnia 1963 r.³⁷ Od tej chwili rozpoczęły się intensywne przygotowania do uroczystości: zarówno organizacyjne, jak i duchowe.

Przypisy:

- ¹ B. Kumor, *Parafia i życie kościelne w latach 1945–1987*, [w:] *Dzieje miasta Nowego Sącza*, t. 3, pod red. F. Kiryka i Z. Ruty, Kraków 1996, s. 756.
- ² T. Michalik, *Historia Koronacji Obrazu Matki Boskiej Pocieszenia w Nowym Sączu*, Nowy Sącz 1964 (mps).
- ³ J. Preisner, *Jezuici w Nowym Sączu przy kościele Świętego Ducha*, t. 2, Kraków 2003.
- ⁴ M. Bednarz, *Obraz Matki Boskiej Pocieszenia w jezuickim kościele Świętego Ducha w Nowym Sączu*, [w:] J. Preisner, B. Natoński, *Jezuici w Nowym Sączu*, Kraków 1982; Idem, *Obraz Matki Boskiej Pocieszenia w jezuickim kościele*

Świętego Ducha w Nowym Sączu, [w:] *Studia z historii jezuitów*, pod red. S. Nawrockiego, Kraków 1983; Idem, *Kult i koronacja obrazu Matki Bożej Pocieszenia w kościele Ducha Świętego w Nowym Sączu*, [w:] *Sprawozdanie z obchodu uroczystości 150 lat pobytu i działalności Ojców Jezuitów w Nowym Sączu (1882–1982)*, Nowy Sącz 1982.

- ⁵ M. Bednarz, *Łaskami słynący obraz Matki Bożej Pocieszenia w jezuickim kościele Świętego Ducha w Nowym Sączu*, Kraków 1993, s. 22.
- ⁶ *Ibidem*, s. 21.
- ⁷ Preisner, *op. cit.*, t. 1, s. 45.
- ⁸ R. Ślusarek, *Krótką historią obrazu i kultu Matki Boskiej Pocieszenia w jezuickim kościele p.w. Ducha Świętego w Nowym Sączu*, „Almanach Sądecki”, R. XVII, 2008, nr 1/2 (62/63), s. 7.
- ⁹ Bednarz, *Łaskami słynący obraz...*, s. 27–28.
- ¹⁰ Preisner, *op. cit.*, t. 2, s. 303.
- ¹¹ Michalik, *op. cit.*, s. 28.
- ¹² Preisner, *op. cit.*, t. 2, s. 304.
- ¹³ Nowy Sącz, Archiwum Domowe OO. Jezuitów [dalej cyt.: ANS], 17/5, J. Balcarek, *Moje wspomnienia z życia w Nowym Sączu odnoszące się do wypadków szczególnej opieki Bożej podczas II wojny 1939–1945, pisane w Wilkowiecach w październiku 1961 r.*, 9 IX 1940, (rkp.).
- ¹⁴ M. Wcześny, *Kolegium jezuitów nowosądeckich w czasie II wojny światowej*, [w:] *Norbertanie i Jezuici w Nowym Sączu – wspólne dziedzictwo fundacji jagiellońskiej. Materiały*, Nowy Sącz 2002, s. 15–16.
- ¹⁵ Na temat hitlerowskiej okupacji lat 1939–1945 w Nowym Sączu zob.: J. Chrobaczyński, *Wojna obronna w 1939 roku i jej skutki. Syndrom września*, [w:] *Dzieje miasta...*, t. 3, s. 265–399; B. Kumor, *Życie religijne i działalność charytatywna* [w:] *Ibidem*, s. 411–415.
- ¹⁶ O. Balcarek został 28 stycznia 1945 r. zwolniony przez prowincjała o. Lohna z funkcji przełożonego, by mógł odpocząć po wyczerpującej i niebezpiecznej pracy – zob. Bednarz, *Obraz...*, s. 101.
- ¹⁷ Bednarz, *Łaskami słynący obraz...*, s. 16–17.
- ¹⁸ Preisner, *op. cit.*, t. 2, s. 307.
- ¹⁹ ANS, 20/2/325–460 W. Majcher, *Łaskami słynący obraz Matki Boskiej Pocieszenia w kościele oo. Jezuitów w Nowym Sączu. Starożytność, kult, cudowność, Historia otrzymanych łask i wysłuchanych modlitw przy cudownym obrazie Matki Boskiej Pocieszenia w Nowym Sączu* (mps) – por.: Bednarz, *Obraz...*, s. 102–103.
- ²⁰ Bednarz, *Obraz...*, s. 103; Preisner, *op. cit.*, t. 2, s. 307.
- ²¹ ANS, 31/3, *Diariusz rezydencji M.B. Pocieszenia w Nowym Sączu od 1.VI.1959 do 30.09.1971 r.* (rkps), s. 91–92.
- ²² Michalik, *op. cit.*, s. 29.
- ²³ B. Kumor, *Diecezja tarnowska. Dzieje ustroju i organizacji 1786–1985*, Kraków 1985, s. 296.
- ²⁴ ANS, 31/3, *Diariusz...*, s. 92.
- ²⁵ Kraków, Archiwum Prowincji Polskie Południowej Towarzystwa Jezusowego [dalej cyt.: ATJKr], 2363/351–431, *Koronacja obrazu Matki Boskiej Pocieszenia w Nowym Sączu 11. sierpnia 1963 r.* (mps), s. 4.
- ²⁶ Michalik, *op. cit.*, s. 30.
- ²⁷ ANS, 29/3, *De Imagine Beatae Mariae Virginis De Consolatione In Templo Soc. Jesu Neo-Sandeciae*; ANS, 29/3, *Index rerum*.
- ²⁸ Preisner, *op. cit.*, t. 2, s. 308.
- ²⁹ ANS, 29/3, M. Bednarz, *Obraz M.B. Pocieszenia w N. Sączu*, Kraków 1962 (mps), s. 43–48.
- ³⁰ Michalik, *op. cit.*, s. 31; Preisner, *op. cit.*, t. 2, s. 308.
- ³¹ Michalik, *op. cit.*, s. 31.
- ³² ATJKr, 1461/115, *Dekret Świętej Kongregacji Obrzędów zezwalający na koronację obrazu Matki Boskiej Pocieszenia czczonej w kościele Towarzystwa Jezusowego w Nowym Sączu*.
- ³³ ATJKr, 1461/104, *Breve apostolskie papieża Jana XXIII zlecające nałożenie złotej korony na obraz Matki Boskiej Pocieszenia*.
- ³⁴ Michalik, *op. cit.*, s. 31.
- ³⁵ ANS, 31/3, *Diariusz...*, s. 116.
- ³⁶ ATJKr, 2363/351–431, *Koronacja obrazu...*, s. 7.
- ³⁷ Michalik, *op. cit.*, s. 32.

Ako došlo ku korunovácii obrazu Panny Márie Utešiteľky z jezuitského kostola sv. Ducha v Novom Sandeci

☞ Korunovačné slávnosti obrazu Panny Márie Utešiteľky z kostola sv. Ducha dňa 11. augusta 1963, konajúce sa v podsandeckej Zawadze, boli najpočetnejším náboženským zhromaždením v Sandecku. Zúčastnilo sa ich 300 000 veriacich.

☞ Prvé snahy a prípravy ku korunovácii obrazu boli uskutočnené v medzivojnovom období a výrazným predelom je II. svetová vojna. Predstavený sandeckého kolégia jezuitov, páter Józef Balcarek SJ, v roku 1940 zveril obyvateľov kláštora do opatery Panny Márie, sľubujúc uskutočniť korunováciu obrazu, ak bude prosba vypočutá.

☞ Prvé úsilie boli uskutočnené už po skončení vojny. Obraz bol zreštaurovaný, zaznamenaná bola

jeho história, dejiny kultu, oslovení boli cirkevní predstavitelia s prosbou o podporu. Snaženia neboli v tom čase zavŕšené, čo súviselo s ťažkou situáciou cirkvi v Poľsku v rokoch stalinizmu.

☞ Až v roku 1961 páter Tadeusz Michalik SJ začal úspešne naplňovať predsavzatia. Zostavená bola potrebná dokumentácia a za výdatnej pomoci primasa Wyszyńskiego bola tlmočená prosba Apoštolskej stolici o súhlas s korunováciou. Dekrét povoľujúci korunováciu obrazu a bulla pápeža Jána XXIII. *Singulari Studio* boli vystavené 19. decembra 1962.

Wie kam es zu der Krönung des Bildes von Jungfrau Maria Trösterin der Betrübten aus der Jesuitenkirche des hl. Geistes in Neu Sandec

☞ Die Krönungsfeierlichkeiten des Bildes von Jungfrau Maria Trösterin der Betrübten aus der Kirche des hl. Geistes am 11. August 1963, die sich in Zawada abgespielt hatten, waren die meistbesuchten religiösen Feierlichkeiten in Sandec. Es hatten 300.000 Gläubige teilgenommen.

☞ Die ersten Bemühungen und Vorbereitungen zu der Krönung des Bildes waren in der Zwischenkriegszeit, aber als ein großer Einschnitt wird der 2. Weltkrieg gewertet. Prior des Kollegiums der Jesuiten in Neu Sandec, Pater Józef Balcarek SJ, vertraute die Einwohner des Klosters 1940 in die Fürsorge von Jungfrau Maria, wobei er die Krönung des Bildes versprochen hatte, falls die Bitte erhört werden sollte.

☞ Die ersten Bemühungen hatten erst nach Ende des Krieges stattgefunden. Das Bild wurde restau-

riert, seine Geschichte wurde verzeichnet, sowie die Geschichte des Kultus. Im Weiteren wurden christliche Vertreter mit der Bitte um Unterstützung angesprochen. Diese Bemühungen waren zu diesem Zeitpunkt nicht erfolgreich, was auf die schweren Umstände für die Kirche während des Stalinismus in Polen zurückgeführt wird.

☞ Erst 1961 hatte Tadeusz Michalik SJ die zuvor liegenden Bemühungen in Realisierung umsetzen können. Es wurde die erforderliche Dokumentation erstellt und bei reicher Unterstützung von Primas Wyszyński war die Bitte dem Heiligen Stuhl um die Erlaubnis zur Krönung vorgelegt. Das Dekret über die Krönung des Bildes und die Bulle von Papst Johannes XXIII. *Singulari Studio* waren am 19. Dezember 1962 erstellt.

☞ Fridman (poľsky Frydman), označovaný ako najstaršia obec poľského Spiša, ponúka svojim návštevníkom jeden z ukážkových interiérov spišského rokoka s ojedinelým ikonografickým konceptom. Ide o výzdobu centrálne komponovanej kaplnky Matky Božej Karmelitánskej. K pôvodne stredovekému farskému kostolu zasvätenému sv. Stanislavovi ju pristavali v roku 1764. Jej výstavbu inicioval tamojší kňaz Michal Lorencs s podporou zemepána baróna Antona Mednyanszského. Ešte pred tým než jej oktogonálnu formu pripojili k severnej časti kostola, získal jeho interiér medzi rokmi 1751 – 1757 značnú časť nového mobiliáru počínajúc hlavným oltárom sv. Stanislava. Neskôr k nemu pribudli aj dva bočné oltáre, Ukrižovanie v triumfálnom oblúku, kazateľnica či lavice. Okolo roku 1760 bola navyše pozmenená samotná podoba kostola pristavaním zvonice a následne aj nového múru presne vymedzujúceho chrámový areál. Sériu zmien ukončilo vybudovanie novej hudobnej empory s bohatou maliarskou a rezbárskou výzdobou (1771).¹ Ako teda vidno v prípade kaplnky išlo o jednu z posledných dobových úprav fridmanského kostola. Napriek nespornej zaujímavosti kaplnky naznačenej jedinou, už viac než polstoročia starou štúdiou je doposiaľ pre slovenskú históriu umenia neznáma a aj z poľskej strany sa neskôr doč-

kala už len stručného spracovania pre potreby súpisu a sprievodcov.²

☞ Kaplnka bola určená na odpusty, niky v jej stenách na spoveď. Priebeh príslušných obradov zjednodušoval obojstranný oltár a tri vstupy umožňovali plynulú priechodnosť priestoru kaplnky i obídenie kostola pri procesiách.³ Centrálna forma bola teda jednoznačne prispôbená funkcii stavby a jej niekoľkonásobné akcentovanie v ikonografickom programe je odkazom k Božskej podstate. Bohatá maliarska, ale najmä rezbárska výzdoba je pritom úzko zviazaná s ideou nebeskej hudby.⁴ Tá sa v tom čase všeobecne objavovala skôr v maliarskych dekoráciách organových empor. Spišské prostredie so silnou rezbárskou tradíciou však ponúka tiež viacero, inak menej početných a skôr pre oltárne nadstavce a organové prospekty určených, sochárskych podaní. Aj medzi nimi však Fridman púta pozornosť.

☞ Jadrom interiéru mariánskej kaplnky je pomerne netradičný obojstranný oltár uprostred balustrádou vymedzeného priestoru. Vyrastá zo sokla umiestneného na mohutnej sarkofágovej menze a z hľadiska typológie ide o atektonický tabernákulový oltár, aký sa často v baroku používal v súvisie s náhrobkami či relikviármi svätých a tiež v odpustových svätyniach.⁵ Vo volútovom orámovaní je z každej strany osadená dvojica apoštolov - sv. Ján Evanjelista so sv. Bartolomejom (juh) a sv. Andrej so sv. Petrom (sever). Štitovému ukončeniu dominuje z juhu polpostava Boha Otca a zo severu Mojžiš – prefigurácia Panny Márie a jej korunovácie.⁶ Sprievodné figúry anjelov rozvíjajú obsah nesenými biblickými citátmi a časťami modlitieb k Panne Márii zdôrazňujúc ideu „nového“ neba a jeho hviezdu.⁷ Hviezda je súčasne odkazom na preklad Máriinho mena i na korunu z dvanástich hviezd patriacu k tradičným atribútom jej Nepoškvrneného počatia. Práve ňou totiž v symbolickom dvanásťcípom vykonaní evokujúcom monštranciu a fungujúcom ako relikviár retábulum vrcholí.

☞ Okolo oltára je v rohoch polygonálnej architektúry osem dvojíc nad sebou umiestnených ník, prepojených spoločným dekoratívnym rámom. V konchách spodného radu ník sú zavese- né polychrómované rezby starozákonných kráľov Dávida, Šalamúna a tiež šiestich prorokov, kde literatúra uvádza, že jedným je „cudzí prorok“ Balaam⁸ a u ďalších z nich možno nájsť štvoricu symbolov z Ezechielovho videnia, používaných neskôr hlavne ako atribúty štyroch evanjelistov. No okrem býka neskôr typického pre evanjelistu

Neznámi autori. Kaplnka Panny Márie Karmelitánskej, Kostol sv. Stanislava, Fridman, okolo roku 1764. Foto: K. Chmelinová

Neznámi autori. Výzdoba stien so spovednicami, Kaplnka Panny Márie Karmelitánskej, Kostol sv. Stanislava, Fridman, okolo roku 1764. Foto: K. Chmelinová

Neznámy rezbár. Korunovanie Panny Márie s nebeskou hudbou, Kaplnka Panny Márie Karmelitánskej, Kostol sv. Stanislava, Fridman, okolo roku 1764. Foto: K. Chmelinová

Neznámi autori. Kráľ Šalamún, Kaplnka Panny Márie Karmelitánskej, Kostol sv. Stanislava, Fridman, okolo roku 1764. Foto: K. Chmelinová

Lukáša to tak nie je. Možno skôr predpokladať, že je tu tradičná štvorica veľkých prorokov – Izaiáš, Jeremiáš, Ezechiel a Daniel. S Pannou Máriou ich spájajú viaceré proroctvá, ako napríklad známe Izaiášovo *Hľa panna počne a porodí syna* či Ezechielov výrok *Táto brána ostane zavretá, nebude otváraná*, ktorý sa stal známou metaforou Máriinho panenstva. Ezechiel je tiež, vzhľadom na jeho víziu zrkadliacu sa neskôr v Zjavení sv. Jána i symboloch evanjelistov, chápaný ako priamy odkaz na prepojenie Starého a Nového zákona. Navyše chýbajúcou figúrou v počte stvárnených starozákonných postáv by vzhľadom na to, že ide o kaplnku Panny Márie Karmelskej, mal jednoznačne byť prorok Eliáš, považovaný za zakladateľa rádu karmelitánov a hneď po Panne Márii za ich hlavného patróna. Označovaný je tiež za predobraz Jána Krstiteľa, ale aj Ježiša a vystúpením do nebies na ohnivom voze stojí na počiatku mystiky nanebovstúpenia a nanebovzatí.⁹ Kompozičné rozmiestnenie starozákonných postáv simuluje vznášajúci sa kruh, predstavujúci súčasne najnižší stupeň celku gradujúci cez analogický kruh novozákonných figúr k hlavnej scéne Korunovania na nebesiach. V prepojeniach postáv spodných a vrchných ník, ako aj v ikonografii celku, bola jeho tvorcom využitá typológia Starého zákona v duchu tvrdenia sv. Augustína v Božej obci, že *Starý zákon nie je nič než Nový zákon zakrytý závojom*. Napríklad nad kráľom Dávidom, z ktorého rodu je Ježiš, stojí v nike sv. Ján Krstiteľ ohlasujúci jeho príchod. Ďalej sú tu apoštoli, ktorí sú súčasťou zobrazení s korunováciou úzko zviazaného nanebovzatia Panny Márie, ako napríklad Tomáš, Šimon či s ním evanjelium šíriaci Júda Tadeáš.¹⁰ Niekde však opäť individuálne atribúty chýbajú, alebo je ich výklad zatiaľ nejasný.

Avšak už tvorcovia prvej štúdie ku kaplnke ukazujú na to, že odraz Starého zákona v novom tu nie je jediným princípom komplikovaného obsahového konceptu výzdoby kaplnky, ktorý pôvodne dopĺňalo viacero citátov. Postavami aj ich usporiadaním, atribútmi a citátmi je v kaplnke evokované nebo s jasnou hviezdou v podobe Panny Márie, ku ktorej sa vzťahuje aj biblický citát *Krásna ako Luna, čistá ako žiarivé slnko* (Pies 6,10).¹¹ K slnku a kozmologickej symbolike kaplnky sa viaže aj ďalší prvok zohrávajúci v ideovom koncepte celku dôležitú úlohu. Ide o početné zobrazenia slnečnice, ako znaku „devocio“ čiže zasľúbenia sa.¹² Keďže Kristus predstavuje v kresťanskej symbolike slnko, kvet napodobujúci jeho formu a neustále sa za ním otáčajúci sa stal obrazom lásky ľudskej duše k Bohu a tiež znakom jej modlitby. Výber symbolu a zdôraznenie tejto roviny verného nasledovania Krista a upnutia sa k Bohu, napr. aj výberom pomerne zriedkavého stvárnenia Bohu poslušného Balaama, iste súvisel s objednávateľom a tvorcom konceptu. Ním bol zdá sa už spomenutý miestny farár Lorencs.

Premyslený ikonografický program vrcholil v plochom prestropení kaplnky. Má podobu mod-

Neznámy rezbár. Korunovanie Panny Márie s nebeskou hudbou, Kaplnka Panny Márie Karmelitánskej, Kostol sv. Stanislava, Fridman, okolo roku 1764. Foto: K. Chmelinová

ro omaľovanej drevenej konštrukcie, ku ktorej je pridaná pomerne bohatá rezbársky vykonaná výzdoba evokujúca dojem neba. Centrum tvorené nesmierne bohatou svätožiarou vychádzajúcou spoza figúr Korunovacie Panny Márie Najsvätejšou trojicou sa voľne prepája s vrcholom tabernákulového oltára. Výjav dopĺňa trojica nápisových pásov so slovom FIAT – nech sa stane. Dookola ho sprevádza séria anjelov. Štyria z nich nesú symbolické predmety mariánskeho kultu ako napríklad ruženec či veniec. Priestor medzi nimi vyplňajú dvojice ôsmich rovnako veľkých anjelov s hudobnými nástrojmi, spodobujúc tak nebeský chór oslavujúci uvedenú mariánsku scénu.

☛ Spôsob realizácie nebeskej hudby v súvislosti s obrazom Korunovania Panny Márie korešponduje s komplikovanou koncepciou symboliky výzdoby celého priestoru kaplnky, ktorá zjavne vychádza ešte zo stredovekých vzorov. V postavách apoštolov, prorokov a muzicírujúcich anjelov pripomína riešenie výmalby stien stredovekého presbytéria, vyjadrujúceho myšlienku nebeskej liturgie. Tá sa začiatkom 14. storočia rozšírila z adorácie Boha / Krista aj na adoráciu Panny Márie, nachádzajúc najčastejšie spodobenie vo výjave Korunovania. Centrálna koncepcia rieše-

Neznámy rezbár. Muzicírujúci anjeli z nebeskej hudby, Kaplnka Panny Márie Karmelitánskej, Kostol sv. Stanislava, Fridman, okolo roku 1764. Foto: K. Chmelinová

nia kaplnky a jej výzdoby vrátane do kruhu usporiadaných nebeských hudobníkov evokuje súvislosti s predstavami o existencii kozmickej hudby (musica mundana), vytvárajenej pohybom planét. Tento dojem umocňuje číslo osem, ktoré sa vzťahuje tak na počet hudobníkov na strope kaplnky, ako aj predstavu o počte nebeských sfér, aká prevládala v neskorobaročnej a ranokresťanskej filozofii.¹³ Myšlienka hudby sfér zažívala v období baroka svoj návrat do filozofického myslenia, i keď s inou rovinou argumentácie ako v prípade stredovekej teológie. Archaickosť výzdoby kaplnky vo Fridmane spočíva nielen v samotnej téme, ale aj vo forme podania idey nebeskej hudby. Napriek tomu, že anjelskí hudobníci – spevák so stratenými notami, violončelista, dvaja huslisti, harfista, hráč na dlhokrú cistru a dvaja trubači sú stvárnení v hudobnej akcii – ich nástroje majú predovšetkým význam atribútu. Nezasťrie to ani fakt, že sú ľahko identifikovateľné a patrili do dobového inštrumentára, dokonca v niektorých detailoch sú moderné a zodpovedajú nuansám dobovej praxe (napríklad moderná forma a držanie sláčika, alebo párové použitie trúbok).¹⁴ Ich umiestnenie na strop sakrálnej stavby nad oltárom je príkladom netradičného a ojedinelého riešenia vytvárania ilúzie hudobného neba, ktoré pripomína bežnú koncepciu výzdoby klenieb presbytéria gotického chrámu formou nástennej maľby, ale v nami skúmanom období v takto koncipovanej sochárskej realizácii nemá na území Slovenska paralelu.

☛ V druhej polovici 18. storočia sa na Spiši paralelne rozvíjali dve sčasti odlišné podoby nebeskej hudby. Prvou je aktuálnejšia realizácia tak v štýle vykonania ako aj vo výraznejšom vnášaní prvkov odporovaných z dobovej hudobnej praxe (viacmenej reálne typy a proporcie dobových hudobných nástrojov, charakteristické nástrojové zostavy pre dobovú vokálno-inštrumentálnu hudbu, dobový odev, atď.). Uplatňovala sa vo výzdobe priestoru západnej organovej emporie v podobe nástennej maľby prípadne maľby na dreve v rámci výzdoby parapetu organovej emporie. Hlavní reprezentanti nebeskej hudby – anjeli sú tu podaní v ansámblach s rozlíšiteľnými hudobnými funkciami delenými na spevákov a inštrumentalistov čím sa stráca stredoveký význam hudobného nástroja ako zástupného symbolu spevu v prospech zachytenia jeho pozemskej funkcie ako sprievodcu spevu. Nápisové pásky vystriedal notový hlasový part a do nebeskej zostavy hudobníkov prístupuje a zväčša mu aj dominuje – svätá Cecília hrajúca na organe.¹⁵

☛ Druhá podoba je tradičnejšia v zmysle silnejších ozvien stredovekých vzorov, ktoré priniesol barokový gotický revival vo výbere tém aj vo formálnom vykonaní.¹⁶ Prejavuje sa v sochárstve, hlavne polychrómovanom rezbárstve, ktorého technické možnosti v porovnaní s maľbou viacej obmedzovali pri vnášaní prvkov reálnej hudobnej praxe. Priestorom pre uplatnenie sochárskej realizácie

nebeskej hudby boli najmä nadstavce tzv. malých architektúr – oltárov a organov, zriedkavo boli použité aj v širšej koncepcii výzdoby celého priestoru previazaného na architektúru stavby. Ojedinelým príkladom takejto jednotnej koncepcie stavby a výzdoby so silnou akcentáciou stredovekého ideového a symbolického základu je práve mariánska kaplnka vo Fridmane. Mená majstrov, ktorí v nej v pôvabnom no provinčnom vykonaní realizovali pravdepodobne Lorencsom sformulovaný sofistikovaný program, svojou kvalitou zjavne prevyšujúci realizáciu, nie sú nateraz známe.¹⁷ Fundátor Fridmanskej kaplnky kňaz Lorenc v nej bol v roku 1769 pochovaný, no náhrobok či iná zmienka o jeho hrobe nachádzajúcim sa niekde medzi vstupom z kostola a oltárom kaplnky, ktorá sama pôsobí ako jeho vyznanie, tu nie je.¹⁸

Poznámky:

- 1 A. Skorupa, *Zabytkowe kościoły polskiego Spisza*, Kraków 2001, (v pozn. č. 6), s. 19 – 21. Bohato dekorovaný parapet šedo-červeno mramorovanej drevenej empory kostola zdobí maľba sv. Cecílie osadená doprostred štvorice obrazov znázorňujúcich dvojice muzicírujúcich detských anjelov na neutrálnom tmavom pozadí. Svätica v dobovom odeve je zachytená v interiéri so zaujímavým oka klamom na ľavom pilastri pripnutého grafického listu a sprevádza ju citát s datovaním „*Artes cum mundo cunctae pereunte peribunt; In Caelum remeans musica sola manet 1771*“. Charakter maľby s prvkami rustikalizácie i zámernými tvarovými deformáciami je typický pre lokálne neskoré rokoko a blízky prácam napr. Imricha Jagušiča. Príbuzné empory možno nájsť aj v iných spišských mestách, napr. v Spišskej Starej Vsi. Ich štúdium je predmetom ďalšieho bádania autorskej dvojice.
- 2 Najobsažnejším článkom k problematike je monografická štúdia A. Miłobędzki, J. Białostocki, *Kaplica Matki Boskiej Karmelitańskiej we Frydmanie*, „*Biuletyn Historii Sztuki*“, 2: 1957, s. 109 – 120. Okrem toho sa o kaplnke veľmi stručne zmieňujú súpisy pamiatok a turistických sprievodcov, napr. T. Szydlowski, *Zabytki Sztuki w Polsce*, część III, tom I, zeszyt 1, *Powiat Nowotarski*, Warszawa 1938, s. 53 – 54; *Katalog Zabytków Sztuki w Polsce I*, ed. J. Szablowski, Warszawa 1953, s. 352 – 353; H. Pieńkowska, T. Staich, *Drogami Skalnej ziemi*, Kraków 1956, s. 405 – 410; Skorupa, *op. cit.*, s. 14, 19-21.
- 3 Podľa A. Skorupa, *op. cit.*, (v pozn. č. 6), s. 21. V kaplnke je ešte procesiový obraz so spovedou českej kráľovnej sv. Jánom Nepomuckým a rovnako procesiový rokokový obraz milostnej Panny Márie ako aj procesiový baldachýn. Za zmienku tiež stojí dvojica zaujímavých čiernobielych závesných obrazov z doby vzniku kaplnky. Spájajú sa s *Ars moriendi* a inšpirované boli zrejme grafickými ilustráciami náboženských poém *Pia Desideria* od jezuitu Hermana Huga.
- 4 *Ibidem*, s. 21. Kaplnka bola ako celok komplexne reštaurovaná v rokoch 1963 – 1967 vďaka Dr. Hannie Pieńkowskiej – Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków v Krakove s podporou poľského Ministerstva kultúry a umenia. Potvrďuje to pamätná tabuľa vo vnútri priestoru.
- 5 K. Chmelinová, *Miesto zázrakov. Premeny barokového oltára*, [Katalóg výstavy], 24. jún – 28. august 2005, Bratislava 2005, s. 16 – 17, 43 – 46. A. Miłobędzki, J. Białostocki, *op. cit.*, (v pozn. č. 6), s. 113 – autori, ako analógiu uvádzajú takmer o 20 rokov mladší Neumanovský Kostol „*Vierzehnheiligen*“ a poukazujú na neskorobarokovú formu oltára, aká sa objavila v práci Andreu Pozza z roku 1693.

- 6 Vysvetleniu sa venovali vo svojom príspevku A. Miłobędzki, Jan Białostocki, *op. cit.*, (v pozn. č. 6), s. 115.
- 7 Z citátov napríklad *Vidi caelum novu at terram novam* (Apok. 21,1), *Tota Pulchra est* (Pies, 4,7) *Orientur stella ex Jacob* (Nu 20,10). *Sväté písmo. Starý zákon*, Trnava 1995, s. 20; *Sväté písmo. Nový zákon*, Trnava 1995, s. 724.
- 8 *Ibidem*.
- 9 *Lexikon der christlichen Ikonographie*, zv. 2, ed. E. Kirschbaum, Rom – Freiburg – Basel – Wien 1969, G. Gecse, H. Horváth, *Malý lexikón Biblie*, Bratislava 1990, s. 40 – 41, 59 – 60, 76 – 78, 84 – 85, 164 – 165.
- 10 *Lexikon der christlichen Ikonographie*, zv. 1, ed. E. Kirschbaum, Rom – Freiburg – Basel – Wien 1968, s. 150 – 173.
- 11 *Sväté písmo. Starý zákon*, *op. cit.*, (v pozn. č. 11), s. 26.
- 12 J. Bruin, J. A. Emmers, *The Sunflower again*, „*Burlington Magazine*“, XCIX: 1957, s. 96 a. n.; J. Studený, *Křesťanské symboly*, Olomouc 1992, s. 278.
- 13 Pôvodný počet sedem planét v babylonskej predstave sa v pytagorejskom ponímaní rozšíril na osem a neskôr na deväť (podľa deviatich múz). Kresťanskú paralelu vytváralo deväť sfér, ktorým zodpovedalo deväť anjelských chórov. Najvyššou desiatou sférou bolo statické nebo, v ktorom sídli Boh ako prvotný hýbateľ celého kozmu. O vývoji názorov na hudobný vesmír pozri bližšie R. Hammerstein, *Die Musik der Engel: Untersuchungen zur Musikanschauung des Mittelalters*, Bern/München 1962.
- 14 Všeobecne k hudobnej praxi u nás pozri napríklad: J. Kalinayová, *Gegenreformation und Änderungen im Repertoire der mehrstimmigen Musik in der Slowakei am Ende des 17. Jhs.*, [in:] *Gegenreformation und Barock in Mitteleuropa/Slowakei. Konferenzerbericht*, Bratislava 2000, 299 – 305; J. Kalinayová-Bártová, *Repertoire und Aufführungspraxis der mehrstimmigen Musik in der Slowakei im 17. Jahrhundert* [Repertoár a interpretačná prax viachlasnej hudby na Slovensku v 17. storočí], „*Studia musicologica Academiae Scientiarum Hungaricae*“, 1 – 2: 2005, s. 51 – 67.
- 15 I keď podoba tejto svätice s organovým pozitívom a jej funkcia ako patrónky hudobníkov vznikla z mylného výkladu pasáže v Zlatej legende, vo výzdobe katolíckych chrámov zaujala v symbolike nebeskej hudby počnúc 16. storočím dôležité miesto a aj región Spiša poskytuje príklady, keď sa stala dominantnou figúrou celej scény (maľba Krackera nad organovým chórom v Jasove, resp. stredná kazeta parapetu organovej empory v kostole vo Fridmane aj v Podolínci).
- 16 Gotizujúce elementy sa objavili v novovekom umení rôznych častí Európy okolo roku 1600 a sú interpretované aj ako odraz rastúceho historického povedomia spoločnosti. V Európe i na našom území mali popri doznievaní tradície (survival) tiež tvorivejšiu polohu vedomého návratu (revival). V oboch prípadoch je táto tendencia príznačná pre sakrálne umenie opierajúce sa hlavne o potridentskú filozofiu a najčastejšie sa vyskytuje v tvorbe zlatníkov a drevorezbárov. K problematike pozri napr. K. Chmelinová: *Gotizujúce formy v ranobarokovom rezbárstve*, „*Pamiatky a múzeá*“, 1: 2007, s citovaním ďalšej literatúry.
- 17 Pozri A. Miłobędzki, J. Białostocki, *op. cit.*, (v pozn. č. 6), s. 115, pozn. 8. Literatúra stručne zmieňuje akurát analogické komponovanie mariánskych nápisov na hlavnom oltári v neďalekých Vyšných Lapšoch. No okrem mariánskej tematiky s Korunovaním Panny Márie v nadstavci a príbuznej doby vzniku (1768), nemajú veľa spoločného a v rezbárskom vykonaní sa líšia. Bližšie k mobiliáru vo Vyšných Lapšoch K. Chmelinová, *Niekoľko poznámok k umeniu Spiša v 18. storočí*, [in:] *Historia Scepusia*, vol. II, v tlači. Neznámy autor lapšanského hlavného oltára je tu hypoteticky spojený s bratom autora bočných oltárov Františkom Feegom.
- 18 Táto štúdia vznikla v rámci riešenia grantového projektu MŠ VEGA 1/4731/07.

Niebiańska muzyka w Kaplicy Matki Bożej we Frydmanie

☐ Kościół we Frydmanie (po słowacku Fridman) jest jednym z klasycznych wnętrz rokoka spiskiego o unikalnej koncepcji ikonograficznej. Mamy tu ornamentykę centralnie zakomponowanej kaplicy Matki Boskiej Karmelitańskiej. W 1764 roku dobudowano ją do pierwotnie średniowiecznego kościoła parafialnego pod wezwaniem św. Stanisława. Jej budowę zainicjował miejscowy ksiądz Michal Lorencs przy finansowej pomocy magnata, barona Antoniego Mednyanszky'ego. Była to jedna z ostatnich przeróbek frydmańskiego kościoła w owym czasie. Mimo bezspornej wyjątkowości, kaplicy poświęcono zaledwie jedno studium, napisane przed półwieczem. Dotychczas pomijana przez słowackich historyków sztuki, ze strony polskiej doczekała się jedynie zwięzłego opracowania na potrzeby przewodników i katalogu zabytków. Kaplica była przeznaczona do odprawiania nabożeństw odpustowych, a nisz w jej murach do wstawienia konfesjonałów. Dyspozycja centralna jest więc jednoznacznie podporządkowana funkcji budowli, a jej wielokrotne akcentowanie w programie ikonograficznym odwołuje się do istoty Boskiej. Bogata ornamentyka malarska, a zwłaszcza rzeźbiarska jest przy tym ściśle związana z ideą niebiańskiej muzyki, wyrażającej się w owym czasie głównie w malarskich dekoracjach empor organowych. Tradycja rzeźbiarska Spisza oferuje też więcej przedstawień rzeźbiarskich, w innych regionach mniej licznych, wykorzystywanych zwłaszcza w nastawach ołtarzowych. Frydman przykuwa uwagę także wśród nich. Centrum wnętrza stanowi obustronny ołtarz tabernakulowy, często stosowany w baroku, co jest związane z nagrobkami czy relikwiami świętych, a także w świątyniach odpustowych. Sposób przedstawienia Niebiańskiej muzyki w relacji z obrazem Koronacji Panny Marii nawiązuje do złożonej koncepcji symboliki wystroju całego wnętrza kaplicy, która najwyraźniej wychodzi jeszcze z wzorów średniowiecznych. Centralne rozwiązanie kaplicy i jej wystroju,

w tym krąg niebiańskich muzykantów ewokuje związki z teorią o istnieniu muzyki wszechświata (*musica mundana*), harmonii brzmienia ciał niebieskich. Wrażenie to podkreśla liczba osiem, która odnosi się zarówno do liczby muzykantów na stropie kaplicy, jak również wyobrażenie sfer niebieskich, które dominowało w filozofii późnoantycznej i wczesnochrześcijańskiej. Idea muzyki sfer przeżywała w okresie baroku swój powrót do myślenia filozoficznego, chociaż była inaczej argumentowana niż w teologii średniowiecznej. Archaiczność wystroju kaplicy we Frydmanie wyrażona jest nie tylko samym tematem, ale również formą przedstawienia idei niebiańskiej muzyki. W badanym okresie tak przemyślana realizacja rzeźbiarska nie znajduje odpowiednika na terytorium Słowacji. W drugiej połowie XVIII wieku rozwijały się na Spiszu dwie całkiem odmienne formy przedstawień niebiańskiej muzyki. Pierwszą jest dla technik malarskich charakterystyczny, aktualny styl ze zdecydowanym wprowadzaniem elementów z muzycznej praktyki swych czasów. Druga forma jest bardziej tradycyjna, w sensie silniejszego rezonansu wzorów średniowiecznych, przynoszących barokowi nawiązanie do gotyku zarówno w wyborze tematów, jak w rozwiązaniach formalnych. Przejawia się to szczególnie w rzeźbie i znajduje przede wszystkim zastosowanie w tzw. małej architekturze. Cennym przykładem całościowej koncepcji budowli i wystroju z silnym akcentowaniem średniowiecznych podstaw ideowych i symbolicznych jest właśnie kaplica mariacka we Frydmanie. Nazwiska mistrzów, którzy realizowali program, najprawdopodobniej sformułowany przez Lorencsa, swoją jakością wyraźnie przewyższający wykonanie, nie są dotąd znane. Ksiądz Lorencs, fundator kaplicy frydmańskiej, został w niej pochowany w 1769 roku, ale nagrobku czy innej wzmianki o jego grobie, znajdującym się gdzieś między wejściem do kościoła a ołtarzem kaplicy, tu nie ma.

Materiály/Materiały

Andrej Novák

Filip Fetko

Františka Marcinová

Filip Fetko

Bitka pri Vojňanoch – legenda či skutočnosť

☞ Kto už prechádzal cestou cez Spišskú Maguru do Zamaguria, musel si všimnúť zvláštny tvar predsunutej Vojnianskej hory, ktorý pripomína obrovský hrob či mohylu. Už v detstve som si vypočul starú legendu, doteraz zachovanú v ústnom podaní v obciach v okolí tejto hory, podľa ktorej sa tu niekedy dávno odohrala veľká bitka (vojna), pričom v boji padol vojvodca veľkej armády a jeho verní vojaci nanosili v prilbách na jeho hrob toľko zeminy, až vznikla hora. Na súčasnej webovej stránke Podhorian sa dokonca uvádza, že je tu pochovaný vodca Hunov – Attila. Neskôr vzniknu-

☞ Doteraz sa akosi obchádzal údaj z archívnej stredovekej listiny z roku 1288², v ktorej uhorský kráľ Ladislav IV. obdaril magistra Juraja za jeho zásluhy dedinami *Sowar* (Solivar) a *Sopotok* (Soľná Baňa) pri Prešove. V listine sa medziiným uvádza, že pri vpáde Tatárov (tretí vpád v roku 1287/1288) ich porazil v poľskom Sandecku pri hrade Sącz. Zabil pritom vodcu Tatárov, veľa zajatcov oslobodil, a keď sa Tatári chceli dostať až k hraniciam Uhorska na Spiši, tak ich magister Juraj zastavil a porazil v konfíniu (pohraničí) pri zásekoch Uhorského kráľovstva (...in eodem confinio et circa indagines terrae Scepes...), a tak zabránil vpádu Tatárov cez Spiš do Uhorska. Doteraz sa uvádzalo, že bitka v roku 1288 sa odohrala pri Podolínci, ktorý bol pritom Tatármi vyplienený.

☞ Údaj v listine z roku 1288, že bitka sa odohrala pri zásekoch, je kľúčom k legende o vojnianskej bitke. Záseky (latinsky *indagines*) boli jednoduchým a veľmi účinným fortifikačným systémom v zalesnených pohraničných oblastiach. Pozostávali z vyrúbaných a vzájomne zakliesnených stromov s ponechanými vysokými pňami. Šírka pásma zvyčajne bola okolo 50 metrov, pričom dĺžka pásma sa prispôbovala konkrétnemu územiu. Záseky tvorili neprekonateľnú prekážku pre jazdectvo a vozy, a pokiaľ boli účinne bránené, tak tadiaľ neprešla ani pechota.

☞ Maďarské vojenské jednotky obsadili Spiš v 12. storočí, územie si zabezpečovali strážnymi jednotkami v strážnych osadách. Najvyššie strážna pevnosť v Popradskej kotline bola v Strážkach (*Eur*), ktorá zabezpečovala aj stráženie vybudovaných zásekov a opevnenej krajinskej brány (*porta*) nad riekou Biela (*Bela*), kde sa na strážení podieľali aj Slovania zo strážnej osady Stragar (zaniknutá osada v katastri dnešných Bušovciach). Najstarší údaj o týchto zásekoch je v Anonymovej kronike³ napísanej notárom uhorského kráľa Belu III. (vládol 1173-1196). V kronike sa uvádza: ...Boršu, Bungereov syn, bol poslaný s veľkou vojenskou silou proti krajine Poliakov, aby preskúmal hranice krajiny a prekážkami (zásekmi) ich opevnil až po horstvo Tatier (*monte Turtur*)... a ustanoviac hranice na horstve Tatier sa vrátil k vojvodovi Arpádovi...⁴ Ak je tento údaj vierohodný, tak prvé záseky tu boli vybudované už na rozhraní 9. – 10. storočia, čomu by dosvedčoval aj archeologický nález staromaďarského bronzového kovania opaska datovaného do prvej polovice 10. storočia, nájdeného pri stavbe železnice (1893) na rozhraní katastrov Spišskej Belej a Bušovciach v blízkosti zaniknutej slovanskej osady Stragar⁵.

Vojnianska hora.

Foto: A. Novák

té Vojňany (Krig) nesú vo svojom názve pamiatku na túto veľkú bitku.

☞ Toľko legenda, a čo je na tom reálne, doteraz nikto vážnejšie neskúmal. Jedine Dr. Noru Baráthovú¹ zaujal názov vrchu pri neďalekých Bušovciach „Tatárka“, z čoho usúdila, že pri Vojňanoch sa odohrala bitka s Tatármi pri ich prvom vpáde do Uhorska v roku 1241. Je to však málo pravdepodobné, pretože po katastrofálnej porážke uhorských vojsk a takmer celej mocenskej elity Uhorska s Tatármi pri rieke Slanej v roku 1241, neexistoval už žiadny väčší organizovaný vojenský odpor. Novšie sa aj uvažuje, že Spišom prešiel len menší výzvedný oddiel Tatárov, pričom obyvateľstvo už bolo poskrývané v lesoch. Samotný názov vrchu „Tatárka“ pri Bušovciach je len z novšieho obdobia, na mapách sa objavil až po roku 1984. Na starších mapách je pod názvom Markthöhe (1905), Hegenberg (1934), Šípkovec (od roku 1957).

Terasa nad ľavým brehom riečky Biela. Foto: A. Novák

☛ Tieto záseky a krajinská brána sa spomínajú v darovacích kráľovských listinách z 13. storočia. Ide o listinu z roku 1256 - Belo IV. daroval kráľovský les po oboch stranách rieky Poprad medzi zásekmi kráľovstva a konfíniom s Poľskom komesovi Jordanovi, pričom hranica darovaného územia začínala od krajinskej brány⁶. V listine z roku 1272 dostal komes Polan od Štefana V. les na pravej strane rieky Poprad od vrchu Gala pri Kežmarku až po bránu konfínia s Poľskom pri rieke Poprad⁷. V listine z roku 1282 daroval kráľ Ladislav IV. trom synom Zumbotha a komesovi Arnoldovi zem Stragar a Čierny les, pričom hranica územia záverom schádzala (zo Spišskej Magury) na východ popri uzavretom záseku až ku krajinskej bráne, kde tiekol potok a popri potoku k rieke Poprad⁸. Záseky sa spomínajú aj v listine z roku 1297⁹, v ktorej komes Ján z Hrhova umožňuje nemeckým kolonistom usadiť sa v Podhoranoch (*Meldur*), hranica ich územia stúpala od rieky Poprad západ-

Hlboký cestný zárez – predpokladaná poloha brány. Foto: A. Novák

ným smerom vedľa zásekov až k Vojnianskej hore (*Schurberg*). Posledná zmienka o zásekoch je v listine z roku 1298¹⁰, v ktorej spišský župan Bald oslobodil kráľovských strážcov zo Strážok (*Ewr*) od povinnosti strážiť záseky na mýtnej kráľovskej bráne pri dedine *Vztrugar* (*Stragar*).

☛ Podľa týchto záznamov môžeme zrekonštruovať polohu krajinskej brány a priebeh zásekov pri terajších Bušovciach. Krajinská brána bola pri rieke Biela neďaleko vtoku do Popradu, a od tejto brány sa tiahol pás zásekov západným smerom cez terajší vrch Tatárka až po svahy Vojnianskej hory, teda v dĺžke vyše 4 km. O priebehu zásekov svedčia aj staré chotárne názvy. Nemecký výraz pre záseky je „haag“ aj „hagen“, takže Hegenberg (terajšia Tatárka) je v preklade Ohradený alebo Zásekový vrch, cez Vojňany tečie Vojniansky potok, ale južnejšie od neho tečie aj potok Vojnianka, ktorý na mape z roku 1905¹¹ má názov „Seifhagen“, čiže Zásekový potok.

☛ Vráťme sa však k bitke v roku 1288. Tretí vpád Tatárov začal ich príchodom do poľského Sandecka na sv. Mikuláša v roku 1287. Cieľom Tatárov a ich spojeneckých západoruských kniežat bolo zabratie územia Sandecka, ktoré vlastnila a spravovala kňažná Kunigunda, dcéra uhorského kráľa Belu IV. Záujmy Uhorska pri hrade Sącz prišiel so svojím vojskom brániť magister Juraj, na odplatu sa časť Tatárov pokúsila o vpád do Uhorska cez Spiš, a to asi začiatkom roka 1288. Boli ale zastavení už v konfíniu pri kráľovských zásekoch. Bitka sa odohrala podľa všetkého pod Vojnianskou horou, kde boli záseky najzraniteľnejšie, pretože prechádzali zníženinou a zároveň tu bol najkratší prístup v smere od terajšieho Toporca k starej stredovekej ceste (spomína sa aj v uvedenej listine z r. 1282) smerujúcej zo Spišskej Magury vedľa Vojnianskeho potoka a ďalej k Spišskej Belej. Tento zámer Tatárov vystihol aj magister Juraj, ktorý sa tu s nimi stretol v krvavom boji, ktorý trval celý deň až do noci. Jeho vojsko Tatárov porazilo a takto uchránil Uhorsko od ich vpádu cez Spiš. Čoskoro po tejto bitke šľachtická rodina Görgyovcov, ako majitelia tohto územia od roku 1256, umožnila nemeckým kolonistom založiť Vojňany (*Kyrig*, 1296) a Podhorany (*Meldur*, 1297).

☛ Presné miesto spomínanej kráľovskej krajinskej brány, kde sa vyberalo mýto pred vstupom do Uhorska, lokalizoval autor príspevku v roku 2009¹². Jej zvyšok sa zachoval v podobe hlbokého cestného zárezu cez strmú riečnu terasu nad ľavým brehom riečky Biela v blízkosti železničného mosta. Brána bola umiestnená na strategickom mieste, kde úroveň riečnej terasy dosahuje výšku 12-13 m nad hladinou Bielej, svahy sú veľmi strmé so sklonom okolo 45-50°. Šírka dna zárezu je 7 metrov, na úrovni hrany terasy je to 15 metrov a celková dĺžka zárezu je 20 m. Do brány sa vchádzalo pravdepodobne dreveným mostom cez riečku, samotnú bránu podľa všetkého tvoril uzavierateľný podchod pod drevenou strážnou vežou (*custodia*). Najbližšie okolie bolo asi opev-

nené jednoduchým palisádovým opevnením, ktoré západným smerom prechádzalo do strážených zásekov, takže brána sa nedala obísť¹³. Cesta ďalej pokračovala severným smerom, jej zvyšok sa ešte tiež zachoval ako hlboký cestný zárez v dĺžke 120 m na opačnej strane poľa pri železničnej trati. Južným smerom stredoveká cesta pokračovala cez terajšie Bušovce, kde sa nachádza hlboký cestný zárez (60 m) v strmom svahu terasy poniže cintorína v polohe „Burg“. V literatúre sa uvádza¹⁴, že v týchto miestach sa ešte v 40-tych rokoch 20. st. nachádzal 20 m široký a 3 m vysoký kužeľovitý násyp, na ktorom stála pravdepodobne ďalšia opevnená strážna veža typu „motte“, a kde bola zrejme druhá fortifikačná obranná línia pozdĺž hrany vysokej riečnej terasy, vzdialená 1 km od krajinskej brány.

☛ Zaniknutú slovanskú¹⁵ strážnu osadu Stragar lokalizoval autor príspevku v polohe „Stredný hon“ v blízkosti rieky Poprad južne od Bušoviec v roku 1996, a to v rámci povrchového archeologického prieskumu uskutočňovaného permanentne od roku 1994 v širšom okolí Spišskej Belej v spolupráci s Archeologickým ústavom SAV v Nitre (Dr. Soják) a Mgr. Kučerovou z Kežmarského múzea. Početný keramický a iný archeologický materiál (13. – 15. st.) z lokality Stragar sa nachádza v Kežmarskom múzeu.

Poznámky:

- 1 N. Baráthová, *Nad Kežmarkom vietor veje...*, Bratislava 1990, s. 11.
- 2 *Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis*, tom.V, vol. III, ed. G. Fejér, Budae 1830, s. 393 – 397.
- 3 *Kronika anonymného notára kráľa Bela: Gesta Hungarorum*, ed. et trans. V. Múcska, Budmerice 2000, s. 62 – 63, s. 115.
- 4 *Ibidem*, s. 62: ...*“Borsu, filius Bunger, cum valida manu versus terram Polonorum, qui confinia regni conspiceret et obstaculis confirmaret usque ad montem Turtur...et factis metis per montes Turtur reversus est ad duces Arpad”...*
- 5 M. Soják, *Před první písomnou zmíenkou*, [in:] *Spišská Belá*, ed. Z. Kollárová, Prešov 2006, s. 43 – 44. Staromaďarské kovanie sa našlo na jednej polohe (Nohgang) so slovan-

skými črepmi datovanými do 9. – 10. st. V Anonymovej kronike sa píše o „preskúmaní hraníc“, teda už existujúcich, pravdepodobne pôvodných a strážených hraníc Nitrianskeho kniežatstva. Pozri aj *Kronika...*, poznámka č.101, s. 132 – 133.

- 6 *Supplementum Analectorum terrae Scepusiensis*, vol. I., ed. J. Bárdossy, Leutschoviae 1802, s. 79 – 85. Errata corrigenta.
...*“inter indagines regni nostri et confinia Poloniae ... prima meta incipit in porta regni nostri versus Poloniam tendendo in ascensu custodiae usque montem niveum, Tchorchol vocatum”...*
- 7 *Regesta regum stirpis Arpadianae critico-diplomatica*, t. II/1, ed. I. Szentpétery, Budapest 1943, s. 134, č. 2155.
...*“silvam iuxta metas ville Keysmarch vocate existentem a monte Galeas vocato usque portam in confinio Poloniae iuxta fluvium Paprad”...*
- 8 *Regesta regum stirpis Arpadianae critico-diplomatica*, t. II/2-3, ed. I. Szentpétery, I. Borsa, Budapest 1961, s. 291 – 292, č. 3150.
...*“descendit versus orientem circa indaginem clausam et ibi iuxta portam fluit una aqua et per illam descendit in predictus fluvium Poprad”...*
- 9 *Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis*, t.VI, vol. II, ed. G. Fejér, Budae 1830, s. 117 – 119.
- 10 *Regesta regum stirpis Arpadianae critico-diplomatica*, t. II/4, ed. I. Szentpétery, I. Borsa, Budapest 1987, s. 202 – 203, č. 4183.
- 11 *Késmárk und Lőcse*, 1:75000, Militärgraphisches Institut, Kartenrevision 1905/1906.
- 12 Toto miesto ako potenciálnu krajinskú bránu si všimol už dávnejšie aj Mgr. Miroslav Števík, nevyučoval ale novodobý cestný zárez (*in verb.*).
- 13 Východným smerom je rieka Poprad so strmým pravobrežným svahom, kde záseky neboli potrebné, ale v listine údajne viažucej sa k roku 1290 (falzum pred rokom 1322) sa v okolí obce Jurské, neďaleko od krajinskej brány, spomínajú staré záseky: ... *ad indagines antiquas prope villam Beati Georgii...*, ktoré pravdepodobne zabraňovali obidniu krajinskej brány dolinou Holumnického potoka. (M. Števík, *Stredoveké názvy spišských sídiel podľa ich duchovných patrónov*, [in:] *K dejinám Podolíncu a novovekého Spiša*, ed. M. Števík, Stará Lubovňa 2006, s. 53.)
- 14 M. Slivka, A. Vallašek, *Hrady a hrádky na východnom Slovensku*, Košice 1991, s. 110.
- 15 Slovanskosť obyvateľov dokumentuje názov osady „Stragar“, pomenovanie riečky „Bela“ a výzdoba črepov (13. – 14. st.) z archeologických nálezov, ktoré ešte nesú prvky známe zo slovanskej keramiky neskorohradiskového obdobia – profilovaný okraj, ryté vlnovky, obežné vodorovné ryhovanie, pričom nie je vylúčené i staršie datovanie (12. st.).

Andrej Novák

Biała Spiska

Bitwa pod Wojňanami – legenda czy rzeczywistość

☛ We wsiach w okolicy góry Wojnińskiej zachowała się legenda o pradawnej, rozegranej tu bitwie, w której poległ wódz, a żołnierze na jego grób naznoscili w hełmach tyle ziemi, że powstała góra Wojnińska. Wieś Wojňany (Krig) swą nazwą upamiętnia ową wielką bitwę. Realny podkład legendy można znaleźć w średniowiecznym dokumencie z 1288 roku. Czytamy w nim, że król

węgierski Władysław IV wynagrodził mistrza Jerzego między innymi za to, że podczas najazdu Tatarów na Sądecczyznę (1287-1288) pokonał ich pod zamkiem Sącz oraz uniemożliwił wtargnięcie przez Spisz na Węgry. Pokonał ich już na pograniczu, w bitwie przy królewskich okopach. Na podstawie wzmianek o okopach (*indagines*) w dokumentach z XIII wieku (1256, 1272, 1282,

1297, 1298) autor zrekonstruował przebieg tych okopów i usytuowanie krajowej bramy mytnej (*porta*). Okopy bieżyły od tejże bramy w kierunku zachodnim przez ponad 4 km, aż do podnóża dzisiejszej góry Vojnińskiej. Wiele wskazuje na to, że tutaj właśnie, między okopami a górą Vojnińską, rozegrała się bitwa z Tatarami na początku 1288 roku. W 2009 roku autor ustalił w terenie lokalizację bramy krajowej, której pozostałości zachowały się jako średniowieczne okopy w strategicznym miejscu położonym na stromej terasie nad lewym brzegiem Białej, w pobliżu mostu kolejowego na północ od Bušoviec. Długość zachowanego odcinka wynosi 20 m, szerokość dna 7 m, na poziomie brzegu terasy 15 m. Bramę krajową tworzyła prawdopodobnie wieża strażnicza ze zwodzonym drewnianym mostem przez rzeczkę Białą. Najbliższe otoczenie bramy było zapewne umocnione lekką palisadą

przechodzącą w okopy, aby bramy nie dało się obejść. Z bramy krajowej średniowieczna droga prowadziła na północ, przy czym zachowało się wcięcie także na przeciwnej stronie pola (długości 120 m). W kierunku południowym droga biegła przez dzisiejsze Bušovce, gdzie zachował się odcinek średniowiecznego wcięcia drogi przez stromą terasę o długości 60 m. Na tym miejscu (położenie „Burg“) wymienia się w literaturze następną wieżę strażniczą typu „motte“, która najprawdopodobniej stanowiła część drugiej ufortyfikowanej linii obronnej, oddalonej o 1 km od bramy krajowej. Na podstawie znalezisk archeologicznych w 1996 roku, na południe od Bušoviec w lokalizacji *Stredný hon*, autor ustalił usytuowanie nieistniejącej słowiańskiej osady *Stragar*, której mieszkańcy wspólnie z węgierskimi strażnikami mieli strzec bramy krajowej i okopów.

Andrej Novák

Bela

Die Schlacht bei Krieg – Legende oder Wirklichkeit

Die Dörfer um den *Berg von Vojňany/Krieg* herum überliefern die Legende über eine Schlacht, die sich hier abgespielt hatte. In dieser Schlacht soll der Anführer gefallen sein, und die Krieger sollen in ihren Helmen so viel Erde auf sein Grab gehäuft haben, dass der Berg von Krieg entstand. Das Dorf Krieg (*oder auch Kreig*) erinnert mit seinem Namen an diese große Schlacht. Der reale Hintergrund der Legende liegt in der mittelalterlichen Urkunde von 1288, in der der ungarische König Ladislav IV. den Magister Juraj/*Georg* unter anderem deshalb belohnte, weil er die in den polnischen Sandec (1287/1288) einfallenden Tataren bei der Burg Sandec besiegt hatte. Georg verhinderte damit zugleich den Einfall der Tataren über die Zips nach Ungarn. Außerdem besiegte er die Tataren im Grenzgebiet bei den königlichen Einschnitten. Nach den Nennungen der „Einschnitte“ (*indagines*) in Urkunden des 13. Jahrhunderts (1256, 1272, 1282, 1297, 1298) rekonstruiert der Autor ihren Verlauf und die Lokalität des dort erwähnten landschaftlichen Mauttores (*porta*). Die „Einschnitte“ führten von diesem Tor in westliche Richtung auf einer Länge von 4 km bis hin zu den Hängen des *Berges von Krieg*. Wahrscheinlich ereignete sich an diesem Platz zwischen den „Einschnitten“ und dem *Berg von Krieg* die Schlacht mit den Tataren Anfangs 1288. Der Autor lokalisierte 2009 im Terrain die Lage des ländlichen Tores, dessen Reste sich im Zuge eines mittelalterlichen Straßenabschnitts in günstiger

strategischen Position über einer steilen Flussterrasse am linken Ufer des Baches *Biela* in der Nähe der Eisenbahnbrücke nördlich von Bušovce/*Bauschendorf* erhalten hat. Die Länge der erhaltenen Strecke beträgt 20 m, die Breite des zum Straßenbau abgetragenen Terrains 7 m, auf der Ebene der Terrassenkante 15 m. Das ländliche Tor bildete wahrscheinlich einen Wachturm mit absperrbarer Unterführung, in die man durch die hölzerne Brücke über dem Bach *Biela* gelangen konnte. Die nähere Umgebung des Tores war mit leichten Palisaden gesichert, damit man das Tor nicht umgehen konnte. Vom ländlichen Tor führt der mittelalterliche Weg Richtung Norden, wobei sich sein Verlauf auf der gegenüberliegenden Seite des Feldes in einer Länge von 120 m erhalten hatte. In südliche Richtung führt der Weg weiter über das heutige Dorf *Bušovce*, wo eine Strecke der mittelalterlichen Straßenabtragung in der Länge von 60 m erhalten ist. An dieser Stelle (die Lage „Burg“) wird in der Literatur die Existenz eines weiteren Wachturms des „Motte“ – Typus angeführt, der wahrscheinlich ein Bestandteil der zweiten Fortifikationslinie war, 1 km von dem ländlichen Tor entfernt. Der Autor lokalisierte 1996 auf Grund der archäologischen Befunde südlich von *Bauschendorf* in der Lokalität *Stredný hon* die erloschene slawische Siedlung *Stragar*, deren Bewohner sich mit den ungarischen Wächtern an der Sicherung des ländlichen Tores und der „Einschnitte“ beteiligt hatten.

K prvému starostovi z rodu Lubomirských Sebastiánovi

Prvým z rodu Lubomirských, ktorí pôsobili na Spiši ako správcovia poľského zálohu (resp. spišského zálohu alebo tiež spišského starostovstva), je Sebastián, ktorý spišské starostovstvo kúpil od Kaspara Maciejowského v roku 1591.¹ Kaspar, ktorý vlastnil tento úrad po Jánovi Maciejowskom, musel kvôli finančným komplikáciám úrad predať. Sebastián zaň zaplatil sumu 24 000 zlatých.² Je zaujímavé, že ešte jedno storočie predtým patrili príslušníci jeho rodu k nižšej poľskej šľachte a Sebastián si už pár generácií neskôr mohol dovoliť takýto obchod. Pritom ešte jeho otec Stanislav, ktorý umrel v roku 1570, vlastnil len niekoľko „dediniek v okolí Wieliczki“.³ Sebastián ostal starostom až do roku 1605,⁴ keď ho daroval synovi, no fakticky ho riadil až do svojej smrti v roku 1613.⁵ Za krátky čas na tomto úrade sa podpísal na obraze vtedajšieho severného Spiša a hradov v Starej Ľubovni a Podolínci, odkiaľ záloh spravoval.⁶

Sebastiánove virtú začína v jeho detstve, ktoré ovplyvnili jeho strýkovia. Ich pozícia na kráľovskom dvore mu umožnila študovať na univerzite a neskôr pôsobiť na dvore krakovského biskupa.⁷ Po smrti jeho manželky Anny Pieniżkownej v roku 1580, bol ako majiteľ 4 dedín a časti svojich iných dedín v krakovskom vojvodstve stredne zámožným šľachticom. Ďalšie zväčšenie majetku mu prinieslo až veno Anny Branickej, s ktorou sa zosobášil v roku 1581.⁸

Najväčší vplyv na jeho osud mala však politická situácia v Poľsku. Od konca 16. storočia totiž existovala tzv. „Rzeczpospolita“. V nej stal síce kráľ na čele štátu, no bol volený početnou šľachtou. V tejto pozícii aj Štefan Báthory (za kráľa zvolený 1575) potreboval podporu šľachtických rodov, medzi ktoré patrili aj Lubomirskí.⁹ Sebastián bránil ako Báthoryho straník poľský trón pred Maximiliánom Habsburským a vystupoval tiež proti opozícii Zborovských.¹⁰ Za svoje služby dostal od poľského kráľa správu nad soľnými baňami v krakovskom vojvodstve, z ktorých ťažil obrovský majetok. S nárastom jeho príjmov tak rástol počet jeho panstiev, jeho vplyv a politické pozície.¹¹

Potom, ako v roku 1591 kúpil starostovstvo, ho v roku 1593 dostáva ako donáciu.¹² V tom istom roku kupuje za 85 000 poľských zlatých aj hrad vo Wiśniczi.¹³

V roku 1593 prešlo teda spišské starostovstvo so svojimi administratívnymi centrami na hradoch v Ľubovni a Podolínci „do područia zemepánov“.¹⁴ Z právneho hľadiska, ako uvádza J. Kurtyka, to znamenalo, že síce starostovstvo malo charakter *sine iurisdictione* – čiže bez súdnych právomocí starostu, pričom lokálne privilégia boli garantované poľským kráľom, Lubomirskí ho držali aj *in tenu-*

tam – čiže bez možnosti ho im odobrať. Z toho samozrejme plynuli ďalšie nezhody,¹⁵ ktoré sa prejavovali aj počas starostovania Lubomirských.

To, že Sebastiánovi bolo spišské starostovstvo dané ako donácia, bol zrejme politický zámer. Dosadením Sebastiána za spišského starostu bol na neisté pohraničné územie medzi Poľskom a Uhorskom, na ktorom prebiehali stavovské povstania, a navyše otázka vykúpenia zálohu bola stále aktuálna,¹⁶ dosadený šľachtic, ktorý sa vďaka matke Barbare Gruszkowkej vyznal v uhorskej politickej situácii. Jeho úlohou bolo dbať o bezpečnosť jemu zvereného územia.¹⁷ Poľská strana sa akiste takým spôsobom snažila vyhnúť politickým prehrám. Nechcela, aby sa zopakovala situácia ako bezprostredne pred Sebastiánovým pôsobením na Spiši, keď sa po smrti Báthoryho bojovalo o poľskú korunu medzi Maximiliánom (bratom cisára Rudolfa II.) a Žigmundom III. Vasom. Patovú situáciu po voľbách za kráľa vtedy riešil až vojenský spor, ktorého hlavným cieľom bolo obsadenie korunovačného mesta Krakov.¹⁸ Rakúske vojská pri pochode na Krakov v roku 1587 obsadili Ľubovniansky hrad. Až v roku 1589 ho po medzinárodných dohodách opäť vrátili Poľsku.¹⁹ Tento zámer napokon dokumentuje ďalšie posilňovanie Ľubovnianskeho hradu. Ešte 1609 schválil poľský sejm pre hrad v Ľubovni sumu peňazí na verbovanie ďalších 100 pešiakov do hradnej posádky.²⁰

Poľské – a tak aj Sebastiánove – vojenské aktivity mali vplyv na zálohované mestá, aj keď išlo o ťaženia mimo starostovstva. 24. júla 1594 povolal Sebastián Lubomirský do Spišského Podhradia zástupcov 13 miest a donútil ich do jeho vojska dodať 150 pešiakov. Mestá museli financovať výstroj a tri mesiace platili žold.²¹ Povolanie vojska zo zálohovaných miest do bitky pri Rábe malo podľa S. Webera aj ďalšie negatívne následky. Okrem toho, že vyplácali žold, podieľali sa aj na výbave vozov. Vozy boli naplnené pušným prachom, delovými guľami a ďalším vojenským materiálom. Okrem toho mestá na tom škodovali, lebo prišli o pracovnú silu a to uprostred žatvy.²² Povinnosť postarať sa o zabezpečenie odvodu a potrebných vojenských náležitostí však neprichádzali priamo z iniciatívy Sebastiána Lubomirského, ale od začiatku 90. rokov 16. storočia priamo od poľskej koruny, vtedy Žigmunda III. Už v roku 1592 vydal Žigmund z Krakova príkaz Sebastiánovi vo veci potrebného odvodu.²³ V septembri 1594 nariadil Ján Zámoyski viacerým starostom, okrem iného aj spišskému, aby zabezpečili hranice proti nájazdom z Uhorska.²⁴

Ako sme uviedli vyššie, od začiatku starostovania Lubomirských, počnúc Sebastiánom sa na udržia-

vaní posádky podieľali aj obyvatelia zálohu. V roku 1596 pripomínal poľský kráľ Žigmund III. spišským mestám povinnosť dodávať na Ľubovniansky hrad potraviny a obranné prostriedky.²⁵ Tak napríklad museli obyvatelia XIII spišských miest v roku 1597 Sebastiánovi odovzdávať 800 gbelov žita, 400 gbelov jačmeňa a 100 gbelov pšenice, pričom časť bola myslená pre posádku hradov v Ľubovni a Podolínci.²⁶ Povinnosťou miest bolo sa postarať o posádku aj v prípade, že sa ubytovala na určitý čas v niektorom zo zálohovaných miest.²⁷ Ešte v roku 1714 bolo poslednému Ľubomirskému v úrade spišského starostu od poľského kráľa Augusta II. zakázané žiadať od obyvateľov XIII spišských miest vydržiavanie hradných posádok.²⁸

☛ Obyvatelia zálohovaných miest neboli povolávaní do vojska starostu iba počas bojov s Turkami, ale mali povinnosť slúžiť i na hrade. Na začiatku 17. storočia prichádzali vojaci na hrad na jeden rok, potom však prenechali svoje miesta novým vojakom, ktorí sa pripájali k vojskám niektorého z Ľubomirských.²⁹ Poznáme aj prípad dezertácie.³⁰ Nová Ľubovňa napríklad v rokoch 1659 – 1663 musela do hradnej posádky posielat 12 „vybrancov“.³¹ Podobne aj Hniezdne, ktoré na hrad v polovici 17. storočia vysielalo 9 vybrancov.³² V roku 1676 Stanislav Heraklius Ľubomirský mestá Stará Ľubovňa, Hniezdne a Podolínec oslobodil od povinnosti podieľať sa na pešom vojsku, za to však museli platiť 300 toliarov ročne.³³ Posledný starosta z rodu Ľubomirských Teodor nariadil na počiatku 18. storočia odvody medzi obyvateľmi XIII spišských miest s odôvodnením, že chce proti vtedy prebiehajúcemu povstaniu Františka II. Rákociho a jeho kuruckým vojskám posilniť posádky na Ľubovnianskom a podolínskom hrade.³⁴ Novšia slovenská historiografia sa domnieva, že v skutočnosti chcel doplniť svoj vlastný pluk, ktorý mal v Poľsku a že s grófom XIII spišských miest sa dohodli na počte 50 dobre vyzbrojených vojakov.³⁵

☛ Od konca polovice 16. storočia sa rozširovali aj do tých spišských sídiel, ktoré patrili do poľského zálohu, reformné kresťanské hnutia.³⁶ Pred nástupom Ľubomirských do úradu spišského starostu boli reformné hnutia relatívne tolerované, keďže samotní starostovia Mikuláš i Ján Maciejovskí boli kalvínmi.³⁷ V druhej polovici 16. storočia sa s reformovanými fárarmi stretávame na území Ľubovniansko-podolínskeho panstva v Novej Ľubovni, Hniezdom, Chmeľnici a v Nižných Ružbachoch.³⁸ V XIII spišských mestách, ktoré boli odtrhnuté z Provincie 24 spišských miest, sa s protestantskými duchovnými stretávame od roku 1546 v Spišskej Belej a Ľubici, postupne pribúdali v Poprade, Sp. Vlachoch a ďalších sídlach. Zoskupenie farárov Fraternalita 24 miest, ktoré pretrvalo aj po ich roztrhnutí v roku 1412, sa oficiálne k protestantizmu prihlásilo v roku 1569.³⁹ V tom istom období sa tešili protestanti veľkej tolerancii aj v samotnom Poľsku, pričom sa náboženská tolerancia nevzťahovala len na nich, ale aj na pravoslávnych, moslimov a židov.⁴⁰ V roku 1587, keď bol za poľského kráľa zvolený Žigmund III., došlo k postupnej

zmene v náboženskej politike poľskej koruny, keďže Žigmund nastolil nový protireformačný kurz.⁴¹

☛ Sebastián Ľubomirský je M. Števíkom považovaný „za prívrženca rekatolizačných snáh“. Bol to totiž Sebastián, ktorý žiadal o dosadenie katolíckeho kňaza do Starej Ľubovne.⁴² Na druhej strane podnecoval nekatolíkov proti katolíckej cirkevnej hierarchii.⁴³ Väčšie rekatolizačné snahy sa napokon pripisujú až Stanislavovi, ktorý bol „celkom iným typom,..., ktorý študoval u jezuitov a tiež v talianskej Padove.“⁴⁴ Stanislav dbal o rekatolizáciu farností na území Ľubovniansko-podolínskeho panstva a vyňal ich spod právomoci spišského prepoštstva. Z farností bol vytvorený nový spišský dekanát, včlenený do sandeckého arcidiakonátu, patriaci až do roku 1787 pod krakovskú diecézu.⁴⁵

☛ Sebastián Ľubomirský hneď v prvých rokoch svojho úradovania dal opraviť hrady v Podolínci a Ľubovni. O oprave na Ľubovnianskom hrade sa zachovala kamenná tabuľa, ktorá hovorí o oprave hradu na prelome 16. a 17. storočia. Zaujímavosťou je omyl, ktorý nastal pri oprave samotnej tabule. Na tabuli sa oprava datuje do roku 1626, čiže 13 rokov po Sebastiánovej smrti. Z tohto dôvodu sa udávajú rôzne hypotetické dátumy opravy hradu – od rokov 1600 – 1603,⁴⁶ alebo 1596 a 1606.⁴⁷ Aj o oprave hradu v Podolínci v roku 1593 svedčí kamenná tabuľa na priečelí bývalej hlavnej hradnej budovy.⁴⁸

☛ Sebastiánove starostovanie je veľmi ťažko zhodnotiť. Uvedená štúdia ponúka akési tézy, alebo smerovania, kam by sa mal výskum uberať. Pri výskume u všetkých starostov netreba zabúdať resp. vynechávať celopoľský a celoeurópsky kontext, v ktorom sa starostovstvo hýbalo.

☛ Z politického hľadiska bol pre pôsobenie Sebastiána hlavnou determinantou jeho starostovania spor Európy s Turkami, ktorý podnietil spišského starostu k odvodu brancov zo zálohovaných miest. Sebastián tiež nastolil v oblasti náboženskej politiky protireformačný kurz spišských starostov.

☛ Ako sme uviedli vyššie, ďalšou determinantou starostovania Ľubomirských bolo nejasné určenie právomoci starostu, ktoré sa postupne vyvíjalo v prevahu Ľubomirských voči kráľovi.⁴⁹

☛ Počas starostovania Sebastiána je možné charakterizovať úlohu kráľa ako dominantnú predovšetkým preto, že zasahoval do súdnych právomocí starostu. Vieme totiž, že kráľ Žigmund III. vydal spišskému starostovi príkaz, aby uvoľnil uväznených obyvateľov niektorých spišských miest a postupoval s nimi v súlade s právom.⁵⁰ V roku 1597 musel poľský kráľ Žigmund III. intervenovať v spore medzi spišskými mestami a starostom ohľadom výšky cenzu, oprávnenosti zníženia cenzu v prípade požiaru niektorého mesta a príjmov z mlynov, krčiem a trhov.⁵¹ A tiež vieme, že sa obyvatelia Hniezdného obrátili so sťažnosťou na kráľa, že ich privilégia Sebastiánom nie sú zachovávané.⁵² Na druhej strane neváhal kráľ pripomenúť spišským mestám ich povinnosť zasobovania hradu, ako sme už uviedli skôr.

☛ Obyvatelia spišských miest sa pri sporoch zo Sebastiánom Ľubomirským obracali taktiež na iné

inštancie aj v Uhorsku. Podľa S. Webera protestoval richtár z Ľubice v roku 1596 u Spišskej kapituly proti vyčňaniu starostu, ktorý nechal svojich hajdúchov aby z Ľubických pastvín zobrali 16 kusov oviec a kôz.⁵³ V roku 1602 musela zasa Levoča chrániť obyvateľov Jakubian pri užívaní ich hôr a lesov, pretože Sebastián mal v úmysle im ich vziať.⁵⁴

☛ Dopusiaľ najmenej preskúmaná je otázka hospodárskej politiky Sebastiána Lubomirského. J. Vojtas mu dáva zásluhy, lebo „*videl, že ak doterajší vykorisťovateľský systém starostov potrvá aj ďalej, zálohované mestá vyjdú čoskoro úplne navnívoč. Zdaňovanie miest postavil na spravodlivejší základ, čím si získal dôveru obyvateľstva. Hospodársky život v mestách sa po týchto reformách začínal pomaly zlepšovať a znovu začali ožívať aj remeslá.*“⁵⁵ Na mieste je však aj v danej oblasti ďalší historický výskum.

Poznámky:

- 1 M. Marcinowska, *Lubomirscy. Starostowie sądecy i spisy*, Nowy Sącz 1998, s. 17.
- 2 I. Chalupický, M. Smetana, *Hrad Lubovňa*, Martin 1987, s. 41.
- 3 M. Wiatrowicz, *Lubomirscy*, [in:] *Lubomirscy linii przeworskiej – arystokraci i kolekcjonerzy*, ed. K. Kuczman, Stalowa Wola 2006, s. 28 – 30, s. 28.
- 4 Tento rok uvádza väčšina autorov. Porov.: Marcinowska, *Lubomirscy...*, s. 18; J. Kurtyka, *Starostwo spiskie (1412–1769/70)*, [in:] *Terra Scepusiensis*, ed. R. Gładkiewicz, M. Homza, Levoča – Wrocław 2003, s. 487 – 534, s. 530; M. Števík, *K dejinám hradu Lubovňa a Starej Lubovne*, [in:] *Dejiny hradu Lubovňa*, M. Števík, M. Timková, Stará Lubovňa 2005, s. 5 – 122, s. 70 a F. Marcinová, *Kniha testamentov Starej Lubovne 1660–1747 – 1. časť, „Sandecko-spišské zošity“*, 4: 2009, s. 107 – 125, s. 107. Niektoré pramene však naznačujú, že v tomto roku došlo len k schváleniu plánu Sebastiána Zigmundom III., že prenechá starostovstvo svojmu synovi Stanislavovi. Podľa toho istého prameňa došlo k prenechaniu spišského starostovstva Stanislavovi až v roku 1607. Porov.: Krakov, Štátny archív (ďalej ŠA) v Krakove, oddelenie na Waweli, Castr. Sand. 110, s. 2003 – 2004 z Repertoria Kutrzebu, cit. podľa: P. Wierzbicki, *Spiško-sandecká obchodná cesta*, Nowy Sącz – Stará Lubovňa 2010, s. 37 a ŠA v Krakove, oddelenie na Waweli, Castr. Biec. 38, s. 685 z Repertoria Kutrzebu, cit. podľa: Wierzbicki, *Spiško-sandecká ...*, s. 38.
- 5 Kurtyka, *Starostwo spiskie...*, s. 530.
- 6 *Ibidem*, s. 514.
- 7 M. Marcinowska, *Lubomirscy jako starostowie spisy*, [in:] *Terra Scepusiensis*, ed. R. Gładkiewicz, M. Homza, Levoča – Wrocław 2003, s. 609 – 614, s. 609.
- 8 Marcinowska, *Lubomirscy...*, s. 13.
- 9 M. Řezník, *Polsko*, Praha, 2002, s. 92.
- 10 Marcinowska, *Lubomirscy jako starostowie...*, s. 610.
- 11 Wiatrowicz, *Lubomirscy...*, s. 28.
- 12 Števík, *K dejinám hradu...*, s. 66.
- 13 A. Majewski, *Zamek w Wiśniczcu*, Nowy Wiśnicz 1992, s. 10. Hrad patrili v minulosti rodine Kmitovcov. Spolu s hradom získal Sebastián aj titul kniežata svätého rímskeho cisárstva, (prináležal majiteľom hradu vo Wiśniczci), ktorý mu v roku 1595 cisár Rudolf II. potvrdil. Porov. Marcinowska, *Lubomirscy...*, s. 13.
- 14 Števík, *K dejinám hradu...*, s. 66.
- 15 Kurtyka, *Starostwo spiskie...*, s. 519.
- 16 Dobrý prehľad o vývine otázky vykúpenia zálohu podáva Z. Kollárová. Porov. Z. Kollárová, *Politické udalosti a verejná správa mesta*, [in:] *Spišská Belá*, ed. Z. Kollárová, Prešov 2006, s. 61 – 76, s. 64 – 65.
- 17 Marcinowska, *Lubomirscy jako starostowie...*, s. 610.
- 18 R. Marcinek et al., *Poczet władców Polski*, Krakov b. r., s. 310.
- 19 Chalupický, Smetana, *Hrad...*, s. 41.
- 20 M. Števík, *Lubovniansky hrad*, [in:] *Hrad a skanzen v Starej Lubovni*, M. Pavelčíková, M. Števík, Stará Lubovňa 2007, s. 3 – 22, s. 10.

- 21 S. Weber, *Supplementum analectorum terrae Scepusiensis*, vol. III, Levoča 1908, s. 171.
- 22 S. Weber, *Wo gar die Zipser ihr Blut für König und Vaterland vergiessen mussten*, „*Karpathen – Post*“, roč. XVI, Nr. 5/1895 (31. 01. 1895), s. 1.
- 23 Krakov, ŠA v Krakove, oddelenie na Waweli, Castr. Sand. 106, s. 1052 z Repertoria Kutrzebu, cit. podľa Wierzbicki, *Spiško-sandecká...*, s. 33.
- 24 Krakov, ŠA v Krakove, oddelenie na Waweli, Castr. Sand. 106, s. 2037 z Repertoria Kutrzebu, cit. podľa Wierzbicki, *Spiško-sandecká...*, s. 38. Aj po Sebastiánovej smrti sa počas éry Lubomirských stav armády starostov na území zálohovanému Poľsku ustavične menil. Samozrejme, že to bolo podmienené politickými udalosťami vtedajšej doby. Sebastiánov syn Stanislav mal na obranu spomínaného územia k dispozícii oddiely husárov, dragúnov i pechotu. Poľská historička Maria Marcinowska uvádza, že na samotnom hrade pôsobila stála posádka 150 jazdcov a ďalších 150 pešiakov. Porov. Marcinowska, *Lubomirscy jako starostowie...*, s. 611. Na začiatku druhej polovice 17. storočia bol hrad opäť pod vplyvom vtedajších politicko-vojenských rozporov zaradený medzi šesticu spomedzi všetkých poľských hradov, ktoré mali byť udržiavané na náklady štátu. Dôvodom bolo uloženie poľských korunovacích klenotov. Na ich ochranu bol zvýšený aj počet posádky na 120 osôb. Porov. Števík, *Lubovniansky ...*, s. 11. Známe je aj pôsobenie pancierovej roty starostu na Spiši v rokoch 1667 – 1683 a od roku 1670 do roku 1696 pôsobila na Spiši aj tzv. husárska koruhva. Porov. I. Chalupický, *V poľskom zálohu 1412 – 1772*, [in:] *Dejiny Popradu*, ed. I. Chalupický, Košice 1998, s. 63 – 109, s. 80.
- 25 Krakov, ŠA v Krakove, oddelenie na Waweli, Castr. Sand. 107, s. 665 z Repertoria Kutrzebu, cit. podľa Wierzbicki, *Spiško-sandecká ...*, s. 38.
- 26 Levoča, Štátny Archív Levoča (ďalej cit. ŠA-L), Provincia XVI spišských miest, I. Grófsky archív – Mandáty a iné písomnosti spišských starostov Lubomirských, D. Spisy, D6/1-27.
- 27 S. Weber, *Militär – und Kriegswesen*, „*Karpathen-Post*“, roč. XV, č. 10, (5. 3. 1896), s. 1.
- 28 Levoča, ŠA – L, Provincia XVI spišských miest. I. Grófsky archív – Mandáty a iné písomnosti spišských starostov Lubomirských, B. Listiny, BII/42.
- 29 Marcinowska, *Lubomirscy jako starostowie...*, s. 611.
- 30 Levoča, ŠA – L, Spišská župa 1314 – 1849 (1861), Administratívne písomnosti, Kongregačné písomnosti, 407/239.
- 31 I. Chalupický, *Dejiny Novej Lubovne – Nová Lubovňa v rokoch 1308 – 1918*, [in:] *Nová Lubovňa*, I. Chalupický, M. Murcko, Nová Lubovňa 2007, s. 18 – 40, s. 23.
- 32 Stará Lubovňa, ŠA – L, pobočka Stará Lubovňa, Magistrát mesta Hniezdne, Spisy, inv. č. 9.
- 33 Števík, *K dejinám hradu...*, s. 79; Kurtyka, *Starostwo...*, s. 520.
- 34 S. Weber, *Schlosslämmer und Schlossbrinse*, „*Karpathen-Post*“, roč. VI., č. 15, (9. 4. 1885), s. 1 – 2. Weber v tejto súvislosti píše, že išlo o 150 husárov, ktorých mala dodať iba samotná Spišská Belá a píše: „*Nie menej utláčajúca proti zneniam všetkých privilégií bola krvná daň, ktorá musela byť odovzdaná hradu Lubovňa. V roku 1703 zdvihol František Rákoci II. v Uhorsku vlajku pobúrenia. Na hrade chceli byť v čase takého Sturmru a Drangu pripravení na všetky prípady, a hradný kapitán Karetty vyžadoval od Belej nie menej ako 150 mužov, ktorí boli využití ako husári. Možno ešte dodnes cirkuluje krv týchto predkov v žilách našich synov, keďže sú ešte dnes radi a dobrými jazdcami. Keď sa pobrala deputácia na hrad so žiadosťou a prosbou: že, predsa keď doma z mužského pohľavia ostali iba starci a deti a nik práce schopný, dôjde k zruinovaniu mesta; putovala veľavážená deputácia pykať, nie však do obávaného väzenia, ale do „tureckej jamy“, no a husári zostali husármi.*“
- 35 Kollárová, *Politické udalosti...*, s. 65.
- 36 K. Schwarz, *Die Reformation in der Zips*, [in:] *Spiš v kontinuite času*, ed. P. Švorc, Prešov – Bratislava – Wien 1995, s. 48 – 67, s. 55 – 65.
- 37 T. M. Trajdos, *Reformacja i kontrreformacja na Spiszu*, [in:] *Terra Scepusiensis*, ed. R. Gładkiewicz, M. Homza, Levoča – Wrocław 2003, s. 467 – 486, s. 473.
- 38 Chalupický, *Dejiny Novej...*, s. 23.
- 39 Schwarz, *Die Reformation...*, s. 63 – 66.
- 40 P. S. Wandycz, *Střední Evropa v dějinách*, Praha 1998, s. 52 – 53.
- 41 Řezník, *Polsko...*, s. 93.

- ⁴² M. Števík, *Stručné dejiny Starej Lubovne (do roku 1918)*, [in:] *Stará Lubovňa v premenách storočí*, M. Števík, M. Timková, V. Dlugolinský, Stará Lubovňa 2006, s. 10 – 31.
- ⁴³ Chalupecký, *Dejiny Novej...*, s. 23.
- ⁴⁴ Chalupecký, *Dejiny Novej...*, s. 23. Staršia národné orientovaná literatúra videla za Stanislavovou náboženskou politikou snahu pretrhnúť nite s Ostrihomom a „vyliečiť kňazov z ich náboženstva a nemeckosti“. Porov. B. Ábrahám, *Obraz starého Spiša v maďarskej historiografii*, [in:] *K dejinám Podolíncu a novovekého Spiša*, ed. M. Števík, Stará Lubovňa 2006, s. 137 – 149, s. 140.
- ⁴⁵ Trajdos, *Reformácia...*, s. 477.
- ⁴⁶ I. Gojdič, M. Timková, K. Zvedelová, *Hrad Lubovňa – stavebný vývoj horného hradu*, [in:] *Umenie na Slovensku v historických a kultúrnych súvislostiach 2006. Zborník príspevkov z vedeckej konferencie, konanej v Trnave 26. – 27. októbra 2006*, Trnava 2007, s. 99 – 111, s. 108.
- ⁴⁷ Chalupecký, Smetana, *Hrad...*, s. 42.
- ⁴⁸ M. Števík, *Pokus o rekonštrukciu hradu Lubovňa na základe popisu z roku 1564*, „Z minulosti Spiša“, VII-VIII: 1999/2000, s. 51 – 62, s. 58.
- ⁴⁹ Porov. Kurtyka, *Starostwo...*, s. 519 a F. Fetko, *Kapitola k dejinám hradu Lubovňa v 18. storočí*, „Sandecko-spišské zošity“, 3: 2008, s. 131 – 135, s. 131.
- ⁵⁰ Krakov, ŠA v Krakove, oddelenie na Waweli, Castr. Crac. Rel. 23, s. 70 z Repertoria Kutrzebu, cit. podľa Wierzbicki, *Spišsko-sandecká...*, s. 35.
- ⁵¹ Levoča, ŠA-L, Provincia XVI spišských miest, I. Grófsky archív, B. Listiny, 90, BII/31.
- ⁵² Stará Lubovňa, ŠA - L, pobočka v Starej Lubovni, Katalóg mesta Hniezdne, Listiny, 44.
- ⁵³ S. Weber, *Geschichte der Stadt Leibitz, mit Bezug auf die Vergangenheit zipsens und Ungarns*, Kežmarok 1896, s. 30.
- ⁵⁴ Weber, *Geschichte...*, s. 30.
- ⁵⁵ J. Vojtas, *Spišská Nová Ves 360 rokov v zálohu poľských kráľov*, [in:] *Spišská Nová Ves*, ed. J. Kuruc, Spišská Nová Ves 1968, s. 67 – 151, s. 123.

Filip Fetko

Stara Lubownia

O Sebastianie, pierwszym staroście z rodu Lubomirskich

Studium o Sebastianie Lubomirskim przybliży nam jego poczynania na urządzie starosty spiskiego. Celem jest przedstawienie szerszego kontekstu historycznego i europejskiego, ważne dla oceny działalności Sebastiana jako pierwszego starosty z rodu Lubomirskich.

Z politycznego punktu widzenia główną determinantą działalności Sebastiana na urządzie starosty był konflikt Europy z Turkami, który spowodował, że starosta spiski ogłosił brankę w zastawionych miastach. W dziedzinie polityki religijnej Sebastian wprowadził kierunek kontrreformacyjny, kontynuowany przez następców.

Kolejnym rysem władztwa Lubomirskich było nieprecyzyjne ustalenie ich uprawnień. Rolę króla podczas urzędowania Sebastiana można określić jako dominującą przede wszystkim dlatego, że ingerował we władzę sądowniczą starosty. Z drugiej strony król bez wahania napominał miasta spiskie o ich obowiązku zaopatrywania zamku.

Ocena sprawowania władzy przez Sebastiana nie jest łatwa. Studium sugeruje tezy, względnie kierunki, w których winny zmierzać dalsze badania. Śledząc działalność kolejnych starostów nie należy zapominać o kontekście ogólnopolskim i ogólnoeuropejskim, w którym rozwijało się starostwo spiskie.

Filip Fetko

Altlußlau

Zum ersten Starosten aus dem Adelsgeschlecht der Lubomirsky – Sebastian Lubomirsky

Der Aufsatz bietet ein Gesamtbild über das Wirken Sebastian Lubomirskys im Amt des Zipser Starosten. Ziel ist es, den größeren europäischen und historischen Kontext vorzustellen, der für die Interpretation des politischen Wirkens Sebastians im Amt des ersten Starosten aus dem Adelsgeschlecht der Lubomirsky wichtig war.

Hauptdeterminante für das Wirken Sebastians war der Streit des christlichen Europa mit den Türken, der den Zipser Starosten zur Rekrutierung von Männern aus den gepfändeten Städten verleitete. Sebastian begründete außerdem den von seinen Nachfolger weitergeführten reformatorischen Kurs.

Eine weitere Determinante für alle Lubomirsky war die vage Bestimmung der Rechte der Starosten.

Während der Amtszeit Sebastians kann man die Rolle des polnischen Königs vor allem deshalb als dominant charakterisieren, weil er in die richterlichen Kompetenzen des Starosten eingriff. Außerdem zögerte der König nicht, die Zipser Städte an ihre Pflicht zur Versorgung der Lublauer Burg zu erinnern.

Sebastians Amtszeit ist nicht leicht zu bewerten. Der vorliegende Aufsatz bietet bestimmte Thesen, in welche Richtung sich die zukünftige Forschung orientieren sollte. Bei der Erforschung der Amtszeit aller Starosten darf aber nicht der polnische und europäische Kontext vergessen werden, in dem sich das Zipser Pfand befand.

Pohľad na odraz dejín každodennosti v Knihe testamentov Starej Ľubovne 1660 – 1747

☞ Kniha testamentov Starej Ľubovne¹ je bohatým zdrojom rôznorodých informácií. Je aj cenným informačným zdrojom pre vytvorenie obrazu dejín každodennosti mešťanov a obyvateľov mesta Stará Ľubovňa a jeho okolia. Život človeka sa premieta do vecí, ktorými je obklopený. Na základe dedeného majetku je možné vytvoriť si obraz o majetkových pomeroch, o úrovni života atď. Každý predmet, ktorý je uvedený v testamentoch, charakterizuje svojho majiteľa. Testátori odkazovali veci, ktoré pre nich mali určitý význam alebo hodnotu.

☞ Tento článok nepredstavuje komplexne zaznamenaný každodenný život mešťanov a obyvateľov mesta Stará Ľubovňa na základe knihy testamentov, ide skôr o pokus o vytvorenie istej predstavy o živote v meste v období spisania knihy testamentov. Je úvodom do tejto problematiky, pretože každodenný život v Starej Ľubovni v rokoch 1660 – 1747 nemožno rekonštruovať len na základe knihy testamentov.

☞ Podľa jednotlivých predmetov odkazovaných v knihe testamentov je možné získať predstavu o odievaní, živote v meštianskej domácnosti či stave majetku.

1. Odievanie v rokoch 1660 – 1747

☞ Odev sprevádza život človeka už od nepamäti. Je odrazom postavenia človeka v spoločnosti, vkusu i majetkových pomeroch. Pre mnohých je odev len samozrejmosťou a nevyhnutnou súčasťou života, pre iných predstavuje dôležitý prvok života človeka v spoločnosti.

☞ Odev sa vyskytuje vo viacerých testamentoch ako dedený majetok. Pováčšine ho odkazovali ženy.

☞ Jednotlivé dedené oblečenie je príkladom módnych trendov vtedajšej doby. Oblečenie, ktoré bolo zapísané v testamentoch, je možné charakterizovať ako sviatočné oblečenie. Na dedine, aj v meste, platili isté pravidlá odievania ako napr. iné oblečenie sa nosilo pri práci, iné do kostola, iné v dome a iné na tanečný bál. Každá príležitosť vyžadovala istý odev. Na konkrétnom človeku bolo, aký odev si obliečie, čo samozrejme záviselo aj od jeho majetkového postavenia.

☞ Najčastejšie sa zo ženských odevov dedili malé odevné doplnky ako napr. šatky. Regina *Szymkowa* vo svojom testamente odkazuje štyri kúsky šatiiek,² Dorota *Sakmarová* darovala svojej sestre dve šatky na hlavu³, zatiaľ čo Žofia *Zranczyszkowa* zanecháva pletené šatky.⁴ Najväčší sortiment oblečenia odkazovala Martina *Korypská*, vo svojom testamente odkazuje zelenú damaskovú spodnicu s vestou

a kabátec (*fartuch*) so zlatými ozdobami a striebornými spinkami (*hawtkami*), hnedú damaskovú sukňu so zlatou výzdobou a vestu so striebornými spinkami (*hawtkami*), červenú mohérovú sukňu s aksamietovou červenou vestou a mohérový kabátec (*fartuch*) so striebornou výzdobou a striebornými spinkami (*hawtkami*), zelený *anglický* kabát so striebornou výzdobou a gombíkmi, červený *anglický* kabát so striebornými gombíkmi, žltý *anglický* kabát so zlatou šnúrkou a podšitými zlatými gombíkmi, fialový damaskový kožuch so sobolím golierom, hodvábnu látku na jednu sukňu, zlatú korunu, čierny aksamiet so striebornou korunkou, nový tenký holandský obrus, plachty, sivú kockovanú hodvábnu látku.⁵

☞ Na tomto príklade je vidno, že Martina *Korypská* určite nepochádzala zo skromných pomeroch a o svoj výzor veľmi starostlivo dbala. Odkázala veľké množstvo oblečenia, ktoré predstavuje pestrý sortiment, ktorý sa vyskytoval na vtedajšom módnom trhu. Okrem tohto ženského oblečenia, ktoré sa spomína v testamente Martiny *Korypskej*, sa často odkazovali rôzne šaty, sukne, či tiež čepce alebo tzv. *katanki*, čo boli vesty so šnúrovaním.

☞ Muži odkazovali typicky mužské oblečenia, ako boli napr. nohavice, klobúky či rôzne čiapky. Najväčšie množstvo oblečenia zaznamenal vo svojom testamente Valentin *Kasperkowicz*. V testamente odkazuje: kabát višňovej farby so zlatými ozdobami a pozlátenými gombíkmi, dolomán s nohavicami a klobúk (*kełpak*), kabátec z *baszezowej*⁶ bavlny so striebornými gombíkmi, dolomán so striebornými gombíkmi, nové nohavice, opasok, staré šaty, plátno a čižmy.⁷ Tento zoznam mužského odevu je možné doplniť ešte oblečením odkazovaným v testamente Eliáša *Nykla*,⁸ a to: *wielczur*,⁹ červená sobolia čiapka, skladaný dolomán so striebornými gombíkmi, letná skladaná *delia*.¹⁰ Aj tieto príklady dokazujú rôznorodosť oblečenia u mužskej časti obyvateľstva.

☞ Ako je vidno pri pomenovaní jednotlivých častí oblečenia používali skôr poľské výrazy, čo dokazuje napr. názov *fartuch*, ktorý vo viacerých slovenských nárečiach pomenúva zásteru, zatiaľ čo v testamentoch zo Starej Ľubovne je to kabátec.

☞ Téma módy v tomto období je veľmi zaujímavá a určite by si zaslúžila väčšiu pozornosť.

2. Meštiansky život podľa knihy testamentov 1660 – 1747

☞ Mešťania boli privilegovaní ľudia, ktorí sa riadili špeciálnym právom. Ich postavenie v rámci mesta bolo síce privilegované, ale mimo mesta

mali už menšie právomoci a v určitých záležitostiach vystupovali ako poddaní.¹¹

☞ Podobne ako poddaní sa aj mešťania venovali poľnohospodárstvu, čo dosvedčujú aj viaceré odkazované predmety. V testamentoch boli tieto predmety buď presne špecifikované alebo boli všeobecne označené ako poľnohospodárske náradie,¹² či náradie pre hospodárstvo.¹³ Medzi toto náradie patrili napr. pluh, voz, atď.

☞ Okrem poľnohospodárskeho náradia sa v testamentoch spomína aj množstvo náradia a materiálu potrebného pri vykonávaní remesla či domácich prác. Napr. Alžbeta *Hertelka* vo svojom testamente odkazuje svoj kotlík na farbenie plátna.¹⁴ Ján *Łatzko* – garbiar zanechal v testamente telaciu a kravskú kožu.¹⁵

☞ Okrem týchto náradí sa často testamentárne zanechával aj riad do kuchyne, či kotlíky na pálenie pálenky alebo na varenie piva.¹⁶

☞ Súčasťou ľudského života nie je len práca, ale aj oddych, s čím možno spájať aj niektoré druhy nábytku. V testamentoch sa spomínajú napr. posteľ, posteľ s baldachýnom,¹⁷ stoličky, stoly, dokonca stolík s umývadlom.¹⁸

☞ Privilegované postavenie mešťanov potvrdzuje aj ich vlastníctvo zbraní. Najväčšiu zbierku odkázal roku 1668 *neznámy* testátor: šabľu, pušku, pár dlhých pištolí, pozlátenu šabľu, šabľu so striebornými puklicami a so striebornou hlavicou a pár menších pištolí.¹⁹ Taký arzenál neodkázal ani kapitán Ľubovnianskeho hradu Andrej *Kowalsky*.²⁰

3. Majetkové pomery v meste Stará Ľubovňa v rokoch 1660 – 1747

☞ V každom meste žilo viacero vrstiev obyvateľov. Okrem mešťanov, ktorí sa delili podľa majetku, boli v meste napr. aj chudobní obyvatelia. Títo obyvatelia však nemali dostatok financií a zrejme ani právo, aby mohla byť ich posledná vôľa zapísaná do mestskej knihy. Toto privilegium mali iba mešťania.

☞ Majetkové zaradenie jednotlivých testátorov je možné určiť podľa vlastneného a aj odkazovaného majetku. Možno polemizovať, či mali väčší význam nehnuteľnosti ako cennosti.

☞ Je ale isté, že ak mal nejaký testátor aj nehnuteľnosti aj cennosti, možno ho zaradiť do najvyššej vrstvy mestskeho obyvateľstva a to k patricijom – k najbohatším mešťanom.

☞ Najbohatším testátorom, ktorého testament je zapísaný v knihe testamentov, je *neznámy* testátor.²¹ Jeho odkazovaný majetok predstavujú: domy a iné budovy: vlastný dom s vyobrazením dvoch starcov, spomína tiež druhý dom, pivovar, stajne; role, lúky a záhrady: roľa za starým mlynom, ďalšie role za starým mlynom až k Novej Ľubovni, roľa za starým mlynom od Daniela *Kullera* spolu s lúkou, druhá roľa smerujúca k Novej Ľubovni na rovni od Tomáša *Krawcza*, roľa v Chmeľnici – presnejšie nebola určená, roľa na pestovanie zemiakov pozdĺž stodoly *Ginsterowey*, záhrada

pozdĺž *Kamborskie*. Odkazuje aj statok: mal väčšie množstvo rožného dobytku – kravy, jalovice, ďalej kone a dokonca aj včely. V testamente sa uvádza obilie a produkty z neho: žito, jačmeň, pšenica, marec, slad, ďalej oblečenie: bledomodrý kabátec podšitý lysou slamou so zlatými gombíkmi, kabátec fialovej farby so striebornými gombíkmi, župan s malými bielymi gombíkmi. Neznámy testátor mal viacero cenností: 2 páry veľkých spišských zlátených lyžičiek, pozlátenu pohár, cínový riad – 30 ks, medené nádoby – dve medené a tretia mosadzná, malé strieborné veci – presne neurčené, zlatý mužský prsteň so zafirom, granátový pohár, pár bielych lyžičiek, strieborná retiazka so zlatými pukličkami. Iný majetok tvorilo: náradie: voz, kolesá, medené a železné hospodárske náradie; zbrane: šabľa, puška, pár dlhších pištolí, pozlátenu šabľu, šabľu so striebornými puklicami a so striebornou hlavicou, pár menších pištolí. Okrem nehnuteľností: polí, záhrad a domov, dopĺňa jeho majetok aj množstvo cenností, ktoré potvrdzujú veľkosť jeho majetku.

☞ K ďalším bohatým mešťanom patrili Eliáš *Nykel*, Albert *Pruskowski*, Tomáš *Demek*, Valentín *Kasperkowicz* a aj jedna žena – Martina *Korypská* z rodu *Demekovcov*. Všetci spomenutí bohatí testátori zastávali aj najvyššie funkcie v rámci mestskej samosprávy, okrem Martiny *Korypskej*.

☞ Kniha testamentov je veľmi bohatým zdrojom pre poznanie dejín každodennosti. Táto malá sonda ukazuje len niekoľko možností, ako túto knihu interpretovať z obsahového hľadiska. Celkové spracovanie tejto témy by si vyžadovalo hlbší výskum a komplexnejšie spracovanie .

Poznámky:

- ¹ Levoča, Štátny archív Levoča, pobočka Stará Ľubovňa (ďalej už iba ŠA LE p. SL), fond Magistrát mesta Stará Ľubovňa, Kniha testamentov 1660 – 1747 (ďalej KTSL), škatuľa 3, i. č. 10.
- ² KTSL – 4b.
- ³ *Ibidem* – 11b.
- ⁴ *Ibidem* – 32a.
- ⁵ *Ibidem* – 87a – 90a.
- ⁶ Ide o istý druh vlny, bližšie nešpecifikovaný.
- ⁷ KTSL – 83b – 86b.
- ⁸ *Ibidem* – 41b – 44a.
- ⁹ Druh kabátu, ktorý bol pôvodne z vlčích koží, potom je to skôr obrazné pomenovanie a mohlo ísť o akýsi druh sivého kabátu.
- ¹⁰ Špeciálne mužské oblečenie podšité futrom.
- ¹¹ Š. Luby, *Dejiny súkromného práva na Slovensku*, Bratislava 2002, s. 197 – 198.
- ¹² KTSL – 19a.
- ¹³ *Ibidem* – 45a.
- ¹⁴ *Ibidem* – 38b.
- ¹⁵ *Ibidem* – 80a.
- ¹⁶ Napr. KTSL – 38b.
- ¹⁷ *Ibidem* – 22b.
- ¹⁸ *Ibidem* – 4b.
- ¹⁹ *Ibidem* – 16a – 21a.
- ²⁰ *Ibidem* – 24a – 29b.
- ²¹ *Ibidem* – 16a – 21a.

Spojrzenie na odbicie życia codziennego w Księdze testamentów Starej Lubowni 1660–1747

❏ Księga testamentów Starej Lubowni stanowi bogate źródło różnorodnych informacji. Zawiera również zapiski, pozwalające odtworzyć życie codzienne mieszczan oraz mieszkańców Starej Lubowni i okolic. Byt człowieka odzwierciedlają przedmioty, którymi się otacza. Na podstawie dziedzicznego majątku można odtworzyć obraz stosunków majątkowych, czy poziomu życia testatorów. Każdy

przedmiot, wymieniony w testamentach, charakteryzuje swego właściciela. Testatorzy zapisywali rzeczy, które miały dla nich istotne znaczenie czy wartość. Te dziedziczone przedmioty ilustrują życie mieszczańskie i stosunki majątkowe mieszczan, zapisanych w księdze testatorów. Dotyczy to zwłaszcza odzieży.

Ansicht an die Reflexion der Alltagsgeschichte im Buch der Testamente von Altlublau 1660 bis 1747

❏ Das Buch der Testamente von *Stará Lubovňa/Altlublau* ist eine reiche Quelle mit vielfältigen Informationen. Es enthält insbesondere Informationen für die Rekonstruktion einer Alltagsgeschichte des Bürgertums und der Bewohner von Altlublau und ihrer Umgebung. Das Leben der Menschen spiegelt sich in den Sachen, von denen sie umgeben ist. Auf der Grundlage des Vermögens ist es möglich sich

ein Bild über die Vermögensverhältnisse zu machen. Jeder in den Testamenten angeführter Gegenstand charakterisiert zugleich seinen Besitzer. Die Testatoren hinterließen Gegenstände, die für sie eine gewisse Bedeutung oder bestimmten Wert besaßen. Die vererbten Gegenstände überliefern somit Kleidung, Alltagsleben und Vermögensverhältnisse des Bürgertums.

Prameň No I. Situations – Plan von dem Bergschloss und Altstadt Lüblow

Mapa mesta a okolia Starej Ľubovne, ktorú jej autor, major a inžinier Batschek, označil *No I. Situations – Plan von dem Bergschloss und Altstadt Lüblow* sa nachádza vo Vojenskom archíve vo Viedni.¹ Je súčasťou komplexu máp, ktorú viedenský dvor nechal vyhotoviť v období ukončenia poľského zálohu. V roku 1769 mapoval Seeger von Durrenberg celý spišský záloh. Jeho mapové zobrazenie sa neskôr dostalo do tzv. Prvého vojenského mapovania.² Batschek mapoval mesto Stará Ľubovňa a hrad v roku 1773. Výsledkom jeho kartografickej činnosti je okrem v nasledovnom príspevku predstavenej mapy aj podrobná mapa Ľubovnianskeho hradu, ako aj podhradia, ktorú sme predstavili inde.³

Predmetom záujmu je mapa *No I. Situations – Plan von dem Bergschloss und Altstadt Lüblow* predovšetkým z pohľadu predstavenia samotnej mapy ako prameňa. V písanom príspevku uverejňujeme okrem toho prepis a preklad legendy z pravej strany mapy ako aj niekoľko poznámok resp. úvah k najnovším poznatkom, ktoré mapové zobrazenie majora Batscheka *No I. Situations – Plan von dem Bergschloss und Altstadt Lüblow* predstavuje.

1. Na pravej strane Batschekovej mapy sa nachádza **legenda**, v nasledujúcom znení (uvádzame prepis i preklad):

No I. Situations – Plan von dem Bergschloss und Altstadt Lüblow

In welchen alle auf dem Terrain befindliche Objecta in verjungt naturlichen Mass abgebildet seynd.

Erklärung

Alle von Stein erbaute Häuser seind in Rothenfarbe, und die von holtz-nejst ihren fruchtstadlen, wie Mayerhof, mit Schwarzen Streiffen bezeichnet

A das Bergschloss Lüblow. **B** die Oeconomie Gebäuden an fus des Berges. **C** die Altstadt Lüblow. **D** Berg Oslich, welcher dem Schloss hinzu niederer jedoch ut. Lit. **E** dan auf der lincken Seite. **F** das Schloss Vollkommen Dominiret, besonders von dem berg Lit. **G** in widerholtes Schloss jeder Man, bis auf dem Fus beschosen werden kan. **H** die Wasser Leitung von Oslichberg in Holtzernen Röhren, ware Vorhin in das Schloss, dermahlen aber in die Würthschfts Gebäude abführet. **I&K** zwey Berge welche die alt Statt Lüblow auch beherschen. **L** Nächster Weeg, welcher ohne von dem Schloss gesehen, oder incomodiret zu Werden vorbey führet, die andere Weege, woher oder wohin, seind auf derer gezeichneten Stelle beschrieben. **M** Platz an Ufer der Poprat, alwo das

Bauholtz flossmessig mit hungarischen Weine beladen, abgeschift, sofort über Warschau bis Dantzig Tranportiret werden. N die geschlagene Brücke über den Poprat an welcher das Kais.Königl. Mauthhaus befindlich. O das haus in der Statt, worin die Kais: König. Proviantbäckerey, dermahlen befindlich. P Häuser im Tal, nächst dem Schlossberg, der Pohlisch gewesten Guarnison Geherig, und bewohnet werden.

Č. 1. Situačný plán zámku a historického mesta Ľubovňa

Na ktorom sú vyznačené všetky na území sa nachádzajúce objekty v zmenšenej mierke.

Vysvetlivky

Všetky z kameňa vybudované objekty sú v čerenej farbe, a tie z dreva spolu s ich poľnohospodárskymi budovami, ako majermi, vyznačené čiernymi líniami.

A Zámok Ľubovňa. **B** Hospodárske budovy na úpätí vrchu. **C** Historické mesto Ľubovňa. **D** Oslí vrch, ktorý je ako hrad nižší ale pod pís. **E** a potom na ľavej strane. **F** hradu úplne panuje, predovšetkým kopcom pís. **G** odkiaľ opäť na hrade, každý muž do nohy môže byť ostrelovaný. **H** prívod vody z Oslieho vrchu z drevených rúr, predtým viedlo do zámku, teraz už ale do hospodárskych budov. **I&K** dva kopce, ktoré dominujú historickému mestu Ľubovňa. **L** ďalšia cesta, ktorá vedie okolo bez toho, aby bol z hradu videný alebo vyrušený, ďalšie cesty, odkiaľ alebo kam, je popísané na vyznačených miestach. **M** Miesto na brehu Popradu, kde stavebné drevo spltňované s vínom je nakladané, lodným spôsobom, hneď cez Varšavu do Gdaňska je transportované. **N** pozbýjaný most ponad Poprad, na ktorom sa nachádza cis. kráľov. mýtnica. **O** dom v meste, kde sa momentálne nachádza cis. kráľ. proviantová pekáreň. **P** Domy v doline, pri hradnom kopci, patriace a obývané tu v minulosti prítomnou poľskou posádkou.

2. Pri drevenom moste, ktorý slúžil na prechod cez Poprad smerom k Ľubovnianskemu hradu, je vyznačená zástavba, ktorej súčasťou je iba jediná murovaná stavba. Ako sme už uviedli inde,⁴ nestála tu od polovice 18. storočia žiadna „budova správy majetkov hradu“, ako je to uvádzané v Súpise pamiatok,⁵ ale iba kamenná budova **cisársko-kráľovskej mýtnice**,⁶ čo potvrdzuje aj legenda k mape. Uvádzaná „budova správy majetkov hradu“, v súčasnosti známa ako kúria Dlu-

Foto: Kriegsarchiv Wien

No: I.

Situations-Plan Von dem Bergschloß und altstatt Lüblow

In welchen alle auf dem Terrain befindliche objecta, in Verjüngt natürlichen Maß abgebildet seynde.

Erklärung

Alle von Stein erbaute Häuser, seind in Rotzfarbe, und die von Holtz, nebst ihren frucht, Madlen, wie Mayerhof, mit schwarzen Streiffen bezeichnet.

- A. das Bergschloß Lüblow
- B. die Oeconomie Gebäude an Fuß des Berges
- C. die Altstatt Lüblow.
- D. Berg Oslich, welcher dem Schloß hinzu niedriger jedoch et. Lt. E, dan auf der Linken Seite F das Schloß Vollkommen Dominiret, besonders von dem berg Li. G. in widerholtes Schloß jeder Man, biß auf dem Fuß beschossen werden kan.
- H. die Wasser Leitung von Oslich berg in holtzernen Röhren; ware Vorhin in das Schloß, dermahlen aber in die Wirthschafts Gebäude abführt.
- I. & K. zwey Berge welche die alt. Statt Lüblow auch beherschen.
- L. nächster Weeg, welcher ohne von dem Schloß gesehen, oder incomodiret zu werden vorbey führt, die andere Weege, woher oder wohin, seind auf derer gezeichneten Stelle beschriben.
- M. Platz an Ufer der Pprat, also das Bauholtz, stoß meßig mit hungarischen Weine beladen, abge seift, sofort über Warschau bis Dantzich transportiret werden.
- N. die geschlagene Brücke über den Pprat, an welcher das Kauf Königl. Maultshaus befindlich
- O. das haus in der Statt, wohn die K. Königl. Proiantbäckerey, dermahlen befindlich.
- P. Häuser im Thal nächst dem Schloß berg, der Pölnisch gewesten Kvarnia, an feberig, und bewohnet werden.

golinských, bola v skutočnosti soľným skladom z konca 18. storočia.⁷

☛ **3.** Mesto je na mape majora *Batscheka* vyznačené dvoma farbami, ktoré podľa legendy k mape rozlišujú drevené a murované stavby. Z mapy jasne vyplýva, že po ukončení zálohu v roku 1773 bolo jedine **centrum mesta** v Starej Ľubovni murované. Námestiu dominuje murovaný kostol sv. Mikuláša. Aj na tejto mape sa objavujú pred kostolom dve stavby, na ktoré sme narazili v predošlých prameňoch.⁸ Na mape sú vyznačené ako drevené stavby, no ich funkcia nie je doposiaľ ani na základe tohto prameňa známa. Okrem centra mesta a kostola je ako murované vyznačených niekoľko samotných stavieb (napr. na pravom toku Jakubianky) a **cisárska proviantová pekáreň**, ktorá stála na dnešnej Garbiarskej ulici. Tá bola akiste potrebná z dôvodu, že ukončenie spišského zálohu sa fakticky začalo v roku 1769, keď toto územie začali obsadzovať rakúske vojská.⁹ Proviant bol určený rakúskym vojakom.

☛ **4.** Zaujímavým poznatkom je smerovanie **vodovodu** do Ľubovnianskeho hradu, resp. ako sa potvrdzuje opäť aj v tomto prameni, do Ľubovnianskeho podhradia. Na hrade, kde sa voda dala zabezpečiť iba obmedzene studňou,¹⁰ bolo vytvorenie vodovodného systému už v polovici 16. storočia „najväčšou modernizáciou“ vtedajšej renesančnej prestavby.¹¹ O to zaujímavejšie je poznanie, že vodovod bol vedený až spod Oslieho vrchu, čo predstavuje vzdialenosť viac ako 2,5 km.¹² Po detailnom skúmaní *Batschekovej* mapy to vyzerá, že na Oslom vrchu bola na prameni vytvorená **priehrada (!)**, ktorá vodu zadržovala a zhromažďovala a na ktorú bol napojený vodovodný systém pre potreby hradu.

☛ **5.** Veľmi cenným poznatkom pre históriu Starej Ľubovne je potvrdenie existencie a lokalizácia **riečného prístavu** na pravom brehu rieky Poprad. Rieka Poprad bola dôležitým hospodárskym faktorom pre rozvoj obchodu, keďže preprava tovaru bola takto oveľa menej nákladnejšia. Pramene o plavbe na rieke Poprad existujú už z doby Žigmunda Augusta, ktorý povoľuje slobodu plavby po rieke Poprad obyvateľom mesta Hniezdne.¹³ Ako sa uvádza v prameni z Vojenského archívu vo Viedni, transportované bolo drevo spltňovaním, ako aj víno po Poprade, ďalej po Dunajci a Visle cez Varšavu až do Gdaňska. Právo slobodnej plavby na Poprade bolo mestu Stará Ľubovňa potvrdené v roku 1669, keď boli potvrdzované jeho dávne výsady.¹⁴ V spojitosti s mestom Hniezdne, Starou Ľubovňou a riekou Poprad sa vynára aj Ľubovniansky hrad. S. Weber píše:

„Medzi nezvyčajnými výdavkami boli najutlačajúcejšie tie, ktoré spôsobovala dodávka vína na Ľubovniansky hrad. Pri tejto boli tie 3 mestá Podolínec, Hniezdne a Ľubovňa stále rovnako angažované a podrobené rovnakým tiažam. Dodávka vína sa konala do ... Dąbrowy, Vratislavi, Rzeszowa, Wiśni-

cza... na kočoch alebo pltiach, ktoré boli využívané po Poprade už od Podolínca.

Počas ... roka 1664 malo byť najprv ... vyexpedovaných 21 sudov vína do Dąbrowy. Pri objednaní plti sa vytvorili výdavky vo výške 3 fl. 55 denárov. Potom sa stretli richtári Podolínca, Hniezdneho a Ľubovne, aby dané udalosti prediskutovali, čo bolo spojené s výdavkami 4 fl. 45. Náklady dodávky sa rozdelili na 3 spomínané mestá a na Hniezdne pripadlo 56 fl. Počas veľkonočného týždňa bolo ...na hrad vynesných 8 sudov vína, čo mesto Hniezdne stálo 16 fl. 60. ... do Dąbrowy malo byť poslaných 11 sudov vína, pričom pltníci a furmani stáli Hniezdňanom 13 fl. 60. 10 októbra malo Hniezdne v tejto súvislosti ešte výdavky vo výške 15 fl., ktoré ich stáli pltníci a furmani, ktorí transportovali ďalej 10 sudov vína. Tak bolo v tomto menovanom roku ďalej transportovaných 40 sudov vína, čo naše mesto Hniezde stálo 109 fl. 10 denárov.¹⁵

☛ Doterajšie poznanie riečnych prístavov oprávňovalo „myslieť nielen na riečny prístav v Hniezdom, ale prinajmenšom v Podolínci...“¹⁶ Mapa majora *Batscheka* po prvýkrát potvrdila prítomnosť a **lokalizuje pozíciu riečného prístavu v Starej Ľubovni**. Weberov výklad potvrdzuje tézy o splavovaní Popradu od Podolínca, cez prístavy v Hniezdom a Ľubovni až k Baltiku.

☛ Uvedený komentár si nekládol nárok vyčerpania prameňa *Batschekovej* mapy. Za ďalší výskum stojí akiste rozmiestnenie obydľí, majerov a sezónnych domčekov v Ľubovnianskej vrchovine. Podrobne je vyznačená aj cestná sieť, toky riek a potokov. V mape je vyznačená aj drobná sakrálna architektúra alebo šibenica. Za zmienku iste stojí vyznačenie poľnohospodárskych pôd a mlynov na riečnych tokoch. Mapa *No I. Situations – Plan von dem Bergschloss und Altstadt Lüblow* skrýva mnoho ďalších poznatkov a to nielen z pohľadu jednej vednej disciplíny.

Poznámky:

- ¹ Viedeň, Kriegsarchiv Wien, Inland c V a) Lublow Nr. 01 Sit. Plan.
- ² Porov.: F. Fetko, *Mapové zobrazenie Seegera von Durrenberga a jeho pramenná hodnota pre novoveké dejiny Spiša so zreteľom na Starú Ľubovňu*, „Sandecko-spišské zošity“, 4: 2009, s. 126 – 129, s. 126.
- ³ F. Fetko, *Erster Grundriss von den Bergschloss Lublow. Ľubovniansky hrad na konci spišského zálohu*, [in:] *Spiš v 12. a 13. storočí*, ed. M. Števík, v tlači.
- ⁴ Fetko, *Mapové zobrazenie Seegera von Durrenberga...*, s. 126.
- ⁵ *Súpis pamiatok na Slovensku*, zv. 3, ed. A. Güntherová, Bratislava 1969, s. 188 – 189.
- ⁶ Viedeň, Kriegsarchiv Wien, Inland c V a) Lublow Nr. 01 Sit. Plan.
- ⁷ K stavbe soľného skladu pozri: M. Števík, *Stručné dejiny Starej Ľubovne (do roku 1918)*, [in:] *Stará Ľubovňa v premenách storočí*, M. Števík, M. Timková, V. Dlugolinský, Stará Ľubovňa 2006, s. 10 – 31, s. 27 a M. Števík, *K dejinám hradu Ľubovňa a Starej Ľubovne*, [in:] *Dejiny hradu Ľubovňa*, M. Števík, M. Timková, Stará Ľubovňa 2005, s. 5 – 122, s. 99.
- ⁸ Fetko, *Mapové zobrazenie Seegera von Durrenberga*, s. 128.
- ⁹ F. Fetko, *Kapitola k dejinám hradu Ľubovňa v 18. storočí*, „Sandecko-spišské zošity“, 3: 2008, s. 131 – 135, s. 133.

¹⁰ M. Timková, *Stavebný vývoj hradu Lubovňa*, [in:] *Dejiny hradu Lubovňa*, M. Števík, M. Timková, Stará Lubovňa 2005, s. 122 – 132, s. 130.

¹¹ I. Chalupecký, M. Smetana, *Hrad Lubovňa*, Martin 1987, s. 34.

¹² K vodovodnému systému hradu porovnaj: F. Fetko, *Nevojenské osadenstvo na Lubovnianskom hrade v novoveku*, časť 2, „Almanach Muszyny 2010“, 2010, s. 109 – 113, s. 111 a tiež Fetko, *Erster Grundriss von den Bergsschloss*

Lublow, v tlači.

¹³ O. R. Halaga, *Košice – Balt. Výroba a obchod v styku východoslovenských miest s Pruskom 1275-1526*, Košice 1795, s. 110.

¹⁴ *Ibidem*, s. 111.

¹⁵ S. Weber, *Die Weinfuhre auf dem Lublauer Schlosse*, „Karpathen-Post“, 43: 1886 (21. 10. 1886), s. 1.

¹⁶ Halaga, *Košice – Balt*, s. 111.

Filip Fetko

Stara Lubownia

Źródło No I. Situations – Plan von dem Bergschloss und Altstadt Lüblow

Mapa miasta i okolic Starej Lubowni, którą jej autor, major inżynier Batschek zatytułował *No I. Situations – Plan von dem Bergschloss und Altstadt Lüblow* znajduje się w Archiwum Wojskowym w Wiedniu. W artykule, prócz reprodukcji mapy, podano odpis i przekład legendy umieszczonej

po jej prawej stronie, jak również kilka uwag i komentarzy do jej treści, przede wszystkim istnienia i usytuowania portu rzecznego na prawym brzegu Popradu. Komentarze dotyczą również celnicy, zabudowy Starej Lubowni oraz wodociągu zamkowego.

Filip Fetko

Altlußblau

Quelle No I. „Situations – Plan von dem Bergschloss und Altstadt Lüblow“

Die Karte der Stadt und Umgebung von *Stará Lubovňa/Altlußblau*, welche ihr Autor, Major und Ingenieur *Batschek*, als NO I. „Situations-Plan von dem Bergschloss und Altstadt Lüblow“ bezeichnet hatte, befindet sich im Kriegsarchiv in Wien. Neben der Publikation der Karte werden im Kommentar die Transkription und Überset-

zung der Legende wie auch einige Überlegungen zu den neuesten Erkenntnissen aus der Karte angeführt. Vor allem handelt es sich um die Lokalisierung des Flusshafens am rechtem Ufer des Flusses *Poprad*. Der Kommentar betrifft auch das Mauthaus, die Bebauung der Stadt Altlußblau und das Wasserleitungssystem auf die Burg.

☛ Pan glavni redaktor našeho prešofskeho Šarišana mi hvara, žebi som jag okaraňe verni Šarišan daco napisal o našim šarišskim rečovaňu, ale – lem šmišne! Rozmišľal som – mam, či ňimam se na to dac, ale nakoňec som pristal. Dobre. Napišem. Šag vas skare, vi slovenčinare! Ritendo verum dicere, bo to ja znam i po lacinski: Ja zo šmichom pravdu povim!

☛ Mi se zo svoju ženu prehrožňice radzi mame, ale najvecej zato, že zme serdečne Šarišaňi! To dzeň dzeňski, uš či se lem tak komotňe dohvarame, či daco na sebe sčujeme, fše se až zdirgňeme: Oj, mu dušu, jag bi zme toto abo toto po sloveňski povedzeli, no – kebi zme už buli popaňšcete jak to uš šicko dňeš na našim valale (macere už ňedojča, ale koja, jak kebi dzecko bulo pohlavni pud, ňeprevijaju, lem prebaľuju, jak kebi dzecko bulo balik, ňedavaju gembičku lem pusu, aňi pozdravovac už ňedavaju, lem ňechavaju..., ňepišu listi na narodzeňini, ale dopisi k narodženinam, ňezakriča, co ší to viparatikoval, ale viviedol, ozdaj kozu na virbu!

☛ No ta sluchajce, dobre ľudze, jak to mi se ešči take stare zakonici na valale dohvarame! Žena me odbija: Co uš ce zaš nagabuje! /Bo som ju chcel poboškac./ No jag bi som to mal – jak se hvari – tag literarne vijadric, no jak? Abo – dake di me zaš ona oblapi a hvari: Ach, ti muj stišiceni mužičku! Stišiceni je stišiceni, to aňi buch do tej školskej slovenčiňi ňepreloži! Vonehdi me volala na jarek lachi prac a ja lem tag na besperak som coška dlukši duloval po chiži, a ona už na mňe: Ti gniro, co tam teľo gniraš! Hej, ňiž un se vikiňa, vikače, vikoci, vikoricma, ohamudľa /obleče/, ta ja tu na dvore skolčavejem, skrepeňejem, zdebeňejem, zgagňem od žimi, ruki už mam nabergnute, aňi sebe jich ňečujem! A ja už lem nat tima jej slovami mudroval, bo to ja ozda i v tej slovenčiňe zvidreli, sčitani človek: Jag bi se tota moja žena mohla na mňe zo svoju papuľu tak smačne vižuric, viveršic, kebi ňebula šedlačna Šarišanka! Šag už lem take slova jag besperak, dulovac, ruki, palce mi nabergli, noľe, slovenčinare, či to mozece povedzec po slovenski!

☛ A potom – mi Šarišaňi mame take iste slova jak slovenčina, ale okrem ňich ešči ďalše podobne, napr. mi tiš povime prekvapil se, ale aj zakajal; poponahľal i posporil; pomimo, ale i vimši /uč/; veľki i duži; voľni i bivni; tu i nef; napajedzeni i rozjušeni; nacigaňil, ale i spovedzel; oklamal, ale i previt /ho/; stracil se, ale i sčaz; stalo zato, ale i vartalo /to na suľľu vžac/; obijal, ale i očapoval, čemžil /hruški/; gengľavec, ale i mitrenga; špirta, ale i kikľa se /v ohňu/; vadzi se, ale i došpituje, nad-

zira; klopka, bucha, ale i durka; tuži, ale i lachňe, sciži, korci ho za dačim; ošklivo, ale i ňevalušno; dziravi i ľedaci i ľedačina /darebak/; piskati, ale i odukali; chitro i dospruhu; trajsc se i tremcec; zmočic i zaľuštac; hruda i balta; suci i čili /chlop/; poradzic i porajic /rajilka/; priscihnuc i natparic; ohľad i vibačnosc, priveľija, maradaš; spokojni i kontetni; starac se i turbovac, sumovac, sujecic; odrezac i otfaklic; dobri i ňezhorši; pretvirac, ale i smirdac /prez dzvere von a dnu chodzic/; virušovac i balušic, nazdac se i spodzivac; prisc na daco i podurgnuc, zdohadac se; miši pohrižľi i zobubrikovali atd. Po sloveňski možno na daco povedzec lem – že je špinave, no po šarišski brudne, britke, zaľepene, zavaľane, začapane, zababrane, zasmarovane, zmazurene, zafoľovane, sčaputane, riňave, stitoľene, zmurcane atd.!

☛ No ta, ľudze boske, mňe tota reč našich pretkoch tag zujala, že ja se dal i do spisovaňa takich interesantnich, sčepnich šarišskich slovoch i calich vetoch. No ta kukajce, mile čitateľe, keľo a jake obzvlašne slova našo stare macere, dzedove chasnovali a, pravdaže, probujce jich povedzec, ta jak se dňeš v kňiškoch, novinoch piše!

☛ Zavadzil o chalp, uderil mu štipak do nohi a sčamba, taka stremba za nohec. Poradne ňeporezal, lem zdžvakal, zgigľal, zožuffal. Taka čampa, od roboti očampaveta. Taki kikut kiktavi. Lem doma kľapi, kuči, prešľeňči, ňič ňerobi, balaguje. Zachcivi, zabahľivi, zahapľivi, zachciva, zabahuje se. Skrentni, naremni, zjedli, ňeprijazni, nezľudni človek, taki tutmačisko. Dedva jedna, lem fše šicko zdedva, zgvezda, zdžabe, zhurca, zmircva, sčudzi, strančiruje, zhudľari. Coška tam kovardzi, vatľari. Zrajdoval, zgruhotal se z vozom do žompa, do takeho baňdžura. Dirgalo, šmaralo z ňim po girdžaľoch, jaruhoch, debroch. Pendikoval za ňim. Pridipkal domu. Škintal. Co drindaš, chceš se dzirgac na vuz? Fšadzi za mnu bliňčka. Dze ší se tam vicedzil, viterebil, viterľingal! Kilavi, šantavi, lem se špota, kľaga, džadiga jedna, zdiška šaplava! Ščilaveti, vičučoreti, zňiščeti, zožaleti /jak stare maslo/. Obačil se, prišol obačeni. Priokral se /obľik/. Goľci mu v bruchu. Lem tag zašefescil /robotu/. Taka škamrava ška pa se mu priškapila za ženu. Ti skaraňiku, trest tresceni bi ce pobil, ta uš se osluc /ožeň/, bo lem zujudzisko s tebu! S taku lanču či ľogu ho prebarašil, basamuhu mal na cherbece. ňegaňčuj, ňeškalendz, ked ňekupiš! Na šicko lem feka, buka, džavuli, obrušuje, vidrižňa se, odbrečuje, pisk oduľuje na mňe. Teľo mi poza ucha teľepeš, tiričš, fefreš, hlavu mi oturčiš, odurniš! Prišol zruntovani,

zmintatovani, sparantikovani. Taka ňeočajana, ňeohendošena šalaputa, nič še ňečaje. Kus u ňej pobul a potom še jej pozbul. To bul ten bača der-ski, švitki, šmitki chlop, f košaru ofce rozrendeľoval na upile, doscipne, lachvate, na take džamoše, ligoše a na ňeupile, ňedoscipne, co bi hladovalo, kebi mu človek ňedal. Pluži, kvandruje mu. Mot-ložil, haroval, skučkoval, peňeži ľem točmal a potom jich ľem rozgajdal, sčachľaril, a tag ľem malatal a f samej rozgardii žil. Dze ju zdo-baril a teras še za ňu dobre ňeopenta. Ocec me štromocil, v ostrožnosci trimal, ňerospuščil jag bačofsku puhu /rajtku na biču/. Zadloga mi cholta v boč-

koru. Jarčik taki nikli, šupteľni, ľichi a uš skľopkani, vikľingani, ňeskoro bul šati, obridňejši pošchodzil /ritši/.

☛ Mile čitateľe, ta ked i vi take dajake starodavne slova, rečovaňe zo svojeho kraja znace, napišce do našej redakcii! Vidzice, začali zme figľovňe a skončili zme naozaj: Naša šariščina je taka bohata a osobitna reč, že o našej vichodňarskej dzedziňe žaden spisovateľ še ňeodvažil aňi roman napisac, bo šag naturu a život Šarišana ňemožno vicharakterizovac s takima sloveňskima citosloviami, jag napr. Tristo striel hrmených, bystu bohu, či daj sa mi svete!

Správy a jubileá/ Komunikaty

Peter Labanc

Monika Pavelčíková

❏ Spiš, dnes región rozdelený do troch administratívnych celkov (Košický samosprávny kraj, Prešovský samosprávny kraj, Malopoľské vojvodstvo) v dvoch štátoch (Poľská republika a Slovenská republika), oslávil v minulom roku doslova najokrúhlejšie výročie prvej písomnej zmienky. Od roku 1209, keď bola vydaná listina, ktorú dnes prevažná väčšina odbornej verejnosti považuje za najstaršiu známu listinu týkajúcu sa Spiša, uplynulo už 800 rokov. Hoci sa kultúrne a vedecké podujatia organizujú na Spiši každoročne, rok 2009 oplýval ich rozmanitosťou i množstvom. Jedným z vedeckých podujatí, ktoré bolo venované tomuto jubileu, bola medzinárodná konferencia Spiš v 12. a 13. storočí organizovaná Ľubovnianskym múzeom, Múzeom v Nedeci a Obcou Žakovce. Práve tá zároveň so Spišom oslávila

Abraham Barna z Piliscsaby počas diskusie.

Foto: V. Štefančík

Príhovor starostky obce

Žakovce Kataríny Krullovej.

Foto: V. Štefančík

zmiernené jubileum. Preto jej výber ako miesta organizovania konferencie nebol náhodný.

❏ Rovno prvý príspevok Jozefa Sulačeka sa venoval prelomovému obdobiu Žakoviec. V ňom rozoberal časový úsek tridsiatich rokov od roku 1918. Kým spočiatku išlo o takmer čisto nemeckú obec, v polovici 20. storočia v nej už žilo, nielen následkom 2. svetovej vojny, vymenené obyvateľstvo. Problém diskontinuity obyvateľstva na Spiši má viacero miest a dedín. Chronologicky do staršieho obdobia nás posunul príspevok jedného z najvýznamnejších germanistov Ilpa Tapaniho Pii-rainena venovaný nemecky písaným kronikám a denníkovým záznamom zo Spiša z obdobia novoveku. Ide o veľmi cenný prameň, ktorý je však pomerne subjektívny. Spišská enkláva Nemcov významne vplývala na dejiny tohto regiónu. Pohľadom najmä na najstaršie dokumenty sa Ivan Chalupecký, doyen spišskej historiografie, snažil stručne charakterizovať práve nemecké osídlenie Spiša a jeho zástoj v dejinách. V ďalšom príspevku vydavateľa Božena Mściwujewska-Kruk a Ryszard Kruk ponúkli pomocnú ruku spišským historikom. Poukázaním na lokálne tlače mimovládnych organizácií ubezpečili bádateľov, že ponúkajú dostatok priestoru na popularizáciu dejín. Ďalším zahraničným účastníkom konferencie bol Attila Zsoldos z Budapešti. Venoval sa veľmi diskutovanej problematike spišskej šľachty, resp. jej jednotlivým kategóriám. Neopomenul ani špecifickú kategóriu, tzv. auridátorov. Dejiny Spiša ako pohraničného regiónu významne ovplyvňoval jeho severný sused – Malopoľské kniežatstvo, resp. Poľský štát. Jeho vývojovým procesom a štruktúram v 12. a 13. storočí sa venoval poľský medievalista Ryszard Grzesik. Autorské duo Jozef Česla – Miroslav Števík nám predstavili svoju mapu, na ktorej ilustrovali veľkosť majetkových domén významných vlastníkov pôdy v 13. a 14. storočí. Premietnutie v prameňoch doložených majetkov do mapy vytvorilo negatív rozsahu staršieho vlastníctva na Spiši. Môžeme povedať, že historiografia Spiša je päťjazyčná. Práve staršej maďarskej a jej pohľadu na etnicitu a spoločenský vývoj Spiša venoval pozornosť Barna Ábrahám. Svojím príspevkom ukončil rokovanie prvého dňa.

❏ Po menšej zmene sobotňajšieho programu otvorila program prednáška Petra Labanca, ktorý venoval niekoľko slov spoločenskej situácii na Spiši vo veľmi turbulentnom období konca 13. storočia. Pútať prednáška Guy Cassagneta o úlohe a význame kresťanských rádov nás upozornila na tento dôležitý element, ktorý vplýval nielen na ľudí, ale

ovplyvňoval aj výzor krajiny. Netradičný doplnok svojho príspevku si zvolil Miroslav Števík. Venoval sa zániku stredovekých a v ranom novoveku doložených sídel. Po krátkom úvode prezentoval audiótoriu dokumentárny film, v ktorom fyzicky obišiel lokality týchto zaniknutých sídel. Spišská kapitula si v roku 1301 volila svojho prepošta po smrti biskupa Jakuba. Práve otázke označenia kanonikov titulom magister sa venoval György Rác. Po analýze prameňov predpokladá, že tento titul nemožno hodnotiť z akademického pohľadu. Hoci už otázka spišských Nemcov rezonovala v niektorých príspevkoch, vrátil sa k nej aj Miklós Czenthe. Svoj pohľad zaostril na autonómiu spišských Sasov

v stredoveku a nevyhol sa ani otázke ich predstaveného. Záverečný príspevok konferencie zaobstarali Piotr Wierzbicki a Beata Wierzbicka. Poukázali na veľmi hodnotný prameň k hradom v novoveku. Ide o lustrácie, alebo možno povedať aj inventúry hradov na Spiši i v poľskom pohraničí. Autori sa zamerali na Lubovňu a Podolíne.

☛ Tretí deň konferencie bol venovaný spoznávaniu kultúrneho dedičstva Spiša. Počas krátkej exkurzie si účastníci obzreli exteriér Kostola sv. Ladislava v Spišskom Štvrtku, Radničné námestie v Spišskej Novej Vsi a kostolov vo Vítkovciach, Chrasti nad Hornádom, Spišských Vlachoch a Žehre. Celkovo za dva rokovacie dni odznelo

Účastníci konferencie pred Obecným úradom v Žakovciach. Foto: V. Štefančík

Profesor Piirainen a docent Chalupecký blahoželajú po prednáške profesorovi Casaguetovi. Foto: V. Štefančík

14 príspevkov od prednášajúcich z piatich krajín (Francúzsko, Nemecko, Maďarsko, Poľsko a Slovensko). Nie všetky prednášky sa priamo venovali obdobiu 12. a 13. storočia, no ponúkli doplnenie a kontext tým ostatným. Za veľké pozitívum tejto konferencie, ak nie za najväčšie, treba považovať snahu organizátorov dopriať čo najviac priestoru na diskusiu. Tá je vlastne aj hlavným dôvodom organizovania vedeckých konferencií vo všeobecnosti. Túto ambíciu sa organizátorom, na rozdiel od mnohých iných podujatí podobného druhu, podarilo naplniť. Zvolený model (diskusia priamo po každom príspevku) je veľmi prospešný a posúva autorov dopredu v ich výskumoch.

☛ Hoci som tu doteraz rozprával výlučne o prednáškach, či krátko o exkurzii, pred koncom svojho článku musím spomenúť, že organizátormi kon-

ferencie boli traja jej aktívni účastníci odmenení za celoživotný prínos k spišskej historiografii (Ivan Chalupecký, Ilpo Tapani Piirainen, Jozef Suláček). Program konferencie sa niesol aj vďaka tomuto momentu v slávnostnej atmosfére. Celý bol popretkávaný kuloárnymi diskusiami na rozličné témy. Nesmieme opomenúť ani prostredie v akom sa účastníci stretli a podelili sa s výsledkami svojich výskumov. Obec Žakovce prijala odborníkov i záujemcov o dejiny zo všetkých svetových strán srdečne a pohostinne. I tento moment mal vplyv na to, že sa stretnutie odohralo v podnetnom a konštruktívnom duchu a zanechalo v účastníkoch veľmi dobrý dojem. Za to im patrí veľká vďaka. Tá patrí aj iniciátorovi podujatia Miroslavovi Števíkovi, ktorého nadšenie pre vec dokázalo strhnúť viacerých v jeho blízkosti.

☛ Možno zhrnúť, že organizátorom sa vyplatila niekoľkoročná príprava na zorganizovanie tohto podujatia. Je len potešujúce, že okrem prednesených príspevkov z konferencie bude zborník z nej obsahovať aj ďalšie štúdie viacerých odborníkov, ktorí sa z akýchkoľvek dôvodov nemohli zúčastniť stretnutia. Na záver ostáva len želanie, aby konferencia a jej výsledky posunuli bohatú spišskú historiografiu o ďalší krok dopredu a aby sa stala inšpiráciou pre ďalšie podobné podujatia.

K životnému jubileu Jána Lazoríka

☛ Koncom septembra tohto roku, na sviatok sv. Michala, sa dožil úctyhodných 90 rokov Ján Lazorík. Prežil čínorodý život a vyoral hlbokú brázdnu na poli školstva a kultúry vo svojom rodnom Šariši. Obidvaja pochádzame z obce Torysa, preto si ho pamätám od útleho detstva. Mala som to šťastie, že na ZDŠ v Krivanoch bol mojim učiteľom. Výrazne ovplyvnil moje školské roky, inšpiroval ma pri výbere povolania, profesijne ako svoj mladú kolegyňu formoval a vzbudzoval rešpekt a obdiv nad celoživotnou prácou.

☛ Veľmi živo a rada si spomínam na jeho vyučovacie hodiny prírodovedy, nemeckého jazyka, či výtvarnej a hudobnej výchovy. Pán učiteľ Janko Lazorík nikdy neprišiel na hodinu bez učebných pomôcok. V rámci hodín prírodovedy nás brával na mičurinské poličko, kde nás učil sadiť, štepiť,

vysádzať zeleň. Do každého voľného kútika v triede alebo na chodbe umiestňoval rastliny, herbáre, fotografie alebo nástenky s cudzími slovami, ktoré sa dostávali v tom čase do slovenského jazyka. Svojím pôsobením v školstve, v období svojich najproduktívnejších rokov života, vychoval množstvo úspešných mladých ľudí, ktorí pôsobia v rôznych oblastiach verejného života. Neskôr ma ako študentku svojou zaniatenosťou pre ľudovú kultúru inšpiroval k výberu môjho povolania.

☛ V 60. rokoch 20. storočia sa popri učiteľstve začal aktívne venovať zbieraniu a zaznamenávaniu ľudových piesní, zvykov, rozprávok, povestí, spomienkových rozprávani z vojen a udalostí, z ktorých tradičná pospolitosť žila. Ako sám o sebe hovorí: „Mám vrodené citlivé vnímanie prírody a tak aj ľudovej tvorby, lebo je s rozmanitosťou príro-

Ján Lazorík počas slávnosti v Kriváňoch (2010). Foto: V. Štefančík

Ján Lazorík, akademik Mikuláš Mušínska a riaditeľka Lubovnianskeho múzea Monika Pavelčíková (Kriváňoch 2010). Foto: V. Štefančík

dy úplne symbiotická...“ Fotografoval ľudovú architektúru, kroje, poľnohospodárske a remeselné náradie a zvyklosti, ktoré sa už z tradičného prostredia začali vytrácať. Po dedinách zozbieral množstvo pracovných nástrojov a remeselných výrobkov, nádhorne vyšívaných odevov, architektonické fragmenty z historických stavieb a písomnosti zo starých domových pôjdov. Keď na ich skladovanie už nestačili priestory vlastného domu a školy, v ktorej pôsobil, mnoho z tohto odovzdal do Krajského múzea v Prešove a neskôr do Vlasti-

vedného múzea v Starej Ľubovni. S múzeom v Starej Ľubovni bol v neustálom kontakte, až nakoniec sa rozhodol zanechať miesto riaditeľa ZŠ v Oľšove, v okrese Sabinov, a nastúpil pracovať do múzea. Za pár rokov do múzea získal množstvo národopisných zbierkových predmetov, navštívil ešte žijúcich pamätníkov – účastníkov 1. a 2. svetovej vojny, drotárov, remeselníkov, mešťanov a ich spomienkové rozprávania zaznamenal na magnetofónové pásky. Archív múzea uchováva aj veľký počet jeho fotonegátívov dokumentujúcich ľudovú kultúru z okolia Starej Ľubovne. Na toto obdobie spomína: „Multinárodnostné obyvateľstvo Staroľubovnianskeho okresu je priam klasickou ukážkou stvorenstva v rozličnosti, v nesmiernej zaujímavosti všade inšich spôsobov života, zvykov, piesní, krojov atď.“ Ani v týchto rokoch nepoznal pracovnú dobu a voľný čas. Keď sa vrátil po týždňovke domov, víkend venoval folklórnej skupine v Kriváňoch, ktorú vedie už viac ako 40 rokov. Nacvičil množstvo scénok, tancov, piesní... Skupina mladých a starších nadšencov z Kriváň a okolia vystupovala na oblastných, krajských a celoslovenských festivaloch a prezentovala kultúru Šariša aj na zahraničných podujatiach tohto druhu. Spolupracoval s významnými slovenskými etnografmi a folkloristami a filmovými režisérmi. Písal scenáre pre televízne a filmové spracovanie mnohých tradičných prejavov zo života starej šarišskej dediny.

☛ Po aktívnom a činnom prežití dlhých rokov prišiel čas pre odchod do dôchodku. Ani len nepomyslel na zaslúžený odpočinok. Až vtedy preňho začala namáhavá práca, keď začal spracovávať zozbieraný materiál a vydávať ho knižne. Ten čas mu bol dožičený, pretože bez spracovania by jeho práca bola vyšla nazmar. Vzácný je nielen obsah týchto kníh, ale aj šarišský dialekt hornej Torysy, v ktorom svoje knihy napísal. Aby ich mohol vydať, najviac energie venoval hľadaniu sponzorov...

☛ Ešte veľmi veľa by sa dalo napísať o tomto jedinečnom človekovi. Žiadnu etapu svojho života neprežil len tak povrchno, pracoval s nasadením všetkých síl. A to som nepripomenula jeho rodinný život. So svojou manželkou vychovali 7 úspešných detí. A predsa vo svojich úvahách konštatuje: „Do smrti nepochopím tragickú záhadu: prečo ľudstvo, jeho štátni predstavitelia nežijú podľa prírody a neinvestujú práve do princípu stvorenstva v prírodnej biodiverzite, aby človek mal všade čo inšie vidieť, obdivovať a uctiť, aby tak nemohli byť vojny a človek sa konzumne nezvrhol, neprišiel o duchovnú tvorbu svojich predkov, rod, pôvod, svojráz...“ Jeho často až vyhranený názor na mnohé negatívne javy v našej spoločnosti nachádza odporcov a sudcov. Po tom, čo všetko prežil a urobil - vo svojom veku má na to právo a neberme mu ho.

☛ Pri tomto významnom životnom jubileu sa mu chceme osobne, ale aj za kolektív pracovníkov Lubovnianskeho múzea v Starej Ľubovni zo srdca poďakovať a popriať vnútorný pokoj a dobrý pocit z výsledkov celoživotnej práce.

Muzeum Okręgowe w Nowym Sączu
Instytucja Kultury Województwa Małopolskiego
ul. Lwowska 3, 33-300 Nowy Sącz

tel. 18 443 77 08 fax. 18 443 78 65

www.muzeum.sacz.pl

Ľubovnianske múzeum
Kultúrna inštitúcia
Prešovského samosprávneho kraja

Wydawnictwo zrealizowane w ramach projektu:
„Rozbudowa Sąddeckiego Parku Etnograficznego
w Nowym Sączu, współfinansowanego ze środków
Europejskiego Funduszu Rozwoju Regionalnego
INTERREG III A „Polska – Republika Słowacka”.

